

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

**A.A. NABIXO‘JAEV, SH.S. NASRETDINOVA,
S.N. SAYFULLAEV, M.A. UMAROVA**

MOLIYAVIY DASTURLASH

(O‘quv qo‘llanma)

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan oliy o‘quv yurtlarining
“5230100 – Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha)” bakalavriat ta‘lim yo‘nalishi negizidagi
“5A230103 – Makroiqtisodiyot”, “5A231401 – Statistika (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha)”
mutaxassisliklari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent - «Iqtisodiyot» - 2011

Nabixo'jaev A.A., Nasretdinova Sh.S., Sayfullaev S.N., Umarova M.A. Moliyaviy dasturlash: O'quv qo'llanma. – T.: “Iqtisodiyot”, 2011. 212 b.

Ushbu kitob xalqaro amaliyotda qo'llaniladigan makroiqtisodiy barqarorlashtirish uslubi, makroiqtisodiy siyosatning turli yo'nalishlarini o'zaro uyg'unligini ta'minlash yo'llari bilan tanishtirish va natijada iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan hamda o'zaro uzviy bog'langan belgilangan maqsadlarga erishish yo'llarini tanlash bo'yicha tizimlashtirilgan o'quv qo'llanmadir.

Qo'llanmaning birinchi bo'limida makroiqtisodiyot, milliy hisoblar tizimi, to'lov balansi, moliyaviy statistika, pul-kredit siyosati, budjet-soliq siyosati bo'yicha bilimlarni sintez qilish asosida makroiqtisodiy barqarorlikka erishish yo'llari va usullari nazariy jihatdan ochib berilgan bo'lsa, ikkinchi bo'limda esa shartli mamlakat misolida makroiqtisodiy barqarorlashtirish dasturini tuzish bo'yicha amaliy misollar yordamida muammoni yanada chuqur o'rganish imkoniyati berilgan.

Qo'llanma oily o'quv yurtlarining iqtisodiy sohadagi talabalari, magistrarlari va ilmiy tadqiqotchilari uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: iqtisod fanlari doktori, prof. Jumaev N.X.

Taqrizchilar: **Nabiyev X.** – i.f.d., TDIU “Statistika” kafedrası professorı,
Fayzullaev Yo.Sh. – i.f.n., O'zR Iqtisodiyot vazirligining bo'lim boshlig'i.

Набиходжаев А.А., Насретдинова Ш.С., Сайфуллаев С.Н., Умарова М.А. Финансовое программирование: Учебное пособие. – Т.: “Iqtisodiyot”, 2011. 212 с.

Эта книга является систематизированным учебным пособием, которое ознакомит читателя с методологией, используемой в международной практике по обеспечению макроэкономической стабильности, гармоничного соответствия различных направлений макроэкономической политики и выбора путей достижения установленных взаимосвязанных целей.

Если в первом разделе пособия на основе синтеза знаний по макроэкономике, системе национальных счетов, платежному балансу, финансовой статистике, денежно-кредитной и налогово-бюджетной политике, с теоретической точки зрения изложены пути и методы достижения макроэкономической стабильности, то во втором разделе на примере условной страны представлены практические примеры разработки программы макроэкономической стабильности, которые позволяют глубже изучать существующие проблемы.

Пособие предназначено для студентов и магистров высших учебных заведений, а также научных исследователей по экономическому направлению

Ответственный редактор: доктор экономических наук, проф. Жумаев Н.Х.

Рецензенты: **Набиев Х.** – проф.кафедры «Статистики» ТГЭУ, д.э.н.,
Файзуллаев Ё.Ш. – нач.отдела Министерства экономики Республики Узбекистан, к.э.н.

Nabihodjajev A.A., Nasretdinova Sh.S., Sayfullayev S.N., Umarova M.A. Financial programming: Manual.-T.: “Iqtisodiyot”, 2011. 212 p.

This book is a systematized manual to acquainted the with methodology used in international practice on providing macroeconomic stability, harmonious conformity of different directions of macroeconomic policy and choosing the ways of established interconnected purposes.

If in the first part of the manual on the basis of synthesis of knowledge on macroeconomic, system of national accounting, payment balance, financial statistics, money-credit and tax-budget policy, from the theoretical point of view stated the ways and methods of achievements in macroeconomic stability, in the second part, on example of conventional country, practical examples of working out programme of macroeconomic stability is presented, that allow to learn deeply existing essential problems.

The manual is intended for students and MSc students of universities, as well as for scientific researchers in the spheres of economics.

Responsible editor: doctor of economic science, prof. Jumaev N.X.

Reviewers: **Nabiyev H.**- prof. of the chair of “Statistics” of TSUE, PHD
(economics).

Fayzullayev Yo.Sh.- chief of the department of the
Ministry of Economics of the Republic of
Uzbekistan, Candidate of economic sciences.

ISBN 978-9943-333- 42-0

© «Iqtisodiyot», 2011.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, o‘zining milliy ramzlari va iqtisodiy atributlariga ega bo‘ldi. Natijada, biz o‘z milliy valutamiz, budjetimiz va to‘lov balansimiz orqali makroiqtisodiy barqarorlik sari yo‘naltirilgan siyosatimizni olib borish imkoniyatiga ega bo‘ldik.

Mamlakatimizning xalqaro iqtisodiy maydondagi nufuzi va mavqei sezilarli darajada oshib bormoqda. Bunda mamlakatimiz rahbari Islom Karimov tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasining puxta ishlab chiqilganligi, iqtisodiy islohotlar maqsadi va vazifalari, amalga oshirish yo‘llarining aniq va to‘g‘ri ko‘rsatib berilganligi bosh maqsad yo‘lidagi yutuq va marralarning salmoqli bo‘lishiga imkon yaratdi.

Shu bilan birga, biz mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining joriy va istiqboldagi chora-tadbirlarni belgilashda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi oqibatlarining ta‘sirini har tomonlama hisobga olishimiz, iqtisodiy rivojlanish dasturlarini ushbu jarayonlar ta‘siri nuqtai nazaridan shakllantirishimiz va ularni izchil amalga oshirishimiz lozimligini taqozo qiladi. Bu boradagi chora-tadbirlar Prezidentimiz I. Karimovning “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari” nomli asarlarida keng va batafsil bayon qilib berilgan. Asarda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mazmun-mohiyati, namoyon bo‘lish shakllari, kelib chiqish sabablari, uning O‘zbekiston iqtisodiyotiga ta‘siri, mazkur inqiroz oqibatlarini oldini olish va yumshatishga asos bo‘lgan omillar bayon qilib berilgan.

O‘tgan 1991-2009-yillar mobaynida olib borilgan izchil makroiqtisodiy siyosat natijasida ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmi 2009-yilda 1991-yil darajasidan 77,6 %ga oshib ketdi, inflatsiya darajasi (iste‘mol narxlar indeksi bo‘yicha) milliy valutamiz muomalaga kiritilgan 1994-yildagi 1281,4 %dan 2009-yilda 7,6 %gacha qisqardi, ikki darajali mustahkam bank tizimi yaratildi, xorijiy operatsiyalar bo‘yicha milliy valutamizni erkin almashtirilishi ta‘minlandi.

Har bir mamlakatda, shu jumladan rivojlangan mamlakatlarda ham, joriy olib borilayotgan iqtisodiy siyosatni yanada mukammallashtirish imkoniyatlari mavjud bo‘ladi, shuning uchun siyosiy qarorlarni qabul qiluvchi mansabdor shaxslar vazirlik va idoralarning mutaxassislaridan bu imkoniyatlarni yuzaga chiqarishni talab qiladilar.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda iqtisodchilar ushbu vazifani yechish borasida makroiqtisodiy siyosatning turli yo‘nalishlarini uyg‘unlashtiradigan moliyaviy dasturlash uslubidan unumli foydalanib kelmoqdalar. Respublikamizda shu yo‘nalishda o‘quv qo‘llanmasini ishlab chiqich bo‘yicha dastlabki ishlar boshlangan.

Moliyaviy dasturlash kursi barcha rivojlangan mamlakatlardagi oliy o‘quv yurtlarining iqtisodiyot, statistika, bank, moliya va soliq yo‘nalishlari bo‘yicha magistrlik o‘quv dasturlariga kiritilganligini inobatga olib, respublikamizda ham ushbu kursning o‘qitilishini maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Shundan kelib chiqqan holda biz ham Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Magistratura” bo‘limining “Statistika va iqtisodiyotda matematik usullar” mutaxassisligi o‘quv

rejasiga kiritilib, o'qitilib kelinmoqda. Shuni hisobga olgan holda ushbu o'quv qo'llanmani tayyorladik.

Bu sohada o'zbek (lotin) tilida o'quv qo'llanmasini tayyorlash birinchi tajriba bo'lganligini hisobga olib, undagi ba'zi kamchiliklar uchun uzr so'raymiz. Qo'llanmani o'qigan va kamchiliklarini mualliflarga izhor qilgan barcha kitobxonlarga o'z minnatdorchiligimizni izhor qilamiz.

Mualliflardan.

I bo‘lim. MOLIYAVIY DASTURLASHNING NAZARIY ASOSLARI

I b o b . KURSNING MAQSADI VA ZARURLIGI

Moliyaviy dasturlash kursini o‘rganishdan maqsad magistrantlarni xalqaro amaliyotda qo‘llaniladigan makroiqtisodiy barqarorlashtirish uslubiyati, makroiqtisodiy siyosatning turli yo‘nalishlarini o‘zaro uyg‘unligini ta‘minlash yo‘llari bilan tanishtirish va natijada iqtisodiy o‘shishni ta‘minlaydigan va o‘zaro uzviy bog‘langan belgilangan maqsadlarga erishish yo‘llarini tanlashga o‘rgatishdir.

Moliyaviy dasturlash kursining obyekti bo‘lib mamlakat iqtisodiyoti va uning tarkibiy qismlari bo‘lmish korxonalar, davlat, bank va tashqi dunyo sektorlari, predmeti esa olib borilayotgan makroiqtisodiy siyosat va uning tashkil qiluvchilari – pul-kredit, soliq-budjet, valuta siyosatlari va boshqa yo‘nalishlardir.

Hozirgi davrda O‘zbekiston Respublikasida makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni qisqa muddatga bashorat qilishda (odatda bir yilga), dastavval makroiqtisodiy agregatlarga (yalpi ichki mahsulotning real o‘shishi, inflatsiya darajasi, yig‘ma budjet va to‘lov balansi kamomadi hamda pul-kredit statistikasining ko‘rsatkichlari) ko‘zlangan maqsadni ifodalovchi parametrlari belgilab olinadi.

Ba‘zi hollarda maqsad qilib olingan bir ko‘rsatkich darajasi belgilangan ikkinchi ko‘rsatkich darajasiga mos kelmasligi mumkin. Masalan, davlatning kapital qo‘yilmalari asosida iqtisodiy faollikni rag‘batlantirish inflatsiya va davlat budjeti kamomadini past darajada saqlash maqsadiga zid bo‘lishi mumkin. Shuning uchun oqilona bashorat ishlarini tashkil qilishda iqtisodiy faoliyatning turli yo‘nalishlari orasidagi (korxonalar, bank, hukumat va tashqi dunyo sektorlari) uyg‘unlikni ta‘minlash eng asosiy shart va maqsad hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda bunday uyg‘unlik umumlashtiruvchi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni o‘zaro bog‘langan holda belgilangan maqsadlarga erishish masalalari moliyaviy dasturlash usuli asosida amalga oshiriladi.

Barcha mamlakatlar singari O‘zbekiston Respublikasida ham makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning qisqa muddatli bashoratlarini tuzishda turli manfaatdor vazirliklar va tashkilotlar o‘zaro hamkorlikda faoliyat olib borib, moliyaviy dasturlash uslubiyatlaridan har tomonlama foydalanadilar.

Maqsad.

Asosiy maqsad – pul-kredit statistikasi (PKS), milliy hisoblar tizimi (MHT), to‘lov balansi (TB) va davlat moliyasi statistikasi (DMS) ko‘rsatkichlari orasidagi o‘zaro bog‘liqliklarning naqadar uyg‘unlashganligini ko‘rib chiqishdir.

Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun moliyaviy oqimlar matrisasi tuzilishi lozim. Uning asosida:

– milliy va xalqaro miqyosda taqqoslamaslikni ta‘minlaydigan axborotlar olinadi;

– makrodarajada iqtisodiy axborotlar tahlil qilinib, zarur iqtisodiy siyosat olib borilishi uchun chora-tadbirlar belgilanadi.

1.1. Moliyaviy faoliyat to'g'risidagi statistik axborotlarning zarurligi

Moliyaviy faoliyat to'g'risidagi ma'lumotlar moliyaviy va iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish, amalga oshirish va uni nazorat qilish, hamda makroiqtisodiy tahlil va izlanishlar uchun zarurdir, chunki iqtisodiy siyosatning belgilangan maqsadlariga erishish uchun biror-bir iqtisodiy choralarni qo'llashda ko'rsatkichlar orasidagi bog'liqliklar hisobga olinishi lozim.

O'zaro bog'liqliklar oddiy yoki murakkab bo'lishi mumkin. Biroq ular qanday bo'lmasin moliya tizimiga va xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy aktivlari, ishlab chiqaradigan tovar va xizmatlari hajmiga ta'sir o'tkazishi mumkin.

O'zaro ta'sir moliyaviy ko'rsatkichlarga iqtisodiy choralarning bevosita ta'siri yoki nomoliyaviy xarakterdagi, masalan, me'yoriy-hujjatlar yoki soliq-budjet siyosatidagi choralar orqali bilvosita sodir bo'lishi mumkin.

O'zaro aloqalar vaqt o'tishi bilan boshqa omillar hisobiga ham o'zgarishi mumkin:

- me'yoriy hujjatlar va olib borilayotgan iqtisodiy yo'nalishlar, texnologik rivojlanish, amaldagi valuta kursi tarkibi, bozor tuzilmasi va ichki moliyaviy bozorlar orasidagi raqobat bilan bog'liq bo'lgan cheklovlar;

- axborot va operatsion xarajatlar, qimmatbaho qog'ozlar portfelini boshqarish nuqtai nazaridan moliyaviy aktivlarga talabning o'zgarishi;

- moliyaviy vositalar va moliyaviy muassasalardagi yangiliklar.

Moliyaviy barqarorlik davrlarida o'zaro aloqalar nisbatan barqaror xarakterga ega bo'ladi. Shuning uchun ekonometrik usullar yoki sifat qirralarini baholash yordamida iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish imkoniyati kengayadi.

Moliyaviy holat tez va keskin o'zgarib turadigan holatlarda, masalan yuqori darajadagi inflatsiya yoki tezkorlik bilan moliyaviy yangiliklarning joriy qilinishi davrlarida o'zaro aloqalarni faqat me'yoriy, hisob va texnik holatlar hamda valuta tizimini hisobga oluvchi sifat uslubiyatlari yordamida baholash mumkin.

1.2. Statistik ma'lumotlarni tashkil qilish va iqtisodiy siyosatni tahlil qilishning uslubiy asoslari

Asos – moliyaviy operatsiyalar va balans hisoblamalari ma'lumotlarini tartibga keltirish. Uslubiy operatsiyalarni tasniflash va iqtisodiyotni sektorlarga ajratishda bog'liqliklar, tushunchalar, tamoyillarni qamrab oladi. Bu esa o'z navbatida moliyaviy hisob va hisobotlarni zarur ketma-ketlikda tashkil qilishga imkon beradi. Uslubiy qarashlar iqtisodiy siyosatning pirovard maqsadlari bilan davlat boshqaruv idoralarining ixtiyorida bo'lgan xalqaro statistika andozalariga mos keluvchi vositalar orasidagi bog'liqliklarni ifodalashi zarur.

Moliyaviy siyosatning samaradorligi uning ma'lum iqtisodiy siyosatni olib borish natijasida pirovard belgilangan natijalarga erishishdagi ta'siri bilan baholanadi. Ushbu siyosatning pirovard belgilangan natijalari sifatida quyidagi ko'rsatkichlarni keltirish mumkin:

- inflatsiya;
- iqtisodiy o'sish va aholining ish bilan bandligi;
- to'lov balansi;

– sektorlarning iqtisodiy xulqi (masalan, davlat qarzi, xususiy sektorga kreditlar);

– makroiqtisodiy me'yorlarning bajarilishi va tizimning barqarorligi.

Moliya to'g'risidagi statistik axborot iqtisodiy rivojlanishga ta'sir o'tkazadigan quyidagi moliyaviy vositalarni qamrab oladi:

– pul-kredit siyosatining vositalari (masalan, majburiy zaxiralar, aktivlarning likvidlik koeffitsiyentlari, Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi va h.k.);

– hukumat tomonidan amalga oshiriladigan moliyaviy chora-tadbirlar;

– me'yoriy qoidalar;

– valuta kursi;

– foiz stavkalari.

Amaldagi moliya tizimining samaradorligi umuman iqtisodiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatib, iqtisodiy o'sish uchun zarur sharoitlarni yaratishi yoki iqtisodiy rivojlanishni sekinlashtirishi va ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'yishi mumkin.

Iqtisodiyot nomoliyaviy sektorlar faoliyatining samaradorligi ularga moliya tizimi tomonidan ko'rsatilayotgan moliyaviy xizmatlarning miqdori va sifatiga uzviy bog'liqdir. Bunday xizmatlar sirasiga:

- savdoni rivojlantirish uchun hisob-kitob operatsiyalarini bajarish;

- saldolash (netting) va o'zaro hisobga olishlar (kliring);

- depozitlarni qabul qilish va boshqa majburiyatlarni olish;

- kreditlar bilan ta'minlash;

- likvidlikni ta'minlash;

- nomoliyaviy sektorga ularning o'z shartnoma majburiyatlarini bajarishlari uchun kafolatlar berish.

Iqtisodiyotning har bir sektorida mablag'lar jamg'arilishi mumkin. Jamg'arish hamda kapital hisobi bo'yicha operatsiyalar sof kreditlash hajmini hosil qiladi. Bunda ba'zi iqtisodiyot sektorlari yoki kichik sektorlari netto-kreditor bo'lsalar, boshqalari netto-qarz oluvchilar bo'ladilar. Moliyaviy operatsiyalarning olib borilishi natijasida biror sektorda ortiqcha moliyaviy resurslar shakllanganda, resurs egalari moliyaviy resurslarni boshqa sektorlar ixtiyoriga berishlari mumkin.

MHTdagi moliyaviy hisob netto-qarz oluvchi sektorlarning o'zlariga kerak bo'lgan moliyaviy resurslarni moliyaviy majburiyatlar qabul qilish yoki o'z moliyaviy resurslarini qisqartirish hisobiga shakllantirishlarini ifodalasa, netto-kreditor sektorlarning ortiqcha resurslarini moliyaviy aktivlarni sotib olish yoki majburiyatlarini qisqartirish hisobiga joylashtirishini ifodalaydi.

MHTdagi moliyaviy hisobga qo'shimcha tarzda tuziladigan moliyaviy oqimlar matrisasida moliyaviy vositalar turlari bo'yicha qarzidor va kreditor sektorlarning moliyaviy munosabatlari ifodalanadi.

Moliyaviy operatsiyalar har qanday institutsional birlik faoliyatining ajralmas qismi hisoblansa-da, har qanday mamlakat iqtisodiyotida moliyaviy faoliyatning asosiy salmog'i moliyaviy vositachilar, xususan, depozit banklari hissasiga to'g'ri keladi.

Demak, banklarning moliyaviy operatsiyalari va balanslari to'g'risidagi ma'lumotlarni o'rganish natijasida moliyaviy tizimning rivojlanishiga baho berish

mumkin bo‘ladi. Banklar axborotining yana bir boshqa ustunlik tomoni shundan iboratki, banklardagi axborotlarni o‘z vaqtida yyyetarli hajmda olish imkoni bo‘ladi va ko‘pgina hollarda boshqa sektorlardagi ma’lumotlarga nisbatan ishonchlilik darajasi ancha yuqori bo‘ladi.

Pul massasi ko‘rsatkichlari sharxi “moliya tashkilotlari” sektorining bank sektorchasiga taalluqli hisobotlari shakllari asosida tuzilib, MHTning talablaridan kelib chiqqanligi uchun pul-kredit tizimini tahlil qilishda katta amaliy ahamiyatga egadir.

Bank sharxida bank ko‘rsatkichlaridan tashqari markaziy hukumat faoliyatiga tegishli bo‘lgan pul emissiyasi, xalqaro zaxiralarni boshqarish va XVJ bilan olib boriladigan operatsiyalar ham qamrab olinadi.

Har qanday moliyaviy agregat (ko‘rsatkich) bir vaqtning o‘zida bir institutsional birliklar guruhining moliyaviy aktivlari va boshqalarining moliyaviy majburiyatlarini ifodalaydi. Umumlashtirilgan yig‘ma ko‘rsatkich tahliliy nuqtai nazardan ma’lum institutsional birliklar guruhlarining iqtisodiy xulqiga ta’sir etgan holdagina qiziqish uyg‘otishi mumkin.

Umuman olganda “pul” ko‘rsatkichiga ma’lum institutsional birliklar guruhlarining moliyaviy aktivlari to‘plami sifatida qaralib, ular muomala yoki jamg‘arish vositasi sifatida foydalanilishi mumkin. Bunday institutsional birliklar guruhi pullarga egalik qiluvchi ”egalik sektori” deb qaraladi. Nomoliyaviy xususiy sektorning pul aktivlari bilan nominal yalpi ichki mahsulot (YaIM) va inflatsiya darajasi orasida ma’lum bog‘liqlik mavjud. Demak, pulga egalik qiluvchi sektor sifatida nomoliyaviy xususiy sektor qaralishi mumkin. Uning aktivlariga boshqa sektorlarning majburiyatlari yoki tashqi dunyo mamlakatlarining majburiyatlari kirishi mumkin.

Agar “pul”ga banklarning majburiyatlari to‘plami sifatida qaraladigan bo‘lsa, banklarning iqtisodiy xulqi pul massasi bilan kredit aloqasiga ta’sir o‘tkazishga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Asosiy atama va so‘z birikmalari

Moliyaviy dasturlash, iqtisodiy barqarorlik, makroiqtisodiy siyosat, pul-kredit siyosati, soliq-budjet siyosati, milliy xisoblar tizimi, to‘lov balansi, davlat moliyasi statistikasi, pul-kredit statistikasi, moliyaviy siyosat, moliyaviy operatsiyalar, inflatsiya, iqtisodiy o‘shish, aholining ish bilan bandligi, valuta kursi, foiz stavkalari, likvidlik, nomoliyaviy sektor.

Muhokama uchun savol va topshiriqlar

1. Moliyaviy dasturlash kursini o‘rganishdan ko‘zlangan asosiy maqsad.
2. Moliyaviy dasturlash kursining obyekti va predmeti.
3. Moliyaviy siyosatning pirovard belgilangan natijalari sifatida keltiriladigan ko‘rsatkichlar.
4. Moliya to‘g‘risidagi statistik axborot qanday moliyaviy vositalardan tashkil topadi?
5. Moliyaviy oqimlar matritsasi.
6. Statistik ma’lumotlarni tashkil etish va iqtisodiy siyosatni tahlil qilishning

uslubiy asoslari.

7. Moliya tizimi samaradorligining iqtisodiyotga ta'siri.
8. Nomoliyaviy sektor samaradorligini baholash.
9. Bank tizimi axborotlarining moliyaviy rivojlanishga ta'siri.

Adabiyotlar

1 Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

2 Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Президент Ислам Каримовнинг 2009 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш яқунлари ва 2010 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

3 Nabiyev X., Nabiyev D.X. Iqtisodiy statistika: Darslik. – Т.: “Aloqachi” nashriyoti, 2008. 512 b.

4 Национальное счетоводство: Учебник. /Под ред. Б.И. Башкатова. –М.: Финансы и статистика, 2005. 607 с.

5 Харченко Н.М. Экономическая статистика: Учебник. – “Дашков –К”, 2008. 368 с.

6 Набихўжаев А.А., Маҳмудов Б.М., Насретдинова Ш.С. Молиявий дастурлаш: Ўқув қўлланма. – Т., 2005.

7 Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. Макроиқтисодиёт. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси, Адабиёт жамғармаси, 2004.

8 Башкатов Б.И., Рябушкин Б.Т. Практикум по национальному счетоводству. – М.: Финансы и статистика, 2004ю 319 с.

9 Маҳмудов Б.М. Миллий ҳисобчилик асослари: Ўқув қўлланма. - Т.: Академия, 2003. 158 б.

II b o b . REAL SEKTOR TAHLILI VA BASHORATI

Mazkur bob ikki qismdan iborat bo‘lib, uning birinchi bo‘limida milliy hisoblar tizimi, iqtisodiyotning asosiy sektorlari va ularning o‘zaro bog‘liqliklari o‘rganiladi. Shuningdek, yalpi ichki mahsulot va uni hisoblash usullari, inflatsiya, bandlik va ishsizlik kabi kategoriyalarga ham to‘xtalinadi. Bobning ikkinchi qismida ishlab chiqarish hajmi, uni belgilaydigan omillar, xarajatlar tarkibi va narxlar darajasini bashoratlash masalalari yoritigan.

2.1. Milliy hisoblar tizimi

2.1.1. Milliy hisoblar tizimi (MHT). Iqtisodiyotning asosiy sektorlari. Asosiy agregatlar. Asosiy tushunchalar. Yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmini hisoblashning muqobil (muqobil) usullari. Boshqa standart agregatlar.

MHT makroiqtisodiyotga taalluqli ma’lumotlarni qayta ishlash va makroiqtisodiy tahlil maqsadlarida foydalanish uchun buxgalteriya hisobi tizimi shaklida ishlab chiqilgan. U xalqaro hamjamiyat tomonidan milliy iqtisodiyot ko‘rsatkichlarini tahlil qilish, baholash va monitoringini olib borish uchun uzluksiz axborot oqimlarini tashkil qiladigan asos sifatida tan olingan. MHTdan foydalanishning boshqa muhim yo‘nalishlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

Makroiqtisodiy tahlil. Ushbu yo‘nalishdagi tahlil uchun MHT turli iqtisodiy nazariya va modellarga mos kelganligi va turli darajada rivojlangan mamlakatlarning ehtiyojlariga javob bera olganligi sababli asos bo‘lib xizmat qiladi.

Turli davrlarga mansub bo‘lgan ma’lumotlarni taqqoslash. MHT muhim makroiqtisodiy agregatlarning (masalan, ishlab chiqarish hajmi va bandlik) ma’lum davrlarda o‘zgarishini kuzatib borishga imkon beradigan izchil tizimdir.

Turli mamlakatlar ma’lumotlarini taqqoslash. Xalqaro andozalar va tasniflarga binoan ishlab chiqilgan MHTning ma’lumotlari xalqaro tashkilotlarga muntazam taqdim qilinadi. Bu ma’lumotlar o‘z navbatida xalqaro taqqoslash ishlarini tashkil qilishda foydalaniladi va natijada, masalan, xalqaro valyuta jamg‘armasi (XVJ)ga a‘zo mamlakatlarga imtiyozli yordam ko‘rsatish bo‘yicha kvotalarni aniqlash, umumiy rejada esa turli mamlakatlar iqtisodiyotining miqyoslarini taqqoslashda qo‘llaniladi. Ushbu taqqoslash ishlarida ishlab chiqarish hajmini ifodalovchi ko‘rsatkichlar umumiy valutaga keltirib olinadi. Amaliyot nuqtai nazaridan qiyinchilik tug‘ilmasligi uchun milliy valuta birliklarida hisoblangan YaIM ni umumiy valutaga keltirishda bozor almashuv kursi asos qilib olinadi. Bunday qayta hisoblashlar bozor almashuv kurslarida YaIM darajasida hisoblangan taqqoslama tovar va xizmatlar savati bilan o‘rtacha tortilgan narxlarning nisbatlari teng bo‘lgan holdagina talabga javob berishi mumkin. Yuqorida keltirilgan narxlar nisbatini amaliyotda valutilarning xarid qilish qobiliyati deb ham yuritiladi (VHQQ, RRR yoki PPS). Biroq bozor almashuv kurslari bir qancha vaqt mobaynida VHQQdan farqlanadigan bo‘lsa, hisob-kitoblarda YaIMni xorijiy valutada hisoblashda noaniqliklarga yo‘l qo‘yilishi mumkin. Shuning uchun xalqaro hisob-kitoblarda muntazam xatolarni iloji boricha qisqartirish uchun maxsus muqobil usullar ishlab chiqilgan.

Quyida makroiqtisodiy agregatlar va ularning o'zaro bog'liqliklari masalalari ko'rib chiqiladi. Unda, shuningdek inflatsiya darajasini hisoblash va tahlili, bandlik, ishsizlik, real ish haqi kabi masalalarga ham alohida e'tibor beriladi.

Iqtisodiyotning asosiy sektorlari.

Iqtisodiyotda oltita muhim sektor faoliyat olib boradi: uy xo'jaliklari, uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi nodavlat, nomoliyaviy tashkilotlar, nomoliyaviy korporatsiyalar, moliya sektori, davlat va tashqi dunyo sektori.

Uy xo'jaliklari turli omil bozorlariga yer, mehnat resurslari va kapitalni taklif qilib tovar bozorlarida tovar va xizmatlarga talabni shakllantiradi. Ayrim paytlarda ular yuridik maqomga ega bo'lmagan korxonalar tashkil qilib, ishlab chiqaruvchi maqomini ham olishi mumkin. Uy xo'jaliklari mamlakatdagi mavjud iqtisodiy holat va rivojlanish istiqbollari hisobga olgan holda moliya bozorida iste'mol, jamg'arish va investitsiyalarga qancha mablag' ajratilishi to'g'risida mustaqil qaror qabul qiladilar.

Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi nodavlat, notijorat tashkilotlar o'z nomiga ko'ra davlat tassarufida bo'lmaydi, davlat budjetidan moliyalashtirilmaydi va shuningdek tijorat xarakterida faoliyat yuritmaydi. Ularning asosiy maqsadi uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatish bo'lib, ular moliyaviy mablag'larni a'zolik badallari, hayriyalar hisobiga shakllantiradi. Ular qo'shimcha tarzda tadbirkorlik faoliyati bilan ham shug'ullanishlari mumkin. Lekin olingan foyda tashkilot xodimlari orasida taqsimlanmasdan, uy xo'jaliklariga yanada sifatliroq xizmat ko'rsatish uchun sarflanishi talab qilinadi, aks holda qonunchilikda belgilangan imtiyozlardan mahrum bo'lib, nomoliyaviy korporatsiyalar sektoriga mansub bo'lib qolishlari mumkin. Ushbu sektorga turli partiyalar, din tashkilotlari, kasaba uyushmalari, qizil yarim oy jamiyati, Ekosan, Orolni qutqarish va shunga o'xshash fondlar kiradi.

Nomoliyaviy korporatsiyalar ham bozorga tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun yer, ishchi kuchi va kapital singari ishlab chiqarish omillaridan foydalanadilar. Ishlab chiqarish va investitsiyaga oid qarorlar korxonalarining maksimal foyda olish maqsadlariga bo'ysundiriladi.

Moliya sektori iqtisodiyotni moliyaviy xarakterdagi vositachilik xizmatlari bilan ta'minlaydi. Ushbu sektorga asosiy faoliyati moliyaviy vositachilik bo'lgan barcha tashkilotlar, shu jumladan bank tizimi va o'zaro yordam fondlari, kredit ittifoqlari, nafaqa fondlari va sug'urta kompaniyalari kabi boshqa moliyaviy muassasalar kiradi.

Davlatning asosiy iqtisodiy roli samarali me'yoriy-huquqiy asosini yaratish, ma'lum ijtimoiy tovarlar (xizmatlar)ni yetkazib berish (masalan, ma'orif, ijtimoiy himoya infratuzilmasi va tizimi), soliq tizimini nazorat qilish va davlat xarajatlarini boshqarishdan iboratdir.

Tashqi dunyo sektori norezidentlar bilan sodir bo'ladigan iqtisodiyotdagi barcha operatsiyalarni qamrab oladi.

Asosiy agregatlar.

Yalpi ishlab chiqarish (Q) iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan barcha tovar va xizmatlar qiymati. Ushbu ko'rsatkichda takroriy hisob muammosi mavjud.

Qo'shilgan qiymat (VA) = yalpi ishlab chiqarish - oraliq iste'moli.

Qo‘shilgan qiymat ko‘rsatkichidan iqtisodchilar mamlakatdagi ishlab chiqarish hajmini o‘lchashda foydalanadilar. Ishlab chiqarish bozor va nobozor turlariga ajratiladi. Nobozor ishlab chiqarishga o‘z iste‘moli uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar kiradi, masalan, shaxsiy tomorqani yuritish va shaxsiy uylarda istiqomat qilish bozor qiymatiga ega bo‘lmaydi.

Iste‘mol (S) ikki turga ajratiladi: oraliq va pirovard.

Oraliq iste‘moliga ishlab chiqarish resurslarining iste‘moli kiritilsa, pirovard iste‘molga uy xo‘jaliklari va davlat sektorining iste‘mol qilgan tovar va xizmatlari (mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan yoki import qilinganligidan qat’i nazar) kiritiladi.

Yalpi ichki mahsulot (GDP) barcha sektorlarda ishlab chiqarilgan qo‘shilgan qiymatlar yig‘indisidir. YaIM mamlakatda ishlab chiqarilgan pirovard tovar va xizmatlar qiymatini o‘lchaydigan me‘yor hisoblanadi.

Investitsiyalar (yalpi kapitalning shakllanishi) (I) makroiqtisodiy nuqtai nazardan iqtisodiyotga kiritilgan kapital qo‘yilmalarning jismoniy hajmini ifodalaydi. Ayrim paytlarda bu tushunchaga ushbu yilda ishlab chiqarilgan, lekin shu yili iste‘mol qilinmagan tovarlar hajmi ham kiritiladi. Makroiqtisodiy ma’noda investitsiyalar - uskunalar, fabrikalar, uylarni bunyod qilish, hamda tovar-material zaxiralarining o‘zgarishini qamrab oladi. Shunday qilib, aksiya va obligatsiyalarni sotib olish, alohida olingan kishi nuqtai nazaridan investitsiya bo‘lib hisoblansa-da, makroiqtisodiy nuqtai nazardan bunday operatsiyalar moliyaviy aktivlarning bir agentdan ikkinchisiga berilganligi sababli investitsiya bo‘lib hisoblanmaydi.

Amortizatsiya tushunchasi yalpi va sof investitsiya hajmlarini ajratishda foydalaniladi va ba‘zan asosiy kapital iste‘moli deb ham yuritiladi. Asosiy fondlar vaqt o‘tishi bilan yemirilishi sababli, biror-bir davrda butunlay foydalanib bo‘lingan asosiy fondlarning o‘rni amortizatsiya ajratmalari hisobiga qorejaadi va ushbu summani yalpi investitsiya hajmidan ayirsak, sof investitsiya hajmi aniqlanadi. Ya’ni:

Sof investitsiya hajmi = Yalpi investitsiya hajmi -- amortizatsiya.

Yalpi investitsiya hajmiga nisbatan sof investitsiya hajmi ishlab chiqarish quvvatlarining o‘zgarishini aniqroq ifodalaydi.

Sof eksport hajmi ko‘rsatkichi tovar va xizmatlar eksportidan tovar va xizmatlar importini ayirib aniqlanadi va yalpi talabga tashqi savdning ta’sirini o‘lchashda qo‘llaniladi.

Qanoatlantirilgan talab – absoritsiya (A) ba‘zan yalpi ichki talab deb nomlanadi va umumiy pirovard iste‘mol (*S*) bilan yalpi investitsiya (*I*) hajmining yig‘indisi sifatida aniqlanadi:

$$A = C + I. \quad (2.1)$$

Asosiy tushunchalar.

Oqimlar va zaxiralar. MHTda iqtisodiy faoliyat ma’lum bir davr, masalan YaIM yil davomida ishlab chiqarilgan hajmi ko‘rinishida ifodalanishi mumkin. Odatda,

statistik qatorlar asosida olinadigan ma'lumotlar "oqimlar" ko'rinishida, ayrim vaqt holatiga nisbatan olingan ma'lumotlar esa "zaxiralar" ko'rinishida o'lchanadi.

Zaxira va oqim tushunchalari o'zaro bog'liqdir. Masalan, yil davomida ishlab chiqarilgan avtomobillar oqimi – yil oxiriga avtomobillar zaxirasining yalpi ko'payishini ifodalaydi. Zavodlar (ishlab chiqarish jarayoni amalga oshiriladigan binolar) va uskunalarga amortizatsiyani chegirgandan so'ng yangi investitsiyalar oqimi inson kapitali yaratgan zaxiralarning o'zgarishiga teng bo'ladi. Iqtisodchilarni birinchi navbatda oqim ko'rinishidagi ko'rsatkichlar ko'proq qiziqtiradi. Biroq, zaxira ko'rinishidagi ayrim ko'rsatkichlar iqtisodiy tahlilda katta ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, pul zaxiralari, bank tizimidagi sof tashqi aktivlar, to'lanmagan tashqi yoki ichki qarz, ishsizlar soni va h.k.

Yalpi va sof agregatlar. MHTda "yalpi mahsulot" va "sof mahsulot" tushunchalari farqlanadi. Yalpi ishlab chiqarish hajmini aniqlash uchun korxonalarining mahsulotlari pirovard yoki oraliq xarakterdaligiga qaramasdan yig'indisi jamlanadi. Masalan, fermer ishlab chiqargan don qiymati tegirmonchi ishlab chiqargan un va nonvoy ishlab chiqargan non qiymatida o'tiradi. Biroq, ushbu misolimizda don qiymati uch marotaba turli ishlab chiqarish jarayonlarida hisobga olindi. MHTda yuqoridagi misolda keltirilganidek qayta-qayta bir narsani bir necha marotaba hisoblanishiga yo'l qo'yimaslik maqsadida faqat pirovard mahsulot hisobga olinadi. Buning uchun barcha ishlab chiqarish birliklarining ishlab chiqargan mahsulotlari yig'indisidan "oraliq iste'moli" deb nomlanadigan boshqa firmalardan barcha xaridlar summasi ayiriladi. Hosil bo'lgan ayirma "qo'shilgan qiymat" deb yuritiladi va bu ko'rsatkich ma'lum bir davrdagi umumiy ishlab chiqarish hajmi bo'lib hisoblanadi.

MHTdagi "asosiy kapitalning iste'moli" buxgalteriya hisobidagi "amortizatsiya" tushunchasidan farqlanadi. Birinchidan, biror-bir kapital tovarni kapital ta'mirlash juda qimmatga tushgunga yoki yangi yuqori samarali texnologiyani kiritilishi natijasida ma'naviy eskirib qolgunga qadar qancha vaqt o'tishini oldindan aniq belgilab bo'lmaydi. Ikkinchidan, qoldiq qiymatni hisoblashda kapital tovarni bir necha yil avval sotib olishdagi narxi yoki uni o'rniga yangi kiritilayotganining narxini olish kerakmi degan savolga javob berish ancha mushkul. Uchinchidan, ba'zi hollarda soliq sohasidagi qonunchilikda amortizatsiya summasini tezlashtirilgan usullaridan foydalanishga ruhsat berilishi yoki amortizatsiya summasini ajratishda ba'zi tarmoqlarga imtiyozlar berilishi mumkin. Natijada, umumiy amortizatsiya summasi soliq deklaratsiyalari asosida hisoblanib, kapital tovarlar zaxiralarning ishlab chiqarish jarayonida foydalanishi natijasida kamayishini to'laqonli ifodalay olmaydi.

Nazariy jihatdan ichki mahsulot sof ko'rinishda ifodalanishi lozim. Ammo, amaliyotda amortizatsiyani hisoblashdagi murakkabliklar va yalpi ko'rinishdagi ma'lumotlarning keng tarqalganligi, ularni tezroq hisoblash va mamlakatlararo taqqoslash imkoniyatlarining mavjudligi sababli YaIM tushunchasidan foydalanish qabul qilingan.

MHTda boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlarini hisoblashda ham amortizatsiyaning hisobga olinishi yoki olinmasligiga qarab "yalpi" va "sof" atamalaridan foydalaniladi. Masalan, "yalpi kapital qo'yilmalari" va "sof kapital qo'yilmalari",

“yalpi jamg‘arish” va “sof jamg‘arish” kabi ko‘rsatkichlar. Biroq, boshqa makroiqtisodiy hisoblarda “yalpi” va “sof” atamalari umuman boshqacha ma‘noni anglatishi mumkin. Masalan, “sof eksport” – eksport bilan importning ayirmasiga teng, “sof tashqi aktivlar” esa tashqi aktivlar bilan tashqi passivlarning ayirmasiga teng.

Omil xarajatlari va bozor narxlari.

YaIM hajmini baholashda barcha korxonalaridagi tovar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qo‘shilgan qiymatlarning yig‘indisi olinadi. Korxonalarining davlatga to‘laydigan soliqlari (bu yerda gap bilvosita soliqlar, ya‘ni mahsulotga soliqlar to‘g‘risida ketmoqda) avtomatik tarzda qo‘shilgan qiymat tarkibiga kiritilmaydi. Agar qo‘shilgan qiymat bilvosita soliqlarni inobatga olmasa, u holda barcha ishlab chiqarish birliklari tomonidan yaratilgan qo‘shilgan qiymatning umumiy summasi, ya‘ni mahsulotning qiymati barcha daromadlar qiymatiga teng bo‘ladi. Ushbu konsepsiya “omil qiymatidagi mahsulot” nomini olgan. Agar barcha omillardan olingan daromadlar summasiga to‘langan bilvosita soliqlar summasi qo‘shilsa, hosil bo‘lgan yig‘indi “bozor narxlaridagi mahsulot” deb nomlanadigan agregat hosil bo‘ladi. “Bozor narxi” atamasi barcha bilvosita soliqlarni hisobga oladigan narxni anglatadi. MHTda bilvosita soliq tushumlari daromad tarkibiga kiritilmaganligi sababli tabiiy ravishda “daromad” va “bozor narxidagi mahsulot” orasida tafovut mavjud bo‘ladi. Bilvosita soliqlardan farqli o‘laroq, bevosita soliqlarning bazasi bo‘lib fuqarolar va korxonalarining yalpi daromadlari hisoblanadi va ular ushbu yalpi daromadlardan to‘lanadi.

Korxonalar tomonidan biror-bir davlat idoralaridan subsidiyalarning olinishi ham omil daromadlari va ishlab chiqarish hajmi orasida tafovutning paydo bo‘lishiga olib keladi. MHTda bozor narxlaridagi YaIMni aniqlash uchun omil qiymatlarida aniqlangan YaIMdan firmalarga beriladigan subsidiyalarni chegirish lozim. Shunday qilib, qarama-qarishi belgilarga ega bo‘lgan va o‘zaro bir-birini qoplaydigan ikkita farqlanish mavjud bo‘lib, birinchisi korxonalar tomonidan to‘lanadigan bilvosita soliqlar bo‘lsa, ikkinchisi esa korxonalarining davlatdan oladigan subsidiyalari. Bilvosita soliqlardan subsidiyalarni ayirish natijada hosil bo‘ladigan modda “sof bilvosita soliqlar” deb yuritiladi.

Transfertlar.

Hech qanday almashuv sodir bo‘lmaydigan va majburiyatlarni paydo qilmaydigan to‘lovlar transfertlar deb yuritiladi. Transfertlarga xorijda ishlagan mamlakat fuqarolari jamg‘armalarini repatriatsiya qilish (ularning ona vatanlariga resurslarning kirib kelishi), hadyalar, emigrantlarning pul o‘tkazishlari, hayriya tashkilotlarining yordamlari va xorijiy mamlakatlarning iqtisodiy yordamlari kiritiladi. Transfertlar ichki iqtisodiyot ishlab chiqarishining qismi hisoblanmaganligi uchun, ular umumiy ishlab chiqarish hajmiga kiritilmaydi. Lekin, sof transfertlar mamlakat iqtisodiyotining ushbu davrda egalik qilishi va pirovard foydalanish hamda yalpi jamg‘arish maqsadlarida foydalanishi mumkin bo‘lgan umumiy daromad hajmini ko‘paytirishi yoki kamaytirishi mumkin. Mamlakat yalpi milliy daromadi (YaMD) va xorijdan oladigan sof transfertlari (TR) summasi yalpi egalikdagi milliy daromad (YaEMD) ko‘rsatkichini beradi. Ba‘zi hollarda sof transfertlar manfiy bo‘lishi mumkinligini hisobga olsak, YaEMD YaMDdan kam bo‘lishi mumkin.

Nominal va real agregatlar.

Joriy davr narxlarida hisoblanadigan agregatlar "nominal", bazis davr narxlarida hisoblanadiganlari esa "real" agregatlar deb nomlanadi. Masalan, joriy davrda ishlab chiqarilgan nominal YaIM joriy davr narxlarida hisoblangan pirovard tovar va xizmatlar hajmiga teng bo'ladi. Real YaIM esa joriy davrda ishlab chiqarilgan pirovard tovar va xizmatlarning o'zgarish bazis davr narxlarida hisoblangan hajmini ifodalaydi. Nominal YaIMdagi o'zgarishlar narxlar va ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar miqdoridagi o'zgarishlar hisobiga sodir bo'ladi. Real YaIMdagi o'zgarishlar esa faqat pirovard ishlab chiqarish hajmlaridagi o'zgarishlar hisobiga sodir bo'lishi mumkin.

Joriy davrda bazis davriga nisbatan narxlarning o'rtacha o'zgarishini aniqlash uchun nominal YaIM real YaIMga bo'linadi va bu ko'rsatkich YaIM deflyatori deb yuritiladi. Ushbu ko'rsatkich mamlakat iqtisodiyotidagi inflatsiya darajasini baholaydigan umumlashtiruvchi ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi.

Tovar va xizmatlar.

MHTda har qanday ishlab chiqarish birligi tovar ishlab chiqarishi yoki xizmat ko'rsatishidan qat'i nazar ishlab chiqarish jarayonida resurslardan foydalanish natijasida mahsulot ishlab chiqaradi va qo'shilgan qiymat yaratadi deb qabul qilingan. Qo'shilgan qiymat barcha ishlab chiqarish birliklari tomonidan yaratilishi va ularning yig'indisi bo'lganligi sababli YaIM tarkibiga xizmat ko'rsatish sohasida yaratilgan qo'shilgan qiymat ham kiritiladi. Har bir mahsulot turining qiymati bozor narxlarida yoki u monopolist tomonidan ishlab chiqarilayotgan bo'lsa (masalan, energoresurslar), davlat tomonidan belgilangan narxlarda o'lchanadi. Davlat sektori mahsulotining qiymati barcha kiritilgan omillar qiymati, ya'ni davlat sektoridagi xodimlarga to'lanadigan ish haqi summasiga ko'ra o'lchanadi. Xizmat ko'rsatish sohasidagi kapital tovarlarning eskirishi (masalan sartarosh foydalanadigan qaychining eskirishi) ham mamlakat iqtisodiyotidagi eskirish summasining bir qismi bo'lgani uchun YaIM tarkibiga kiritiladi.

Rezidentlikka mansublik.

Har bir jismoniy shaxs yoki muassasa qaysi mamlakatda iqtisodiy qiziqishi kuchliroq va uzviy aloqada bo'lishiga qarab biror-bir mamlakatning rezidenti sifatida qaraladi. Xorijiy mamlakat mulki hisoblangan korxonalar iqtisodiy qiziqishi ko'proq korxonalar joylashgan hudud bilan bog'liq bo'lgani uchun, u faoliyat ko'rsatayotgan hudud uchun rezident bo'lib hisoblanadi. Shunday qilib, MHTda mulk nuqtai nazaridan qaysi mamlakatga mansub bo'lishidan qat'i nazar, mamlakat hududida faoliyat olib borayotgan barcha korxonalar ushbu mamlakatning rezidentligiga mansub bo'ladilar. Xuddi shunga o'xshab, xorij mamlakatlarida joylashgan va faoliyat olib borayotgan milliy korxonalarining filial-shoxobchalari asosiy korxonalar joylashgan korxonaning emas, balki haqiqatda joylashgan mamlakatning rezidentligiga kiritiladi. MHT va uning ajralmas qismi bo'lmish to'lov balansi maqsadlarida xorijda bir yildan ortiq muddatda ishlayotgan va yashayotgan jismoniy shaxslar millati va fuqaroligidan qat'i nazar o'sha davrda yashayotgan va ishlayotgan mamlakat rezidenti hisoblanadi. Davlat boshqaruv idoralari xorijda faoliyat yuritayotgan bo'lsada, o'z mamlakatining rezidenti hisoblanadi. Masalan, xorijda

joylashgan elchixonalar va u yerda ishlash uchun yuborilgan xodimlar o'z mamlakatlarining rezidenti bo'lib hisoblanadi.

Yalpi ichki mahsulot hajmini hisoblashning muqobil usullari

Eng asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkich bo'lmish YaIMni uch xil usulda hisoblash mumkin: ishlab chiqarish, daromadlar va xarajatlar. Lekin ko'rsatkich qaysi usulda hisoblanmasin, bir xil natija berishi lozim.

Ishlab chiqarish usuliga ko'ra YaIM mamlakatda ishlab chiqarilgan bozor narxlaridagi yalpi qo'shilgan qiymat yig'indisiga yoki yalpi ishlab chiqarish hajmidan ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan tovar va xizmatlar qiymatini (ya'ni oraliq iste'molini) ayirish natijasiga teng.

Shunday qilib,

$$GDP = \sum VA \quad (2.2)$$

bu yerda $\sum VA$ – iqtisodiyotning barcha sektorlaridagi qo'shilgan qiymatlar yig'indisi.

YaIM konsepsiyasi rezidentlik tushunchasiga asoslangan bo'lib, faqat rezidentlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotni hisobga oladi. Shuningdek, u amortizatsiyani (asosiy kapital iste'molini) qamrab olgani uchun yalpilek konsepsiyasiga ham rioya qiladi.

Daromadlar usuli bo'yicha YaIMni hisoblashda barcha ishlab chiqaruvchi-rezidentlar daromadlarining yig'indisi olinadi. Demak,

$$GDP_{\text{bozor narxlarida gi}} = GDP_{\text{omil qiymatidagi}} + TSP = W + OS + TSP, \quad (2.3)$$

bu yerda: W – xodimlarga to'lanadigan mehnat haqi va boshqa ustamalar yig'indisi; OS – ishlab chiqarish birliklarining operatsion foydasi (ijara haqi, foizlar, amortizatsiya va foyda); TSP – bilvosita soliqlar minus subsidiyalar.

Xarajatlar usulida YaIM barcha pirovard foydalanish moddalarining yig'indisidan iborat bo'ladi. Ya'ni,

$$GDP = C + I + (X - M), \quad (2.4)$$

bu yerda: S – davlat va nodavlat sektorlarning pirovard iste'moli; I – yalpi investitsiyalar hajmi (asosiy kapitalga investitsiyalar plus tovar-moddiy zaxiralarning o'zgarishi); X – tovar va noomil xizmatlar eksporti; M – tovar va noomil xizmatlar importi.

Boshqa standart agregatlar.

YaIM faqat mamlakat ichkarisida olingan daromadlarni ifodalashi, yalpi talabni shakllantirishda esa iqtisodiyotdagi barcha manbalardan olinadigan daromadlar hisobga olinganligi sababli, u yalpi daromadlarni to'liq aks ettira olmaydi. Shuning uchun MHTda qo'shimcha tarzda yalpi milliy daromad (YaMD yoki GNI) va yalpi egalikdagi milliy daromad (YaEMD yoki GNDI) agregatlari hisoblanadi. Bu agregatlarni hisoblash ichki emas, balki milliy asosda tashkil qilingan, chunki ular tarkibiga mamlakat ichida shakllangan, lekin norezidentlarga to'langan daromadlar

kiritilmasdan, mamlakat tashqarisida shakllangan, lekin bizning rezidentlarga to‘langan daromadlar hisobga olinadi.

Yalpi milliy daromad. YaIM yordamida mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan pirovard mahsulotlar hajmi aniqlanganligi uchun, uni hisoblashda norezidentlar olgan yoki to‘lagan daromadlar inobatga olinmaydi. Ishlab chiqaruvchi birliklarning ishlab chiqarish faoliyati natijasida shakllangan daromadlari asosan rezidentlar orasida taqsimlanadi. Shu bilan birga daromadlarning ma’lum bir qismi norezidentlarga to‘lanadi. Faqat rezidentlarning olgan daromadlarinigina hisobga olish uchun

$$YaMD = YaIM - \text{norezidentlarga to'lanadigan daromadlar} + \\ + \text{norezident ishlab chiqarish birliklaridan olinadigan daromadlar}.$$

YaIM va YaMD orasidagi farq ”xorijdan olinadigan sof omil daromadlari” deb nomlanib, “*Yf*” deb belgilanadi. Bu farq musbat ham, manfiy ham bo‘lishi mumkin. Shunday qilib,

$$GNI = GDP + Yf . \quad (2.5)$$

YaIMni hisoblash konsepsiyasi ham bir vaqtning o‘zida ishlab chiqarish va daromadlar bilan bog‘langan bo‘lsa, YaMD konsepsiyasi faqat birlamchi daromadlar bilan bog‘langandir. Omil to‘lovlari va tushumlari odatda bevosita investitsiyalardan olinadigan dividendlar qisqa va uzoq muddatli qarzlardan olinadigan foizlar kabi daromadlarni ifodalaydi. Mehnat faoliyati natijasida olinadigan daromadlar xorijdan kelgan ishchi rezidentga aylanishi uchun bir yil vaqt (statistik hisob-kitoblar maqsadlarida) talab qilinganligi uchun katta miqdorlarni tashkil qilmaydi. Bu turdagi daromad xorijdan kelgan xodim mehnat qilgan mamlakat YaIM va kelgan mamlakati YaMDga kiritiladi. Tashqi omil xizmatlari bo‘yicha to‘lov va tushumlar tarkibiga shuningdek yer va inshootlar uchun ijara haqi va royalti (kitoblar, filmlar, musiqa asarlari, kompyuter dasturlari va h.k.) ham kiritiladi.

Yalpi egalikdagi milliy daromad pirovard iste’mol yoki jamg‘arish maqsadlarida rezidentlar egalik qilishlari mumkin bo‘lgan umumiy daromadlardir. Uni hisoblash uchun YaMDga xorijdan olingan sof joriy transfertlar qo‘shiladi, ya’ni

$$GNDI = GNI + TRf . \quad (2.6)$$

Xorijdan olingan sof joriy transfertlarni hisoblash uchun ishlab chiqarish omillari hisobiga olingan daromad bilan bog‘liq bo‘lmagan norezidentlardan olingan joriy transfertlardan xorijga o‘tkazilgan xuddi shunday transfertlarni ayirish lozim. Ushbu transfertlar xususiy va davlatniki bo‘lishi mumkin. Xususiy transfertlarga asosan xodimlar ish haqlarining o‘tkazilishi kiritilsa, davlat transfertlariga esa hukumatlarning grantlari (qaytarilmaydigan yordam) kiradi. Joriy transfertlar bilan kapitalning harakati o‘rtasida aniq chegarani belgilash ancha murakkab masala va shuning uchun u yalpi jamg‘arma hajmiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Yalpi milliy jamg'arma hajmi yalpi egalikdagi milliy daromaddan pirovard iste'mol ayirib hisoblanadi, ya'ni

$$S = GNDI - C. \quad (2.7)$$

MHTdagi asosiy agregatlar

Ishlab chiqarish	Daromad*	Xarajatlar
Tarmoqlardagi qo'shilgan qiymat: Qishloq xo'jaligi Sanoat Xizmatlar Davlat xizmatlari = baza narxlaridagi <i>GDP</i> + bilvosita soliqlar minus mahsulotlarga subsidiyalar bozor narxlaridagi <i>GDP</i>	Xodimlarga qoplash (<i>W</i>) + (<i>OS</i>) korxonalarining joriy daromadi (amortizatsiya ham qo'shilgan) = baza narxlaridagi <i>GDP</i> + bilvosita soliqlar minus mahsulotlarga subsidiyalar bozor narxlaridagi <i>GDP</i>	Xususiy iste'mol (<i>Cp</i>) + davlat boshqaruv idoralarining iste'moli (<i>Cg</i>) + yalpi investitsiya hajmi (<i>I</i>) + tovar va noomil xizmatlar eksporti (<i>X</i>) tovar va noomil xizmatlar importi (<i>M</i>)** bozor narxlaridagi <i>GDP</i>
	+ xoriydan olinadigan sof omil daromadlari (<i>Yf</i>) = bozor narxlaridagi yalpi milliy daromad narxlaridagi <i>GNI</i>	+ xoriydan olinadigan sof omil daromadlari (<i>Yf</i>) = bozor narxlaridagi yalpi milliy daromad narxlaridagi <i>GNI</i>
	+ xoriydan olinadigan sof joriy transfertlar (<i>TRf</i>) = yalpi egalikdagi milliy daromad (<i>GNDI</i>)	+ xoriydan olinadigan sof joriy transfertlar (<i>TRf</i>) = yalpi egalikdagi milliy daromad (<i>GNDI</i>)
	- amortizatsiya (<i>D</i>) = Sof egalikdagi milliy daromad (<i>NNDI</i>)	- amortizatsiya (<i>D</i>) = Sof egalikdagi milliy daromad (<i>NNDI</i>)

*) baholash iste'molchilarning narxlarida hisoblanadi.

***) xarajatlarning importdan boshqa tashkil etuvchilari iste'molchilar narxlarida hisoblanadi, import FOB narxlarida baholanadi. Xususan unga bilvosita soliqlar minus subsidiyalar kirmaydi.

2.1.2. Asosiy o'zaro bog'liqliklar. Yalpi daromad va talab bilan to'lov balansining joriy operatsiyalar hisobi saldosi. Yalpi jamg'arish va investitsiyalar bilan to'lov balansining joriy operatsiyalar hisobi saldosi.

Milliy daromadni hisoblash tamoyillari makroiqtisodiy tahlilda hal qiluvchi rol o'ynaydigan va shuning uchun alohida e'tibor berish lozim bo'lgan ikkita muhim o'zaro bog'liqliklarga olib keladi. Bu fundamental o'zaro bog'liqliklar YaIMni uni xarajatlar usuli bilan bog'laydigan ayniyatdan kelib chiqadi. Birinchisi yalpi daromad va yalpi xarajatlarni to'lov balansi joriy hisoblar hisobining saldosi bilan aloqasini ifodalaydi, ikkinchisi esa yalpi jamg'arma hajmi bilan yalpi investitsiya hajmini yana to'lov balansining joriy hisoblar hisobining saldosi bilan aloqasini ifodalaydi.

Yalpi daromad va yalpi xarajatlarni to'lov balansining joriy hisoblar hisobining saldosi bilan bog'liqligi

MHT va to'lov balansi (TB) orasidagi birinchi turdagi o'zaro aloqalarni YaIM, YaMD va YaEMD lar orasidagi ayniyatlardan keltirib chiqarish mumkin.

$$GNDI - A = CAB. \quad (2.8)$$

Yuqoridagi ayniyat TB ni tahlil qilishda yalpi talab usulining asosi hisoblanadi. Ayniyatning mazmuni shundan iboratki, TBning joriy operatsiyalar hisobidagi kamomad – ushbu davlat daromadga qarab buromad qilmayotganligini, ya'ni ishlab chiqarganiga nisbatan ko'proq iste'mol qilganligini anglatadi. Boshqacha aytganda, TB joriy operatsiyalar hisobining kamomadi yalpi talabning yalpi daromadlardan ko'p bo'lganligini ifodalaydi. Ushbu kamomadni qisqartirish uchun daromadlarni oshirish yoki yalpi talabni kamaytirish lozim. Qisqa fursatlarda ishlab chiqarish hajmini (mos ravishda daromadlarni) ko'paytirish hozirgi paytda foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish hisobiga, o'rta muddatli davrlarda esa chuqur o'ylangan tizimiy siyosat yuritish orqali amalga oshirilishi mumkin. Yalpi ichki talabni qisqartirish pirovard iste'mol (S) yoki yalpi investitsiyalarni (I) kamaytirish evaziga sodir bo'lishi mumkin. Yalpi talab va daromadni qamrab olgan ayniyat barqarorlashtirish dasturini ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega bo'lsada, u faqat hisob-kitob shaklidir va joriy operatsiyalar hisobi nazariyasining almashuv kursi, foiz stavkalari va tashqi muhit ta'siri kabi omillarini ifodalamaydi.

Yalpi jamg'arma va investitsiyalar hajmi va joriy operatsiyalar hisobining saldosi

MHT agregatlari bilan joriy operatsiyalar hisobining saldosi orasidagi o'zaro munosabatlarni belgilashning ikkinchi vositasi bo'lib mamlakat jamg'arma va investitsiyalar balansi hisoblanadi. Joriy operatsiyalar hisobining saldosi (SAV) mamlakatdagi jamg'arma (S) va investitsiyalar (I) orasidagi farq sifatida aniqlanadi.

$$S - I = CAB \quad (2.9)$$

yoki

$$\begin{aligned} \text{Mamlakat iqtisodiyotidagi jamg'arma va investitsiyalar orasidagi} \\ \text{farq} = \text{Joriy operatsiyalar hisobining saldosi} = \quad (2.10) \\ = \text{Xorijiy jamg'armalardan foydalanish} \end{aligned}$$

Boshqacha aytganda, mamlakat iqtisodiyotidagi jamg'arma va investitsiyalar bilan joriy operatsiyalar hisobi saldosi orasidagi balansni hukumatni xorijiy investitsiyalardan foydalanishi sifatida qarash mumkin.

Yopiq iqtisodiyotda yalpi jamg'arma hajmi yalpi investitsiya hajmiga teng bo'ladi. Ochiq iqtisodiyotda esa yuqoridagi ikkita ko'rsatkich orasida farq mavjud bo'ladi va u joriy operatsiyalar hisobining saldosi bilan teng bo'ladi. Boshqacha aytganda, har qanday yalpi investitsiyalar hajmining mamlakatdagi yalpi jamg'armadan ortgan qismini xorijiy jamg'armalar hisobiga qorejaishi lozim bo'ladi. Shunday qilib, joriy operatsiyalar hisobining saldosi kamaytirish uchun jamg'armalarni ko'paytirish yoki investitsiyalarni qisqartirish kerak. Agar investitsiyalar jamg'armalardan katta bo'lsa, mamlakat bu farqni qoplash uchun xorijdan qarz olishi, ya'ni xorijiy jamg'armalardan foydalanishi talab qilinadi.

Shunday qilib, jamg'arma va investitsiyalar orasidagi farqni joriy operatsiyalar hisobining saldosi bilan bog'lovchi ayniyat yalpi daromad va yalpi talab aytibatidan kelib chiqar ekan.

Ayniyatlar haqiqiy ahvolni ifodalasada, mamlakat iqtisodiyotida mavjud bo‘lgan deformatsiyalarni, iqtisodiy agentlarning ushbu deformatsiyalardan manfaatdorligini ifodalovchi xulqini tushuntirib bera olmaydi. Lekin bu ayniyatlardagi o‘zaro aloqalarni tushunish va bilish ichki va tashqi hodisalar orasidagi aloqalarni tahlil qilish uchun zarurdir, chunki ular orqali iqtisodiyot sektorlari orasida moliyaviy resurslar oqimini ochib berish imkoniyati yaratiladi.

Yalpi daromad va yalpi talab hamda joriy operatsiyalar hisobining saldosi orasidagi o‘zaro aloqalar.

Daromad va xarajatning asosiy yalpi ko‘rsatkichlari

Yalpi ichki mahsulot (<i>GDP</i>)	$= C + I + (X - M)$	(1)
Yalpi milliy daromad (<i>GNI</i>)	$= GDP + Yf = C + I + (X - M + Yf)$	(2)
	$= A + (X - M + Yf)$	(3)
Yalpi egalikdagi milliy daromad (<i>GNDI</i>)	$= GNI + TRf$	(4)
	$= C + I + (X - M + Yf + TRf)$	(5)
	$= A + (X - M + Yf + TRf)$	(6)
<i>GNDI - A</i>	$= X - M + Yf + TRf$	(7)
chunki <i>GNDI - C</i>	$= S$	
<i>GNDI - C</i>	$= I + X - M + Yf + TRf = S$	(8)
shuning uchun <i>S - I</i>	$= X - M + Yf + TRf = CAB$	(9)
bu yerda		
<i>A</i>	$=$ yalpi ichki talab ($A = S + I$)	
<i>X</i>	$=$ tovar va noomil xizmatlar eksporti	
<i>M</i>	$=$ tovar va noomil xizmatlar importi	
<i>Yf</i>	$=$ xorijdan olingan sof omil daromadlari	
<i>TRf</i>	$=$ xorijdan olingan sof transfertlar	
<i>C</i>	$=$ pirovard iste‘mol	
<i>I</i>	$=$ yalpi investitsiya hajmi (tovar-moddiy zaxiralarining o‘zgarishi ham hisoblanadi)	
<i>S</i>	$=$ yalpi milliy jamg‘arma hajmi	

2.1.3. Nominal va real YaIM

Yuqorida qayd qilinganidek, nominal YaIM ushbu yildagi ishlab chiqarish hajmining ushbu yil narxlaridagi qiymatini ifodalaydi.

Demak, nominal YaIM hajmining o‘zgarishiga ham ishlab chiqarish jismoniy hajmi, ham narxlardagi o‘zgarishlar ta’sir ko‘rsatar ekan.

Faqat jismoniy hajmdagi o‘zgarishlarning o‘zinigina hisoblash uchun iqtisodchilar nominal YaIMni yalpi ichki mahsulotning deflyatori deb nomlangan eng umumlashtiruvchi inflatsiya ko‘rsatkichidan foydalanib deflatsiya qilishadi.

YaIMni yalpi ichki mahsulot deflyatori yordamida deflatsiya qilishdan hosil bo‘lgan ko‘rsatkich real YaIM deb yuritiladi. MHTda real YaIM deganda joriy yildagi ishlab chiqarish hajmini bazis davri narxlaridagi qiymati tushuniladi.

YaIM deflyatori bazis yilida 100 deb qabul qilingan narxlarga nisbatan joriy yilda iqtisodiyot bo‘yicha o‘rtacha narxlar o‘zgarishini ifodalaydi.

Nominal va real YaIM hamda YaIM deflyatori o‘zaro quyidagicha bog‘langan:

$$No\ min\ al\ YaIM = \frac{Real\ YaIM * YaIM\ deflyatori}{100} \quad (2.11)$$

yoki

$$Real\ YaIM = \frac{No\ min\ al\ YaIM}{YaIM\ deflyatori} * 100 \quad (2.12)$$

yoki

$$YaIM\ deflyatori = \frac{No\ min\ al\ YaIM}{Real\ YaIM} * 100. \quad (2.13)$$

O‘sish sur‘atlari nuqtai nazaridan:

$$(1 + v) = (1 + g) * (1 + p), \quad (2.14)$$

bu yerda: v – nominal YaIMning foizlardagi o‘sish sur‘ati/100; g - real YaIMning foizlardagi o‘sish sur‘atlari/100; p – YaIM deflyatori orqali ifodalangan foizlardagi inflatsiya sur‘atlari/100.

2.1.4. YaIM hajmini hisoblash masalalari. Umumiy masalalar. Bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlardagi xususiy masalalar

YaIMdan ishlab chiqarish hajmi va rezidentlarning iqtisodiy farovonligini o‘lchashda keng foydalanilgani bilan, ushbu yondoshish quyidagi to‘rtta kamchilikka egadir:

Birinchidan, ba‘zi mahsulot turlarining bozorda sotish-sotib olish predmeti bo‘lib hisoblanmasligi sababli, qiymatlarini aniq hisoblab bo‘lmaydi. Masalan, davlat xizmati ijtimoiy ishlar xarakteridagi nobozor faoliyati, tomorqadagi faoliyat, egasi egallagan uy-joyning ijara qiymati va h.k.

Ikkinchidan, MHT tovarlar sifatining oshishini yyetarli darajada ifodalamaydi. Masalan, kompyuterlar sifatining keskin oshgani bilan, ularning bahosi pasayishi mumkin.

Uchinchidan, ba‘zi iqtisodiy faoliyat turlari resurslarni atrof-muhit ifloslanishi va milliy xavfsizlik hurujlariga qarshi qaratsada, YaIMga hissa qo‘shadi deb hisoblanadi. YaIM konsepsiyasi bu ”yomon” hurujlarni bosishga qaratilgan faoliyatni nazarda tutmagan.

Va nihoyat, to‘rtinchidan, MHTda atrof-muhitning ifloslanishi va tabiiy resurslarning tugab borishi hisobga olinmaydi. Bu muammolar rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlar uchun katta ahamiyatga egadi.

“Qora bozor”ning (yashirin iqtisodiyotning) mavjudligi ham iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish hajmini aniqlashda katta muammolarni keltirib chiqaradi. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar narkotik moddalarni sotish yoki kontrabanda operatsiyalarini bajarish jarayonida soliqlardan qochib, qonun va rasmiy qoidalarni buzadilar. Ba‘zi mamlakatlarda yashirin iqtisodiyot miqyoslari juda salmoqli bo‘ladi. Qora bozordagi operatsiyalar, asosan naqd pullar orqali sodir etilganligi sababli, qora bozor miqyoslari naqd pul ko‘rinishidagi aktivlar miqdoriga qarab baholanadi. MHTda uni baholash uchun yalpi daromad va yalpi xarajat orasidagi farqdan ham foydalanish mumkin. Agar yashirin iqtisodiyot rasmiy iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlariga nisbatan jadalroq rivojlansa, ishlab chiqarish hajmining o‘sish sur‘atlari kamayitrib

hisoblangan bo'ldi. Ko'pchilik mutaxassislarning fikriga ko'ra rasmiy iqtisodiyotning qattiq nazorat qilinishi bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda "qora bozor"ning salmoqli miqyosga ega bo'lishiga olib kelgan.

Oxirgi yillarda bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Biroq iqtisodiy statistikadagi chegaralanganlik bu mamlakatlardagi barqarorlashtirish jarayonlarining oqibatlarini baholashda ayrim muammolarni keltirib chiqardi. Ko'pchilik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, islohotlarning dastlabki bosqichlarida rasmiy statistika ma'lumotlarida ishlab chiqarish hajmlarining pasayishi bo'rttirib ko'rsatilgan bo'lsa, iqtisodiyotning sog'lomlashish jadalligi esa kamaytirib ko'rsatilgan. Bunday fikrlar quyidagilarga asoslangan:

– xususiy ishlab chiqarish hajmining kamaytirib ko'rsatilishi. Amaldagi an'anaviy statistika iqtisodiyotda sodir bo'layotgan tez o'zgarishlarni qamrab ololmayotganligi sababli, ishlab chiqarish hajmining real o'zgarishlarini ham to'laqonli hisoblay ololmayapti. Davlat tasarrufidagi sanoat korxonalarida ishlab chiqarish hajmining qisqarish jarayoni xususiy xizmat ko'rsatish sohasidagi keskin ko'tarilish bilan birgalikda sodir bo'lmoqda. Amaldagi an'anaviy statistika esa, odatda xizmat ko'rsatish sohasiga "o'gay" ko'z bilan qarab kelgan. Natijada ko'pincha rasmiy statistika raqamlarida xususiy sektor rivojlanishidagi sur'atlar yyetarli darajada hisobga olinmasdan umumiy iqtisodiy pasayish va aholi turmush darajasining pasayish miqyoslari bo'rttirilib ko'rsatilmogda. Xususiy sektordagi pasaytirib ko'rsatish masalasini bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlardagi bandlik darajasini tahlil qilish jarayonida chuqur ko'rib chiqish mumkin;

– amaldagi statistika tizimining kamchiliklari. An'anaviy statistika tizimlari unchalik katta bo'lmagan davlat tasarrufidagi savdo tashkilotlari faoliyatini kuzatishga qaratilganligi sababli mayda xususiy savdodagi juda tez rivojlanish jarayonlarini to'laqonli kuzatishga moslashmagan;

– indekslardagi farqlanishlar. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda iqtisodiy faoliyatni kamaytirib ko'rsatish bilan birga indekslar hisoblashda ham muammolar mavjud. Ishlab chiqarish hajmining real o'zgarish indeksini hisoblash uchun turli ishlab chiqarish hajmlari taqqoslanishi lozim. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida tovarlar qiymatini taqqoslash uchun narxlardan foydalaniladi va ular asosida ishlab chiqarish hajmlarining indekslari hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida islohotlardan avval mavjud bo'lgan narxlar turli tovarlarning taqqoslama qiymatlarini ifodalay olmagan. Narxlar biror-bir darajada tannarxga asoslangan bo'lsada, tannarxning o'zi resurslarning taqqoslama yetishmovchiligini ifodalagan. Undan tashqari, islohotlargacha bo'lgan davrda taqqoslama xarajatlarni iste'molchi uchun tovarning foydaligiga qarab sarflash mexanzmi umuman mavjud bo'lmagan;

– mahsulotning assortimenti va sifatidagi o'zgarishlar. Hozirgacha yangi tovar va xizmatlarning paydo bo'lishi, biror-bir tovar va xizmatlar ishlab chiqarilishining to'xtatilishi va sifatidagi keskin o'zgarishlarni hisobga olish masalasiga oydinlik kiritilmagan. Bunday muammolar barcha mamlakatlarda mavjud bo'lsada, bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida u alohida ahamiyat kasb etadi, chunki yangi yuqori sifatli tovarlarning paydo bo'lishi va tovar yetishmovchiligiga barham berilishi aholi

turmush darajasining oshganligidan dalolat beradi, agar gap asosiy fondlar to'g'risida ketadigan bo'lsa – hisobga olinmagan investitsiyalar sifati to'g'risida ketishi mumkin. Undan tashqari, erkinlashtirishdan avval talab bo'lmaganligi sababli ayrim mahsulotlar sotilmay qolgan, lekin ishlab chiqarish tarkibida hisobga olingan. Erkinlashtirishdan so'ng bunday mahsulotlarni ishlab chiqarish to'xtatilgan va natijada o'lchanadigan mahsulot hajmi kamaygan. Erkinlashtirishdan oldin bu tovarlar sotilmay omborxonalarda chang bosib yotganligi uchun iqtisodiy nuqtai nazardan hech qanday qiymatga ega bo'lmagan va shuning uchun ularning bozordan chiqib ketishini ishlab chiqarish hajmini kamayishi deb hisoblamaslik lozim.

O'lchashdagi yuqorida qayd qilingan muammolar miqyosi to'g'risida to'g'ridan-to'g'ri dalillar amalda kam keltirilishiga qaramasdan, ular bilan bog'liq bo'lgan xatolar miqyosi juda katta bo'lishi mumkin. An'anaviy statistikadagi hisob-kitoblarga nisbatan muqobil bo'lgan va yangi turdagi faoliyatlarni to'laroq qamrab oladigan ko'rsatkichlardan foydalanish hollari ham, albatta uchrab turadi. Masalan, aholi iste'molini tekshirishlar xususiy chakana savdoni ham qamrab oladi. Yoki Polsha mamlakatida real ishlab chiqarish hajmining kamayishi 1989-1992-yillar uchun rasmiy statistika ma'lumotlariga ko'ra 18 % baholangan bo'lsa, muqobil baholash atigi 5-10 % bo'lganligini ko'rsatgan.

Yuqoridagilardan, har holda rasmiy statistika ma'lumotlaridan foydalanish jarayonida ularning qamrab olish va hisoblash manbalari masalasiga ehtiyotkorlik bilan murojaat qilish zarur degan xulosa chiqarishga imkon beradi. Umumiy tarzda bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar dasturining biror-bir qirralari to'g'risida, ayniqsa aholining turmush darajasi masalasida, global xulosalarni chiqarish masalalarida, ishlab chiqarish hajmini o'lchashda ma'lum xatolar mavjudligini esdan chiqarmaslik lozim.

2.1.5. Inflatsiya

Iqtisodiyotda narxlar umumiy darajasining muttasil va doimo oshib borishiga inflatsiya deyiladi. Iqtisodiyotdagi barcha tovar va xizmatlarga o'rtacha narxlarning oshishini ayrim tovar va xizmatlar guruhlariga nisbiy narxlarning o'zgarishi bilan farqlash lozim. Odatda narxlarning umumiy oshishi nisbiy narxlar tarkibining o'zgarishi bilan bog'langan bo'ladi, ammo inflatsiya deb nisbiy narxlarning o'zgarishi emas, balki umumiy narxlarning oshishi hisoblanadi. Ayrim muhim tovarlarga nisbiy narxlarning o'zgarishi (masalan, elektr energiyasi yoki neft mahsulotlariga) ko'pincha, inflatsiyaga qarshi olib borilayotgan iqtisodiy siyosatga qaramasdan, umumiy inflatsiyaga olib keluvchi jarayonlarni boshlab berishi mumkin.

Boshqariladigan narxlarning (monopolist korxonalar ishlab chiqaradigan tovar va xizmatlarga) oshirilishi dastavval umumiy narxlarning oshishiga olib keladi. Biroq u o'z navbatida nisbiy narxlarning ham o'zgarishiga olib keladi. Bunda asosiy inflatsiya tezlashuvi shart emas, chunki asosiy inflatsiya kam uchraydigan bir yo'lakay boshqariladigan narxlar, aksiz soliqlari yoki valuta kursidagi o'zgarishlarni hisobga olmagan holda hisoblanadi. Asosiy inflatsiyani har doim ham aniq hisoblash qiyinroq bo'lsada, u iqtisodiy siyosatda inflatsiya sur'atlari ko'rsatkichlariga nisbatan muhimroq mo'ljal sifatida tan olingan. Ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarning mutaxassislari bu mamlakatlarda tizimiy islohotlar o'tkazilish

sababli ko'pgina tovar va xizmatlar narxlariga tuzatishlar kiritilishi munosabati bilan inflatsiya sur'atlariga nisbatan asosiy inflatsiya sur'atlariga ko'proq e'tibor berishlari lozim.

Bir yo'lakay ayrim tovarlarga, ayniqsa juda muhim hisoblangan energoresurslarga narxlarning oshirilishi, albatta butun iqtisodiyotda narxlarning (shu jumladan ish haqining ham) oshishiga olib keladi. Agar mamlakatda qattiq pul-kredit siyosati olib borilmasa, bir yo'lakay narxlarning oshishi muttasil inflatsiya sodir bo'lishiga olib keladi (bunday inflatsiya xarajatlarning oshishi hisobiga sodir bo'lgan, deb nomlanadi). Oldin xarajatlar oshib, keyin u muttasil inflatsiyaga olib kelgan misollarni ko'plab keltirish mumkin. Yaqqol misol sifatida 1990-yillarda nisbiy narxlardagi farqlarni kamaytirish yo'nalishida bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda neft va gazning dunyo narxlariga o'tkazilishi munosabati bilan sodir bo'lgan karaxtlikni keltirish mumkin. Bir qancha mamlakatlarda energoresurslarga narxlarning o'sishi boshqa narxlar va ish haqining o'sishi bilan qorejaishiga harakat qilinganligi kuchli inflatsiya jazavasiga olib keldi. Shu davrda ayrim mamlakatlar qattiq moliyaviy siyosat yuritishlari va nisbiy narxlarni tuzatish davrida aholi tomonidan real daromadlarining pasayishi masalasida tushunish mavjud bo'lganligi natijasida inflatsiyani nazoratga olishga muvaffaq bo'ldilar.

YaIM deflyatoridan tashqari statistikada inflatsiyani ifodalaydigan boshqa ko'rsatkichlar ham hisoblanadi. Ular qatorida iste'mol narxlari indeksi (INI yoki CPI) xalqaro andozalarga ko'ra 300 tadan kam bo'lmagan tovar va xizmatlarni qamrab olgan iste'mol savati bo'yicha narxlarning o'rtacha o'zgarishini ifodalaydi. Uning YaIM deflyatoridan uchta asosiy farqi mavjud.

Birinchi farqi – indekslarning turli tovar va xizmatlar tarkibini qamrab olganligi. Agar INI faqat aholi xarid qiladigan iste'mol tovarlari va xizmatlarinigina qamrab olsa, YaIM deflyatori YaIM tarkibiga kiruvchi barcha tovar va xizmatlarni qamrab oladi. Natijada, firmalar va davlat boshqaruvi idoralarining, masalan, xomashyo, materiallar, mashinalar, uskunalar, texnologiya bilan bog'liq bo'lgan xarid qilgan tovar va xizmatlariga narxlarning o'zgarishi YaIM deflyatoriga bevosita ta'sir qilsa, INIga ta'sir qilmaydi.

Ikkinchi farqi – YaIM deflyatori faqat mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar narxlarining o'zgarishini ifodalab, import qilingan pirovard mahsulotlariga narx o'zgarishini qamrab olmaydi. Shuning uchun import mahsulotlariga narxlarning o'zgarishi YaIM deflyatoriga qisqa muddatlarda to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazmaydi. Ammo import mahsulotlari INIning savatiga kiritilgani uchun, ularga narxlarning o'zgarishi INIga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Uchinchi farqi – indekslarni hisoblash uslubiyatidagi vaznlardan foydalanish. INIni hisoblashda Laspeyres formulasidan foydalaniladi. Unga ko'ra bazis davridagi iste'mol savatiga kiruvchi tovar va xizmatlarning o'zgarmas vaznlari qo'llaniladi. YaIM deflyatorini hisoblashda esa Pashe formulasidan foydalaniladi. Uning savatiga kiruvchi tovar va xizmatlar salmog'i (vazni) o'zgarib turishi mumkin. Boshqacha aytganda, INIda vazn sifatida bazis davridagi miqdorlar olinsa, YaIM deflyatorini hisoblashda joriy davr vaznlari (miqdori) olinadi. Masalan, yog'ingarchilik kam bo'lgan quruqchilik natijasida makka hosili nobud bo'lgan bo'lsa, uni ishlab chiqarish hajmi nolgacha tushib ketadi, narxi esa keskin ko'tariladi. Bu holda makka

(ishlab chiqarilmagan) YaIM deflyatorining hisob-kitoblariga kiritilmaydi, lekin INI hisob-kitoblarida hamon inobatga olinadi va natijada INIning sun'iy tarzda bo'rttirib ko'rsatilishiga olib kelishi mumkin.

Inflatsiya sur'atlari past vaqtlarda YaIM deflyatori va INI o'rtasida katta farq bo'lmaydi. Ammo nisbiy narxlar va importning keskin o'zgargan paytlarida farq katta bo'lishi mumkin.

Ayrim tovarlarga narxlar oshib ketgan paytlarda, odatda iste'molchilar bu tovarlarning o'rnini bosishi mumkin bo'lgan tovarlarni ko'proq xarid qilishlari mumkin. Laspeyres indeksida o'zgaras bazis davridagi vaznlardan foydalanilganligi sababli iste'mol tarkibidagi bunday o'zgarishlar hisobga olinmaydi. Bundan tashqari, bu indeks yyetarli tarzda tovarlar sifatining yaxshilanishi yoki yangi tovarlarning paydo bo'lishi, yoki pasaytirilgan narxlarda savdo qiladigan chakana savdo shoxobchalari sonining ko'payishi holatlarni ham hisobga olmaydi. Shuning uchun Laspeyres indeksi ko'pincha inflatsiya sur'atlarini oshirib ko'rsatadi.

INIGA o'xshash ulgurji narxlar indeksi va mahsulot ishlab chiqaruvchilar narxlari indeksi ham Laspeyres formulasi bo'yicha o'zgaras vaznlardan foydalanib hisoblanganligi uchun ko'pincha inflatsiya darajasini oshirib ko'rsatadi. Boshqa tomondan o'zgaruvchi vaznli Pashe indeksi esa inflatsiya sur'atlarini pasaytirib ko'rsatadi.

$$\text{Iste'mol narxlari indeksi(INI)} = \frac{\sum P_t Q_0}{\sum P_0 Q_0} * 100$$

yoki Laspeyres indeksi

$$\text{YaIM deflyatori} = \frac{\text{Joriy yil narxlaridagi YaIM}}{\text{Bazis yil narxlaridagi YaIM}} * 100 = \frac{\sum P_t Q_t}{\sum P_0 Q_t} * 100$$

yoki Paashe indeksi.

2.1.6. Daromadlar va bandlik. Real ish haqi. Bandlik va ishsizlik

Real ish haqini hisoblash uchun nominal ish haqini narx indeksiga bo'lish kerak. Iqtisodiy atama sifatida real ish haqi va real daromad tushunchalarini farqlash lozim. Real ish haqi tushunchasi ish haqi oladigan shaxsning ishlab chiqarish jarayonida mehnat sarflaganligi uchun oladigan pul ko'rinishidagi daromadlarining haqiqatdagi sotib olish quvvatini ifodalaydi. Real daromadlar yuqoridagiga qo'shimcha tarzda natura ko'rinishdagi transfertlar va ish haqidan tashqari turli nafaqalarni ham qamrab oladi. Bu tushunchalarni farqlash, ayniqsa bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda ish haqi bilan bog'liq bo'lmagan transfertlar, masalan subsidiyalanadigan oziq-ovqat va uy-joy kommunal xizmatlari, aholi daromadlarining muhim qismi hisoblanganligi uchun katta ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun bu mamlakatlarda real ish haqining dinamikasi ko'rsatkichi aholi turmush darajasini aniq ifodalamasligi mumkin. Kelgusda uzoq muddatli davr uchun real ish haqining o'sish sur'ati asosan iqtisodiyotda mehnat unumdorligining o'sish sur'atlari bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Bu bog'liqlik makroiqtisodiy tahlil ishlarida katta ahamiyatga ega. Agar quyidagi shartli belgilarni qabul qilsak:

R – narxlarning umumiy darajasi;

L – kishi-soatlarda hisoblagan umumiy mehnat sarfi;
 Y – ishlab chiqarishning real hajmi;
 Y/L – mehnat unumdorligi;
 WL – umumiy ish haqi fondi;
 WL/Y – ishlab chiqarilgan mahsulot birligiga to‘g‘ri kelgan ishchi kuchi sarfi;
 $P*Y$ – nominal daromad;
 β – ish haqidan boshqa ko‘rinishdagi daromadlar bilan ish haqi ko‘rinishdagi daromadlarning nisbati (bu nisbatni o‘zgarmas deb qabul qilamiz)

$$P*Y = WL + \beta * WL = WL * (1 + \beta)$$

tenglamasini yozishimiz mumkin.

U holda, agar ko‘rsatkichlarni qo‘shimcha o‘sish sur‘atlari orqali ifodalasak:

$$\frac{\Delta P}{P} = \frac{\Delta W}{W} + \left(\frac{\Delta L}{L} - \frac{\Delta Y}{Y} \right) \quad (1)$$

yoki

$$\frac{\Delta P}{P} = \frac{\Delta W}{W} - \left(\frac{\Delta Y}{L} \right) / \left(\frac{Y}{L} \right) \quad (2)$$

yoki

inflatsiya sur‘atlari = ish haqining o‘sish sur‘atlari –
–mehnat unumdorligining o‘sish sur‘atlari

yoki

$$\frac{\Delta W}{W} - \frac{\Delta P}{P} = \frac{\Delta Y}{Y} - \frac{\Delta L}{L} \quad (3)$$

Boshqacha aytganda

$$\left(\frac{\Delta W}{P} \right) / \left(\frac{W}{P} \right) = \left(\frac{\Delta Y}{L} \right) / \left(\frac{Y}{L} \right) \quad (4)$$

ish haqining real o‘sish sur‘atlari = mehnat unumdorligining o‘sish sur‘atlari.

Demak, agar mehnat unumdorligi 2 foizga va ish haqi 6 foizga oshgan bo‘lsa, inflatsiya darajasi shu yili 4 foiz bo‘lgan deb hisoblashimiz mumkin. Shunday qilib, mehnat unumdorligining o‘sish sur‘atlari barqaror narxlar sharoitida ish haqi o‘sish sur‘atining yuqori chegarasini belgilaydi.

Bandlik va ishsizlik.

Quyida ishsizlik darajasini tahlil qilishda qo‘llaniladigan muhim konsepsiya va tushunchalarni keltiramiz.

Ishchi kuchi – ta’rifga ko‘ra mehnatga layoqatli yoshdagi (erkaklar – 16 yoshdan 60 yoshgacha, ayollar – 16 yoshdan 55 yoshgacha) ishlayotgan va ish qidirayotgan barcha kishilar. Ishchi kuchi tarkibidagi doimiy ish joyiga ega bo‘lmagan va ish izlayotgan shaxslar *ishsiz* deb hisoblanadi.

Ishsizlik darajasi – doimiy ish joyiga ega bo‘lmagan va ish ilayotgan shaxslarning umumiy ishchi kuchidagi foizlarda hisoblangan salmog‘i. Demak,

$$\text{Ishsizlik darajasi} = \frac{\text{ishsizlar soni}}{\text{ishchi kuchisoni}} * 100 .$$

Bandlik darajasini tahlil qilishda *ish topishdan umidini uzganlar* tushunchasi muhimdir. Uzoq muddat davomida band bo‘lmagan va ish topa olmagan shaxslar ko‘pincha ish qidirishga barham berib, ishchi kuchi tarkibidan chiqib ketadilar va shuning uchun ular ishsizlar deb hisoblanmaydi. Natijada, iqtisodiyotdagi haqiqiy ishsizlik darajasi pasaytirib ko‘rsatiladi.

$$\text{Ishchi kuchining salmog‘i} = \frac{\text{ishchi kuchi}}{\text{mehnatga layoqatli yoshdagiaholi soni}} * 100 .$$

Ishchi kuchi salmog‘ining, masalan, ayollarning mehnat bozoriga chiqishi natijasida, o‘zgarishi ishsizlik darajasi ko‘rsatkichiga kuchli ta’sir qilishi mumkin.

To‘la bandlik – iqtisodiyotda bandlikning optimal darajadiligini bildiradi. Bu holatni ishsizlik darajasi nol ekan deb tushunmaslik lozim. Bozor iqtisodiyoti sharoitida doimo talab tarkibi, texnologiya va mahsulotlar o‘zgarishda bo‘lishi sababli doimo biror-bir darajada ishsizlik mavjud bo‘ladi. Ko‘pgina iqtisodchilar ishchi kuchining tarkibidagi o‘zgarishlar va mehnat bozoridagi tizimiy o‘zgarishlar oxirgi yillarda ko‘p mamlakatlarda to‘la bandlik darajasini birmuncha ko‘targan degan xulosaga kelishgan. Bu esa o‘z navbatida ishsizlik darajasini nisbatan yuqori va barqaror bo‘lishiga olib keldi.

Inflatsiya darajasini oshishiga olib kelmaydigan ishsizlik ko‘rsatkichi – muvozanatni ta’minlaydigan bandlikni ta’minlaydi.

Odatda ishsizlik tushunchasi quyidagicha tasniflanadi:

– *mavsumiy ishsizlik* – yil davomida (odatda qishloq xo‘jaligi, qurilish, turizm sohasida) ishchi kuchining taklifi va unga bo‘lgan talabdagi o‘zgarishlar sababli sodir bo‘ladi;

– *friksion ishsizlik* – bo‘sh ish o‘rinlari xodimlar va ish beruvchilar tomonidan o‘rganilishi lozim bo‘lganligi sababli vaqtincha ma’lum bir davr mobaynida to‘lmasdan qolgan vaqtlarda sodir bo‘ladi. Bu turdagi ishsizlik odatda uzoq vaqt davob etmaydi va ishchilar bilan ish o‘rinlarining o‘zaro mosligini ta’minlashga xizmat qilishi mumkin;

– *davriy (siklik) ishsizlik* – iqtisodiyotda pasayish davrlarida ishlab chiqarish hajmining kamayishi sababli sodir bo‘ladi. Pasayish bozor iqtisodiyoti ish siklining ajralmas qismi hisoblanadi. Pasayish davrlarida hukumatning asosiy vazifasi talabni rag‘batlantirishga qaratilgan iqtisodiy siyosat yuritib, bu turdagi ishsizlikni iloji boricha qisqartirishga qaratilgan bo‘lishi lozim;

– *tizimiy (strukturaviy) ishsizlik* – geografik joylashish va malakaning mos kelmasligi oqibatida sodir bo‘ladi. Masalan, talab va texnologiya tarkibidagi o‘zgarishlar ayrim kasblarga talabni kamaytirishi mumkin. Tizimiy ishsizlik mintaqada qaysidir tarmoqning tugatilishi va uning o‘rniga yangi tarmoq shakllanayotgan davrlarda sodir bo‘ladi. Bu turdagi ishsizlikni tugatish xodimlarni

qaytadan o‘qitish va ularning harakatchanligini oshirishni talab qilganligi uchun boshqa turdagi ishliklarga nisbatan ancha qiyin kechadi;

– *yashirin ishsizlik* – xodimning ishlab chiqarishga qo‘shgan hissasi nol yoki manfiy bo‘lgan paytlarda sodir bo‘ladi. Iqtisodiyotdagi ushbu fakt tan olinib, bunday xodimlarni unumliroq ishga o‘tkazishi orqali yashirin ishsizlikni qisqartirish mumkin.

2.2. Ishlab chiqarish hajmi, xarajatlar va narxlar bashorati

Ushbu qismda ishlab chiqarish hajmlari, xarajatlar, inflatsiya sur‘atlariga ta‘sir qiladigan omillar va ularni bashoratlash usullari ko‘rib chiqiladi. Iqtisodiy o‘‘sish va inflatsiya sur‘atlari bo‘yicha belgilangan nazorat raqamlari iqtisodiy siyosatni olib borishda asosiy maqsad hisoblanganligi uchun, ularni bashoratlash barqarorlashtirish dasturlarini ishlab chiqishda asos qilib olinadi. Bundan tashqari, xarajatlar tarkibini o‘zi o‘‘sish imkoniyatlari va shuningdek mamlakatning tashqi dunyo mamlakatlari bilan aloqalari balansini tahlil va bashoratlashda muhim rol o‘ynaydi.

2.2.1. Ishlab chiqarish. Ishlab chiqarish hajmini belgilaydigan omillar: talab va taklif. Ishlab chiqarish hajmini bashoratlash

Ishlab chiqarish hajmi. Talab va taklif. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida biror-bir turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki xizmatlarni ko‘rsatish va ularni sotib olish odatda ixtiyoriy bo‘ladi. Natijada, yalpi ishlab chiqarish hajmi iqtisodiyotni turli sektorlaridagi ayrim korxonalarining qabul qilgan qarorlarini ifodalaydi. Makroiqtisodiy tahlil ayrim firmalar faoliyatini o‘rganishga emas, balki asosiy e‘tiborni umumiy ishlab chiqarish hajmiga qaratadi.

Tovar va xizmatlarni mumkin bo‘lgan ishlab chiqarish hajmi foydalanilayotgan resurslar (kapital, ishchi kuchi), shuningdek mavjud texnologiya darajasi, mehnat va bozor tarkibidagi munosabatga ko‘ra o‘zgarib turishi mumkin. Yalpi ishlab chiqarish funksiyasi ishlab chiqarish hajmi bilan ishlab chiqarishning turli omillari orasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Ishlab chiqarish funksiyasi quyidagicha yozilishi mumkin:

$$Q = f(K, L, A), \quad (2.14)$$

bu yerda: Q – real ishlab chiqarish; K – kapital; L – ishchi kuchi; A – texnologiya (yoki texnika taraqqiyoti).

Demak, real ishlab chiqarish hajmi kapital, ishchi kuchi va texnologiya hisobiga o‘‘sishi mumkin va ular ishlab chiqarishning omillari hisoblanadi.

Uzoq muddatli davrda ishlab chiqarish hajmining o‘‘sishi ishlab chiqarish omillaridan kengroq va samaraliroq foydalanish hisobiga ta‘minlanishi mumkin. Mehnat resurslarining to‘la bandlik va ishchi kuchi va kapitaldan normal intensivlik bilan foydalanish sharoitlaridagi ishlab chiqarish hajmi ishlab chiqarishning potensial darajasi yoki to‘la bandlik sharoitidagi ishlab chiqarish darajasi deb yuritiladi.

Doimiy ishlab chiqarish darajasi berilgan asosiy kapital va ishchi kuchi hajmlaridan foydalanib, maksimal ishlab chiqarish mumkin bo‘lgan hajmdan kam bo‘ladi. To‘la bandlik sharoitida ishchilarning ma‘lum bir qismi iqtisodiyot barqaror o‘‘sib borayotgan davrlarda ham bir ish joyidan ikkinchisiga o‘tish jarayonlarida bo‘lganliklari uchun ishsizlik darajasi nolga teng bo‘lmaydi. Undan tashqari,

masalan, uskunalarga vaqti-vaqti bilan texnik xizmat ko'rsatilishi zarurligi sababli, ular tinmasdan mahsulot ishlab chiqarish bilan band bo'lmaydilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida firmalarning ishlab chiqarish quvvatlari joriy va kelgusidagi sotish hajmlariga ko'ra to'la yoki qisman ishlatilishi mumkin. Demak, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish firma ishlab chiqarayotgan mahsulotga talab bilan uzviy bog'liqlikda bo'ladi. Agar sotish hajmi doimiy ishlab chiqarish hajmidan past bo'lsa, korxonada odatda ishlab chiqarayotgan mahsulot hajmini qisqartiradi va ishchilarning ma'lum qismini ishdan bo'shatishi mumkin. Makroiqtisodiy darajada iqtisodiyotda talab sust bo'lgan paytlarda ishsizlik darajasi odatdagi darajadan ko'tariladi va firmalarning ishlab chiqarish hajmi maksimal imkoniyat darajasidan past bo'ladi. Shunday qilib, qisqa muddatli davrlarda YaIMning real o'sishi, birinchi navbatda, talabning o'zgarishini ifodalasada, ishchi kuchi va kapitaldan to'la foydalanilmasligi mumkin. Iqtisodiyotda qisqa vaqt mobaynida yalpi ishlab chiqarish hajmi normal to'la band sharoitidagi ishlab chiqarish darajasiga nisbatan yuqoriroq ham bo'lishi mumkin. Bunday holatlarda ish haqi va boshqa ishlab chiqarish xarajatlarining oshishi inflyasiya olib keladi.

Talabning oshishi pul ko'rinishidagi ishlab chiqarish hajmini ham oshishiga olib keladi, lekin unga ham real ishlab chiqarish hajmining, ham narxlarning oshishi ta'sir ko'rsatadi. Agar iqtisodiyot ishlab chiqarishning doimiy darajasidan ancha past holatda bo'lsa, ishlab chiqarish hajmining o'sish miqyoslari salmoqli bo'ladi; teskari holat bo'lsa, ya'ni ishlab chiqarish hajmi to'la bandlik holatiga yaqin yoki undan ham yuqori bo'lsa, ishlab chiqarish hajmining o'sishi nisbatan past darajada bo'lib, narxlarning ta'siri kuchli bo'ladi. Yalpi talab to'la bandlik holatiga yyetib, keyin pasayib borsa, dastavval narxlar va ayniqsa ishchi kuchining narxi (ya'ni, ish haqi) pasayishga nisbatan qarshilik ko'rsatilishi sababli ishlab chiqarish hajmiga ta'sir ko'rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida qisqa muddatda yuqoridagi omillar ishlab chiqarish hajmiga asosiy ta'sir etuvchi omillar hisoblanadi.

Ishlab chiqarish hajmini bashoratlash. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarish salohiyatining uzoq muddatli trendlari to'g'risidagi to'laqonli statistik ma'lumotlar yordamida ishlab chiqarish funksiyalarini tahlil etish imkoniyatlari mavjud. Qisqa muddatli kelgusi davr uchun ishlab chiqarish hajmlarini aniqlashda talab va taklif omillaridan foydalanish mumkin. Taxminiy ishlab chiqarish funksiyalarini hisoblash maqsadida talab va taklif orasidagi bog'liqliklarni ifodalovchi ekonometrik modellar tuzilishi talab qilinishi sababli, bandlik va asosiy fondlar to'g'risida yyetarli darajada ma'lumotlar zarur. Bunday yondoshishdan foydalanishga imkon beradigan ma'lumotlar va modellar ko'pchilik mamlakatlarda mavjud emas. Natijada, moliyaviy dasturlar tuzishda ishlab chiqarish hajmlarining bashoratini, odatda boshqa taxminiy usullarga asoslanib ishlab chiqishga to'ri keladi.

Yalpi ishlab chiqarish hajmining taxminiy bashoratini ishlab chiqishda qo'llaniladigan usullardan biri oxirgi yillardagi tendensiyalardan foydalanishdir. Bu bashorat, keyinchalik bashorat davrida biror-bir omillar ta'sirining kutilayotgan darajasiga qarab, qaytadan ko'rib chiqiladi. Odatda, iqtisodiy o'sishning haqiqiy sur'atlari YaIMning doimiy o'sish sur'atlaridan qanchalik farq qilishi mumkinligiga (past yoki yuqori) baho beriladi. Bunday bashoratning asoslanganligi YaIM

tarkibidagi o'zgarishlar tendensiyasiga qarab tekshiriladi. Har bir sektor bo'yicha qilingan ekstropolyasiyaga tuzatishlar ushbu sektorga xos bo'lgan omillar va har xil faoliyat turlari orasidagi bog'liqliklardan kelib chiqqan holda kiritish lozim. Masalan, qishloq xo'jaligi sektorining bashoratlari bu sektorga xos bo'lgan iqlim, ishlab chiqaruvchilar narxi va shunga o'xshash boshqa omillardagi bashoratlarni hisobga olgan holda tuzilishi kerak. Tizimiy o'zgarishlar davrida ishlab chiqarish tarkibining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni ham hisobga olinishi talab etildi.

2.2.2. Xarajatlar tarkibi. Uy xo'jaliklari iste'molini belgilovchi omillar. Xususiy sektorda kapital qo'yilmalarni belgilovchi omillar

Xarajatlar tarkibi. Bashoratlari ichki va tashqi komponentlar bashoratiga bo'linadi. Ichki talab iste'mol va investitsiyalarni, tashqi talab esa eksport va import operatsiyalarini qamrab oladi. Eksport va import bashoratlari to'lov balansi baholariga asoslansa, davlat sektoridagi iste'mol va investitsiyalar budjet bashoratiga asoslanadi.

Quyida uy xo'jaliklarining iste'moli va investitsiyalari bashorati masalalari yoritilgan. Ishlab chiqarish hajmi va iste'mol bashoratlarni bilgan holda yalpi jamg'arma miqdorini yuqoridagilarning farqi sifatida hisoblash mumkin.

Uy xo'jaliklari iste'molini belgilaydigan omillar. Uy xo'jaliklarining ixtiyoridagi daromadni (YD) uning manbalari va undan foydalanish nuqtai nazaridan ko'rib chiqish mumkin:

$$YD = W - T = CP + SP, \quad (2.15)$$

bu yerda: W – ish haqi; T – soliqlar minus to'lovlar, ya'ni bevosita shaxsiy daromadlarga soliqlardan (masalan, aholidan olinadigan daromad solig'i) aholiga qaytarilmaydigan to'lovlar (masalan, pensiya va ishsizlik nafaqalari); CP – shaxsiy iste'mol; SP – shaxsiy jamg'arma.

Demak, uy xo'jaliklarida iste'mol va jamg'arma bir vaqtning o'zida hisoblanadi. Agar uy xo'jaliklarining iste'moli ma'lum bo'lsa, ixtiyordagi daromadga asoslanib, qoldiq usulida jamg'armani aniqlash mumkin.

Iqtisodiy nazariyadan ma'lumki, uy xo'jaliklarining iste'moli va ixtiyoridagi daromadi orasida arifmetik bog'liqlikdan tashqari hulqiy bog'liqlik ham mavjud:

$$CP = a + b*YD, \quad (2.16)$$

bu yerda $a > 0, 0 < b < 1$.

Iste'mol funksiyasining bunday tarzda yozuvi iste'molga moyillikning doimiyligi ($MRS = \Delta CP / \Delta YD = b$) va shu vaqtning o'zida iste'molga o'rtacha moyillik ($\Delta CP / \Delta YD$) ijobiy konstanta nisbiy miqdorining kamayishi hisobiga YD oshganda, kamayishini nazarda tutadi. Ya'ni, iste'mol va jamg'armaning o'zgarishi iqtisodiy jonlanish paytlarida jamg'arish koeffitsiyentining ko'tarilishi, pasayish paytlarida esa jamg'arish koeffitsiyentining kamayishi tendensiyasiga ega bo'lganligi sababli, iqtisodiy barqarorlikdan darak beradi. Bundan tashqari, uzoq muddatli bashorat davrida daromadlarning o'sib borishi, jamg'arish koeffitsiyentini ham oshib borishini nazarda tutadi.

Uy xo'jaliklari iste'molidagi qonuniyatlarni yanada to'laroq tushuntirib berish maqsadida iste'molning yuqorida keltirilgan eng oddiy tenglamasiga qo'shimcha o'zgaruvchilarni kiritish mumkin:

$$CP = f(YD^*, NW, r, X), \quad (2.17)$$

bu yerda: CP – shaxsiy iste'mol xarajatlari; YD^* - uy xo'jaliklarining o'rtacha joriy va kelgusi davrda kutilayotgan ixtiyoridagi daromadlari (2.15 tenglamaga asosan aniqlangan); NW – uy xo'jaliklarining sof moddiy boyliklari; r - soliq to'langandan keyingi real foiz stavkasi; X – iste'molga ta'sir qiladigan boshqa omillar.

Xususiy sektorda investitsiyalarga ta'sir qiladigan omillar. Yalpi kapital qo'yilmalari asosiy kapitalni yalpi jamg'arish (mashinalar, uskunalar, binolar va inshootlar) va tovar-moddiy zaxiralarning o'zgarishiga ajratiladi. Bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida kapital qo'yilmalarni bashoratlashda, odatda kapital qo'yilmalari davlat va xususiy kapital qo'yimlariga ajratilishi maqsadga muvofiq, deb hisoblanadi. Davlatning kapital qo'yilmalari budjet rejasiga mos kelishi lozim. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda siyosiy rahbarlikning eng asosiy masalalaridan biri, davlat korxonalarining kapital qo'yilmalari rejasi hisoblanadi. Natijada, bozor kuchlari davlat korxonalariga kapital qo'yilmalari uchun asosiy omil bo'lmasligi mumkin.

Xususiy sektorning kapital qo'yilmalari YaIMning asosiy tashkil etuvchilari hisoblanadi, lekin ularni bashoratlash ancha qiyinchiliklar tug'diradi. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda xususiy investitsiyalar, odatda uy-joy fondiga va u bilan bog'liq bo'lmagan investitsiyalarga ajratiladi. Yuqoridagi har bir turdagi investitsiyalarni bashoratlashda alohida maxsus modellardan foydalaniladi.

Xususiy sektorning investitsiyalarini nazariy modellarida asosiy e'tibor foyda normasi va moliyalashni amalga oshirgan investorning oladigan daromadiga beriladi. Biroq, foyda normasining hisob-kitoblari investorning kelgusida ishlab chiqariladigan mahsulotni sotish hajmlariga asoslanishi ham mumkin. Investorlarning kelgusidagi sotish hajmlari bobida yutuqqa erishishlarini kutishlari va ishonchlarida subyektivlik elementlari mavjud bo'lib, uni miqdoriy baholash imkoniyati yo'q darajada. Undan tashqari, kapitalning qiymati va chegaraviy unumdorligiga asoslangan investitsiyalarni optimallashtirishning standart modellarini institutsional va tizimiy omillarning mavjudligi, rivojlangan moliviy bozorlarning mavjud emasligi, kapitalni shakllantirishda davlat rolining salmoqliligi va boshqa bozor mexanizmidagi turli noaniqliklar sababli, qo'llash imkoniyati bo'lmaydi. Shuningdek, yuqorida ta'kidlangan modellarni qo'llashga kapital, ishchi kuchi, ish haqiga xarajatlar kabi ma'lumotlarni olishdagi murakkabliklar tufayli qiyinchiliklar tug'diradi.

Ba'zi izlanishlarda xususiy investitsiyalarni chegarovchi asosiy omil bo'lib moliyalashtirish bahosi emas, balki mablag'larning yetishmasligi hisoblanadi, deb ta'kidlanadi. Bu holat real foiz stavkalarining bozor muvozanati darajasidan past darajada ekanligidan dalolat berib, moliyaviy resurslar narxlar bilan bog'liq bo'lmagan mexanizmlar orqali taqsimlanishidan dalolat beradi. Bunday mamlakatlarda xususiy investitsiyalar miqdorini belgilovchi asosiy omil sifatida bank kreditlarining mavjudligi, xorijiy kapitalning kirib kelishi, hamda taqsimlanmagan

foйда ko‘riladi. Bank kreditlarining mavjudligi mamlakatda olib borilayotgan pul-kredit siyosatiga bog‘liq bo‘ladi. Xususiy sektor davlat sektori tomonidan siqib chiqarilmasligi uchun olib borilayotgan soliq-budjet siyosati ham katta ahamiyatga ega. Odatda, davlat sektori tomonidan bank kreditlariga talabning oshishi, xususiy sektorga berilishi mumkin bo‘lgan kreditlar miqdorini kamashtirishga olib keladi.

2.2.3. Narxlar darajasini bashoratlash. Umumiy qoidalar. Amaliy yondoshish

Narxlar darajasini bashoratlash. Inflatsiya darajasini bashoratlashda quyidagi omillarni hisobga olish muhimdir:

– tannarxning oshishidagi qanday tendensiyalar narxlarni oshishiga olib kelmoqda? Energoresurslarga dunyo narxlarining oshishi bunga yaqqol misol bo‘lishi mumkin. Natijada, xarajatlar majburiy tarzda oshib, taklif nuqtai nazaridan inflatsiyaga ta‘sir o‘tkaziladi. Xarajatlar o‘shishini baholashda qancha foiz narxlarni o‘shishiga va qancha foiz korxonaning o‘ziga pastroq (yuqoriroq) foyda olinishiga ta‘sir qilishi mumkinligini baholash talab qilinadi;

– firmalar xarajatlarning oshishi hisobiga narxlarni qanchaga ko‘tarilishi mamlakat iqtisodiyotini iqtisodiy siklning qaysi bosqichida turganligiga bog‘liq bo‘ladi. Agar tovar va xizmatlarga talab yuqori darajada va malakali xodimlar yetishmayotgan bo‘lsa, firmalar ish haqini yanada oshirib, buning natijasida ortiqcha qilingan xarajatlarni qoplash uchun narxlarni ko‘tarishlari mumkin (talab tufayli sodir bo‘lgan inflatsiya). Bunday vaziyat mamlakat ichida va shuningdek xorijiy ishlab chiqaruvchilar bilan raqobat bo‘lmagan holatlarda sodir bo‘ladi. Yuqoriroq xarajatlarni narxlarga ko‘chirish darajasi mamlakatda olib borilayotgan iqtisodiy siyosat, shu jumladan hukumatning xarajatlari oshayotgan ayrim sektorlarga soliq imtiyozlari va subsidiyalar berishga tayyorligi bilan uzviy bog‘langandir;

– iqtisodiy siyosatning asosiy yo‘nalishlari nimalardan iborat va oxirgi yilga nisbatan qanday o‘zgarishlar sodir bo‘ldi? Masalan, real ishlab chiqarish hajmi o‘zgarmay qolib, pul-kredit nazorati yumshatilsa, iste‘molchilar nisbatan ko‘payib ketgan pul massasini tovar va xizmatlar sotib olishga xarajat qilishlari natijasida narxlar ko‘tarilishi sodir bo‘ladi (talab ta‘siridagi inflatsiya);

– bir yoki bir nechta narxlarning o‘zgarishi narxlar umumiy darajasi o‘zgarishini ifodalaydimi yoki u boshqa qarama-qarshi yo‘nalishdagi narxlarning o‘zgarishi bilan qorejaadimi? Nisbiy narxlarning o‘zgarishi chegaralangan resurslarning eng katta naf keltirishi mumkin bo‘lgan sohalarda qaytadan taqsimlash zarurligini ko‘rsatadi. Boshqa tomondan qaraganda, narxlar umumiy darajasining oshishi, odatda iqtisodiyotda ortiqcha talab mavjudligidan dalolat beradi. Amalda bu ikki holat orasidagi tafovut qisqa muddatli kelgusi davrda narxlar pasayishiga qarshilik qilganligi sababli, yo‘qolib ketadi. Shunday qilib, nisbiy narxlarning o‘zgarishi qisqa vaqtda bo‘lsada, narxlar umumiy darajasini o‘shida aks etadi;

– iste‘molchilarning kelgusida narxlar o‘zgarishi bobidagi kutishlari bugungi kundagi narxlarning o‘shishiga qanday ta‘sir qiladi? Inflatsion kutish, masalan foiz stavkalarining tezda ko‘tarilishi va ish haqini oshirish talablarida o‘z ifodasini topib, iste‘molchilarning xarajatlariga ta‘sir ko‘rsatadi. Kutishni modellashtirish muammolari iqtisodchilar orasida jiddiy qarama-qarshi fikrlar uyg‘otgan va bir

qancha empirik izlanishlar o'tkazilishiga sabab bo'lgan bo'lsada, uning asosida oddiygina g'oya yotadi, ya'ni kishilarning kelgusi davrga bo'lgan fikrlari bugungi kundagi hulqlariga ta'sir ko'rsatadi;

– narxlarning harakatiga mamlakatning rasmiy siyosati ta'sir qiladi. Unga narxlarni nazorat qilish, raqobat sohasidagi siyosat va tashqi savdo tizimidagi choralari kiradi. Tashqi savdo tizimi qanchalik erkin bo'lsa, ortiqcha talabning salmoqli foizi ichki narxlarning o'sishida emas, balki to'lov balansida ifoda topadi. Narxlarning o'zgarishiga almashuv kursining tarkibi kuchli ta'sir o'tkazishi mumkin: almashuv kursi tizimi qanchalik moslanuvchan bo'lsa, talabning o'sishi shunchalik valuta zaxiralarning qisqarishida aks topadi.

Inflatsiyani baholashning eng oddiy usullaridan birida xarajatlarning oshishi bashoratlash uchun asos hisoblanadi. Biroq, inflatsiyani bunday tarzda baholash vaqt o'tishi bilan narxlarning oshishi umuman iqtisodga bilvosita ta'sir o'tkazishi mumkinligi natijasda faqat taxminiy deb qabul qilinishi mumkin. Bundan tashqari, qandaydir vaqt davomida narxlarning o'zgarishi faqat shu davrdagi xarajatlarning oshishinigina emas, balki undan oldingi davrlardan davom yetib kelayotgan xarajatlar oshishini ifodalashi mumkin. Masalan, import mahsulotlariga narxlarning oshishi, dastavval faqatgina bevosita import qilinayotgan tovarlar narxi va mamlakat ichkarisida o'sha import qilingan xomashyo va materiallardan foydalanib ishlab chiqarilgan tovarlar narxining oshishida aks topadi. Ammo, keyinchalik yuqoriroq narxlarning iqtisodiyotga kengroq tarqalib borishi natijasida, mamlakat ichkarisidagi xomashyo va materiallarga narxlarning oshishi ehtimoli mavjud bo'ladi. Bu oqibatlar, agar ortiqcha xarajatlarni qoplash maqsadida ish haqi ham oshirilsa, juda kuchli bo'lishi mumkin.

Iste'mol narxlari indeksi (INI) – rezidentlar iste'mol qiladigan vakolatli savatga kiritilgan, mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan va import qilingan tovar va xizmatlarga narxlarning o'zgarishini, YaIM deflyatori esa mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan va ichki iste'mol va eksportga mo'ljallangan barcha tovar va xizmatlarga narxlarning o'zgarishini ifodalashi haqida oldingi savollarda ko'rib chiqilgan edi. Bashorat ishlarida INI va YaIM deflyatori orasidagi farq boshqa sabablardan tashqari, import va eksport narxlarining o'zgarishi orasidagi farq bilan ham bog'liq ekanligini esdan chiqarmaslik lozim. Agar import narxlari eksport narxlariga nisbatan yuqoriroq darajada ohsa, INI orqali ifodalangan inflatsiya boshqa teng sharoitlarda YaIM deflyatori orqali ifodalangan inflatsiya darajasidan kattaroq bo'ladi. Ammo amalda import narxlarining INIga va eksport narxlarining YaIMga ta'sirini ajratib olish ancha mushkul ish hisoblanadi. Bu holat import narxlarining o'sishini mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan mahsulotlar narxlariga o'tishi qanday sodir bo'lganligi bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Eksport narxlarining o'zgarishini INIga ta'siri bevosita sodir bo'ladi, chunki odatda ichki va tashqi bozordagi mamlakatning eksportga mo'ljallangan tovarlari bir xil narxda sotiladi.

Inflatsiyaning bazis darajasini aniqlashda xarajatlarning o'sish sur'atlari o'zgarmay qoladi va narxlarning o'sish sur'atlari oldingi yildagidek deb faraz qilinadi. So'ngra, inflatsiya sur'atlarining pasayishi va oshishiga ta'sir qiluvchi omillar aniqlanadi. Umuman olganda, talabni boshqarishda yumshoq siyosat olib boriladi deb taxmin qilinadi. Bazis bashoratida muayyan iqtisodiy siyosat olib

borilishi, muqobil, ya'ni moliyaviy barqarorlikka qaratilgan bashoratda esa talabni boshqarishda qattiqroq siyosat olib borilishi nazarda tutiladi va unda xarajatlarning oshishi narxlarning oshishiga kuchsizroq bilvosita ta'sir o'tkazadi, deb taxmin qilinadi.

Odatda, xarajatlarning oshish tendensiyasiga quyidagilarning o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi:

- dunyo bozoridagi narxlar (xorijiy valutada ifodalangan);
- nominal almashuv kurslari;
- ish haqi;
- bilvosita soliqlar.

Asosiy atama va so'z birikmalari

Milliy hisoblar tizimi, makroiqtisodiy tahlil, iqtisodiyot sektorlari, uy xo'jaliklari, uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi nodavlat, notijorat tashkilotlar, nomoliyaviy korporatsiyalar, moliya sektori, yalpi ishlab chiqarish, qo'shilgan qiymat, oraliq iste'mol, yalpi ichki mahsulot, amortizatsiya, sof eksport, absorbsiya, yalpi va sof agregatlar, transfertlar, yalpi milliy daromad, yalpi egalikdagi milliy daromad, yalpi milliy jamg'arma, joriy operatsiyalar hisobining saldosi, yaIM deflyatori, iste'mol narxlari indeksi, mehnat unumdorligi, inflatsiya, bandlik va ishsizlik, ishchi kuchi salmog'i, mavsumiy ishsizlik, friksion ishsizlik, davriy ishsizlik, tizimli ishsizlik, yashirin ishsizlik.

Muhokama uchun savol va topshiriqlar

1. Milliy hisoblar tizimini ishlab chiqishdan ko'zlangan maqsad.
1. Iqtisodiyotning asosiy sektorlari.
2. Sektorlar faoliyati samaradorligida davlatning roli.
3. Asosiy agregatlar.
2. Oqimlar va zaxiralar tushunchalarining o'zaro bog'liqligi.
4. Yalpi va sof agregatlar.
3. MHTdagi "asosiy kapitalning iste'moli"ning buxgalteriya hisobidagi "amortizatsiya" tushunchasidan farqi.
5. Omil xarajatlari va bozor narxlari.
6. Transfertlar tushunchasi.
7. Nominal va real agregatlar.
8. MHTda ishlab chiqarish tushunchasi.
9. MHTda rezidentlikka mansublik.
4. Yalpi ichki mahsulot hajmini hisoblashning muqobil usullari.
10. Yalpi milliy daromad qanday hisoblanadi?
11. Yalpi egalikdagi milliy daromadni hisoblash.
12. Yalpi daromad va yalpi xarajatlarni to'lov balansining joriy hisoblar hisobining saldosi bilan bog'liqligi.
13. Yalpi jamg'arma va investitsiyalar hajmi hamda joriy operatsiyalar hisobining saldosi.
14. Yalpi daromad va yalpi talab hamda joriy operatsiyalar hisobining saldosi orasidagi o'zaro aloqalar.

15. Nominal va real YAIM.
16. YaIM deflyatori qanday hisoblanadi?
17. YaIMdan ishlab chiqarish hajmi va rezidentlarning iqtisodiy farovonligini o‘lchashda foydalanishning asosiy kamchiliklari.
18. Iste’mol narxlari indeksini hisoblash va uning YaIM deflyatoridan farqi.
19. Real ish haqi va real daromad tushunchalarining bir-biridan farqlanishi.
20. Ishsizlik darajasini tahlil qilishda qo‘llaniladigan muhim konsepsiya va tushunchalar.
21. Ishsizlik tushunchasi va uning turlari.
22. Ishsizlar soni va ishsizlik darajasi qanday hisoblanadi?
23. Ishlab chiqarish hajmi. Talab va taklif. Ishlab chiqarish hajmini bashoratlash.
24. Uy xo‘jaliklari iste’molini belgilaydigan omillar.
25. Xususiy sektorda investitsiyalarga ta’sir qiladigan omillar.
26. Narxlar darajasini bashoratlashda hisobga olinadigan omillar.

Adabiyotlar

- 1 Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. 56 б.
- 2 Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Президент Ислом Каримовнинг 2009 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш яқунлари ва 2010 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.
- 3 Nabiyev X., Nabiyev D.X. Iqtisodiy statistika. Darslik. – Т.: “Aloqachi” nashriyoti, 2008. 512 b.
- 4 Национальное счетоводство: Учебник. /Под ред. Б.И. Башкатова. –М.: Финансы и статистика, 2005. 607 с.
- 5 Харченко Н.М. Экономическая статистика: Учебник. – “Дашков –К”, 2008. 368 с.
- 6 Набихўжаев А.А., Маҳмудов Б.М., Насретдинова Ш.С. Молиявий дастурлаш: Ўқув қўлланма. – Т.: Банк-молия академияси, 2005. 247 б.
- 7 Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. Макроиқтисодиёт. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси, Адабиёт жамғармаси, 2004.
- 8 Башкатов Б.И., Рябушкин Б.Т. Практикум по национальному счетоводству. – М.: Финансы и статистика, 2004. 319 с.
- 9 Маҳмудов Б.М. Миллий ҳисобчилик асослари: Ўқув қўлланма. - Т.: Академия, 2003. 158 б.

III b o b . SOLIQ-BUDJET SEKTORI TAHLILI VA BASHORATI

Soliq-budjet sohasi va soliq-budjet siyosatidagi o'zgarishlar xo'jalik rivoji va iqtisodiy siyosatida muhim rol o'ynaydi. Soliq-budjet siyosati yalpi iqtisodiy resurslardan foydalanish va yalpi taklif darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Pul-kredit va valuta siyosatlari kabi, u to'lov balansining holati, qarzdorlik darajasi, inflatsiya sur'atlari va iqtisodiy o'sishni belgilaydi.

Soliq sohasi, davlat xarajatlari va qarz olish siyosati ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar hulqi, mamlakat daromadlari va boyliklarini taqsimlashga ta'sir ko'rsatadi. Ko'pincha makroiqtisodiyotning ichki va tashqi sektorlaridagi jiddiy disbalans, turli choralarni qo'llashga qaramasdan, bartaraf qilinmagan budjet kamomadi sababli kelib chiqadi.

Mamlakatning soliq-budjet sohasidagi umumiy holatiga baho berish, uni barqarorlashtirish va tizimiy islohotlar bilan birgalikda qarab chiqish uchun budjet operatsiyalarini hisobga olish va tahlil qilishning asosiy tamoyillari to'g'risida tushuncha bo'lishi talab qilinadi.

Quyida dastlab, XVJ tomonidan ishlab chiqilgan "Davlat moliyasi statistikasi bo'yicha ko'rsatmalar"da (DMS) keltirilgan asosiy tushunchalar keltiriladi. DMS davlat boshqaruv idoralarinin budjet operatsiyalari bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlarni xalqaro andozalarga ko'ra hisobga olish tamoyillari asosida ishlab chiqilgan. Ushbu tamoyillar daromadlar, xarajatlar, kapitalni jamg'arish va moliyalashtirish bilan bog'liq bo'lgan davlat operatsiyalarini tahlil qilishda ko'mak berish uchun ishlab chiqilgan.

So'ngra davlat boshqaruv sektoriga tushuncha, davlat idoralari operatsiyalari hajmini miqdoran o'lchash, tasniflash va davlat idoralari operatsiyalarini ifodalashda ishlatiladigan boshqa tushunchalar keltiriladi. Shuningdek, daromadlar va xarajatlar kategoriyalarining asosiy tasnifi keltirilib, odatdagi umumiy balans tushunchasi muhokama qilinadi.

Mavzuning ikkinchi qismida budjet sohasini tahlil qilish bilan bog'liq bo'lgan tahliliy xarakterdagi umumiy masalalar ko'rib chiqiladi. Bunda davlat jamg'armasi va investitsiyalari, budjet disbalansini o'lchashning muqobil usullari, davlat budjeti kamomadini moliyalashtirishning muqobil usullari va ularning makroiqtisodiy oqibatlari, soliq-budjet siyosatining barqarorligi kabi masalalarga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, davlat daromadlari va xarajatlari o'zgarishini baholash usullari chuqur tahlil qilingan.

3.1. Davlat sektori tushunchasi. davlat operatsiyalarini o'lchash. davlat moliyasi statistikasi tizimi

DMS ko'rsatmasida davlat boshqaruv idoralarinin bir nechta darajalari aniqlangan: markaziy hukumat, shtat va mintaqa darajasidagi idoralar, mahalliy idoralar va milliydan yuqori bo'lgan idoralar.

Ko'pchilik mamlakat davlat boshqaruv idoralari sektoridagi budjet operatsiyalari kamida davlat budjetini shakllantiradigan markaziy hukumatni nazarda tutadi. Biroq, ko'p mamlakatlarda budjet operatsiyalari bilan mahalliy va mintaqaviy idoralar ham shug'ullanadi. Davlat boshqaruv sektori atamasi davlat boshqaruvining

barcha darajalarini qamrab oladi. Davlat boshqaruv sektori va pul-kredit sektori orasidagi funksiyalarni ajratish maqsadida DMSGa ko'ra ikkala sektordan davlat bank va pul-kredit operatsiyalari chiqarib tashlangan. Masalan, pul-kredit boshqaruv idoralarning barcha funksiyalari, bunday operatsiyalarni qaysi tashkilot bajarishidan qat'i nazar, davlat boshqaruv sektoriga emas, pul-kredit sohasiga kiritiladi. Pul-kredit va soliq-budjet siyosatlarini ajratish, hamda pul-kredit va moliya statistikalarini davlat moliyasi statistikasidan ajratish uchun bu sohalardagi operatsiyalar bir-biridan alohida tahlil qilinishi lozim.

Davlat sektori – keng ma'noda davlat boshqaruv sektori bo'lib, unga davlat boshqaruv sektori va davlat temir va havo yo'llari yoki davlat kommunal korxonalari kabi davlat nomoliyaviy korxonalar kiritiladi. Markaziy hukumatning ba'zi daromad va xarajatlari odatda markaziy hukumatning mahalliy idoralar va davlat korxonalariga transfertlari va o'z navbatida davlat korxonalarining markaziy hukumatga transfertlarini ifodalaydi. Turli darajadagi davlat idoralarning yalpi operatsiyalarini hisob-kitoblarida "takroriy hisob"ga yo'l qo'ymaslik uchun bunday transfertlar sof holda ko'rsatilishi kerak. Bu vazifa, ya'ni turli darajadagi davlat idoralarning hisoblarini saldolash va birlashtirish jarayoni konsolidatsiya (yig'ish) deb yuritiladi.

Davlat boshqaruvi idoralarning har bir darajasida budjet, budjetdan tashqari va ijtimoiy sug'urta mablag'lari bilan operatsiyalar bajariladi.

Budjet operatsiyalari ta'rifi ko'ra budjet orqali amalga oshiriladi.

Budjetdan tashqari operatsiyalar budjetdan tashqarida amalga oshirilib, majburiy yig'imga hisobiga mablag'lar to'plashga va nobozor tovar va xizmatlarni taqdim qilishga mo'ljallangan bo'ladi. Masalan, budjetdan tashqari yo'l fondi uchun ko'pincha yoqilg'i hisobidan soliqlar yig'iladi va keyin ular yo'l xo'jaligini saqlashga sarflanadi.

Ijtimoiy sug'urta dasturlari budjetdan tashqari operatsiyalarning alohida kategoriyasi sifatida qaraladi. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda bunday dasturlarga nafaqa (pensiya) fondi, bandlik fondi va ijtimoiy sug'urta fondlari kiritiladi. Bu fondlarda to'rejagan mablag'lar hisobidan mehnatga yaroqsizlik va ijtimoiy nafaqalari to'lanadi.

Davlat boshqaruv idoralari sektori qanday aniqlanishi va ta'riflanishidan qat'i nazar, ko'pchilik mamlakatlarda budjetning haqiqatda bajarilishi ko'pincha davlat operatsiyalarining hisobida jiddiy kamchiliklarga olib keladi.

Eng asosiy ikkita kamchilik - budjetdan tashqari hisoblarni ifodalash va hisoblarda milliy valuta ekvivalentidan foydalanish bilan bog'liq bo'ladi. Bir qancha mamlakatlarda, ayniqsa bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda, hukumatlar budjetdan tashqari operatsiyalarda budjetga kiritilishi lozim bo'lgan operatsiyalarni ko'rsatishadi. Budjetdan tashqari fondlarning haddan tashqari qo'llanilishi (ayniqsa, ular budjet operatsiyalari bilan konsolidatsiyalashmagan bo'lsa) budjet sohasidagi ahvolni buzib ko'rsatadi va daromadlardan faqat belgilangan maqsadlardagina foydalanilishi sababli budjet mablag'larini boshqarishda qiyinchiliklar tug'diradi va eng asosiysi – ushbu hisoblarga tushadigan mablag'lar xarajati ustidan nazoratning yo'qotilishiga olib keladi. Rivojlangan mamlakatlar tajribasida budjetdan tashqari hisoblardan foydalanish faqat ikki holatda, ya'ni trast fondlari (unda nodavlat

tizimlarining mablag‘lari joylashtirilgan bo‘lsa) va bo‘nak yoki oraliq hisoblari (kelgusi to‘lovlar uchun mablag‘lar joylashtirilgan bo‘lsa) sifatida foydalangandagina asoslangan bo‘ladi. Ushbu muammoni hal qilish uchun ko‘pchilik mamlakatlarda budjetdan tashqari hisoblarni yaratish o‘rniga budjet doirasida alohida hisoblar tuzishadi. Bu esa o‘z navbatida hukumat tomonidan bunday hisoblar bo‘yicha zarur nazorat va hisobotlarni tashkil qilish va tekshirishlarni olib borishga imkon beradi.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan ko‘pchilik mamlakatlarda milliy valutadagi ekvivalent hisoblari budjet holatini buzib ko‘rsatilishiga olib keladi. Ushbu hisoblardagi mablag‘lar xorijiy kreditlar va grantlar hisobiga shakllanadi. Ko‘p holatlarda ushbu mablag‘lar budjet kamomadini moliyalashtirish va korxonalar va tashkilotlarni kreditlash (davlat budjeti orqali) maqsadlarida ishlatiladi. Bunday kreditlar ko‘pincha budjetda hisobga olinmaydi va natijada u parlament nigohidan chetda qoladi va budjetning umumiy holatini buzib ko‘rsatadi, hamda foiz stavkalarini subsidiyalanishiga olib keladi. Buzib ko‘rsatilish bu mablag‘lar ”sof kreditlash” deb nomlanadigan budjetda chiziqdan yuqorida moddasida umuman hisobga olinmaydi va natijada budjet kamomadi kamaytirib ko‘rsatiladi. Undan tashqari bu ”ekvivalent” hisoblar bo‘yicha olingan va to‘langan foizlar daromadlar va xarajatlar sifatida ko‘rsatilmaydi. “Ekvivalent” hisoblarni budjetda to‘liqligicha ko‘rsatibgina qolmasdan, ulardan norentabel korxonalarni imtiyozli kreditlash manbasiga aylanib qolishiga yo‘l qo‘ymaslik kerak.

Davlat korxonalarini davlat sektoridan tashqarida deb qaraladi. Davlat tasarrufidagi ishlab chiqarish bo‘linmalari va ular tomonidan nazorat qilinadigan aksionerlik sanoat yoki iqtisodiyotning boshqa sektorlariga yirik miqyoslarda tovar va xizmatlar yuqoridagi beradigan tijorat bo‘linmalari tasnifda nomoliyaviy korxonalar sektorining davlatga tegishli qismiga kiritiladi. Masalan, davlat temir va havo yo‘llari, pochta xizmati va milliy lashtirilgan yoki hukumat tashkil qilgan tarmoqlar MHT qoidalariga ko‘ra davlat tasarrufida bo‘lgani bilan nomoliyaviy korporatsiyalar sektoriga mansub bo‘ladi. Davlat yoki davlat tomonidan nazorat qilinadigan, joriy, muddatli va jamg‘arma depozitlarini qabul qiladigan, shuningdek bozorda majburiyatlar qabul qiladigan va moliyaviy aktivlarni sotib oladigan moliyaviy muassasalar tasniflashda moliyaviy tashkilotlar sektoriga kiritiladi. Markaziy bank an‘anaga ko‘ra davlat boshqaruv sektoriga emas, balki moliya sektoriga kiritiladi.

Davlat operatsiyalarini o‘lchash. DMSning me‘yorlariga binoan davlat moliya statistikasi doirasida operatsiyalar MHT, pul-kredit sohasi va to‘lov balansidagidek o‘tkazish (начисление) usulida emas, balki kassa yoki to‘lov usulida hisobga olinadi. Olingan mablag‘lar va qilingan to‘lovlar moliyaviy hisob-kitob qilingan vaqtda kassa usulida amalga oshiriladi. O‘tkazish usulida esa operatsiyalar majburiyatlar yoki talab yoki to‘lov muddati yuqoridagi kelgan vaqtda hisobga olinadi.

Davlat operatsiyalari kassa asosida hisoblanishi ularni pul-kredit hisoblari bilan taqqoslash imkonini beradi va uning natijasida davlat operatsiyalarining agregat pul-kredit ko‘rsatkichlariga ta‘sir darajasining aniqlanishini osonlashtiradi. Kassa asosida (davlat moliya statistikasi) va o‘tkazish usulidagi (pul-kredit hisoblari) hisob-kitoblar orasidagi farq muddati o‘tib ketgan to‘lovlar bo‘yicha qarzdollikning mavjudligi natijasida paydo bo‘ladi va ular operatsiyalarni iqtisodiy tahlil qilishda muhim vosita

hisoblanadi. Muddati o'tib ketgan qarzdorlik davlat boshqaruv idoralarining o'z majburiyatlarini vaqtida to'lashga qurbi yetmasligidan dalolat beradi va bu holat ko'pincha kassa va o'tkazish usullarida hisoblangan budjet balansida katta farqlarga olib keladi. O'tkazish usulida hisoblangan budjet balansi hukumat tomonidan mablag'lardan sof foydalanilishini ifodalab, davlatning majburiyatlarini to'laqonli ifodalasa (ham ichki, ham tashqi majburiyatlarini), kassa asosida hisoblangan budjet balansi faqat haqiqatda amalga oshirilgan to'lovlarnigina ifodalaydi. Agar hukumatning kassa asosida hisoblangan budjet kamomadi o'tkazish usulida hisoblangan budjet kamomadidan past bo'lsa, bu holat foizlarni va boshqa majburiyatlarni to'lash bo'yicha qarzdorlik mavjudligidan dalolat beradi.

Davlat moliya statistikasi tizimi. Bu tizim davlat idoralarini milliy iqtisodiyotning boshqa sektorlari va tashqi dunyo bilan olib borgan operatsiyalarini to'laqonli hisobga olish va birinchi navbatda, daromadlar tushumi, to'lov xarajatlari va to'lanmagan qarzdorlikni aniqlashga mo'ljallangan.

Quyida ushbu tizimning asosiy tamoyillarini ko'rib chiqamiz:

– *daromadlar, tushumlar, to'lovlar va xarajatlar.* Umumdavlat budjetining holati va uning makroiqtisodiyotga ta'sirini baholash uchun daromadlar va xarajatlar tushunchalarini aniq chegaralash lozim. Barcha daromadlar tushumlar bo'lganligi bilan barcha tushumlar daromad bo'lib hisoblanmasligi mumkin. Daromad faqat majburiyatlarni to'lash bilan bog'liq bo'lgan tushumlargina hisoblanishi mumkin. Hukumatga kredit sifatida tushgan mablag'lar daromad bo'lib hisoblanmaydi, chunki kreditlar vaqti kelib qaytarilishi lozim bo'ladi. Xuddi shunga o'xshash, hamma to'lovlar ham xarajatlar bo'lib hisoblanmaydi. Masalan, kreditlarni qaytarish kreditlarni olish vaqtidagi majburiyatlardan kelib chiqqani uchun mablag'lar xarajati bo'lib hisoblanmaydi. Foizlar bo'yicha to'lovlar esa xarajatlar tarkibiga kiritiladi;

– *yalpi va sof summa.* Daromad olish va mablag'larni xarajat qilishdagi davlat operatsiyalarini statistik ma'lumotlarda to'la ifodalash uchun daromadlar va xarajatlar yalpi summa ko'rinishida ifodalanadi. Masalan, maktabda o'qitish uchun to'lovlar maorif xarajatlarining balanslashgan provodkasida ko'rsatilmaydi, soliqlarni yig'ish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar esa soliq tushumlaridan "manfiy daromadlar" sifatida chegirilmaydi. Kreditlash va qarz olish qoidadan chiqadigan alohida ikkita holat hisoblanadi. Bu holatda yagona ahamiyatli miqdor bo'lib, pul mablag'larining davlat boshqaruv idoralariga va qarama-qarshi yo'nalishda tezlik bilan harakatlanishi hisoblanadi;

– *ikkiyoqlama va biryoqlama operatsiyalar.* Ikkiyoqlama operatsiyalar natijasida tovar va xizmatlarni olish (berish) evaziga pul resurslari to'lanadi (olinadi). Masalan, tovar va xizmatlarni sotish (sotib olish) operatsiyalari. Biryoqlama operatsiyalarda to'lash yoki olish ularning evaziga birorta narsani olish yoki berish bilan bog'liq bo'lmaydi. Masalan, transfertlar va grantlar olish (berish);

– *soliq va soliq bo'lmagan tushumlar.* Daromadlar, grantlardan tashqari, barcha qaytarilmaydigan tushumlarni qamrab oladi. Daromadlar joriy mablag'lar va kapital (faqat kapital aktivlarni sotishdan olingan daromadlar) hisobiga shakllanadi. Soliqlar – davlat idoralari ixtiyoriga biryoqlama majburiy tushumlar bo'lib, ulardan jamiyat ehtiyojlari uchun foydalaniladi. Soliq tushumlariga (ularning sof summasi ortiqcha to'langan soliqlar qaytarilishini nazarda tutadi) ijtimoy sug'urta fondiga ajratmalar va

fiskal monopoliyalar tomonidan davlat budjetiga o'tkazilgan daromadlar kiradi. Soliq bo'lmagan tushumlarga mulkka egalik qilishdan daromadlar, to'lovlar va yig'imglar, jarima va budjetga o'tkazilgan davlat korxonalarini foydalari kiradi;

– *qaytarilmaydigan tushumlar*. Ularga boshqa davlatlar hukumatlari yoki xalqaro tashkilotlardan olingan biryoqlama tushumlar kiradi. DMS qo'llanmasida qaytarilmaydigan tushumlar moliyalashtirish emas, balki daromad operatsiyalari guruhiga kiritilgani bilan, ularning summasi va kelib tushish vaqti davlat idoralari tomonidan boshqa tushumlarga o'xshab nazorat qilib bo'lmashligi sababli, daromatlardan alohida ajratib ko'rsatiladi. Aks holda ularni budjet tushumlari va xarajatlarining bashoratlariga kiritilishi budjetni rejalashtirish jarayonida noaniqliklarga olib keladi va natijada keyinchalik budjetni yana aniqlashtirish talab qilinishi mumkin. DMSda qaytarilmaydigan tushumlar chiziq tepasiga joylashtirilgani bilan, budjet hisoblarini tahliliy ifodalashda ularni moliyalashtirishning moddalaridan biri sifatida qaralishi maqsadga muvofiq;

– *davlat idoralarini sof kreditlash*. U (kreditlash minus to'lash) davlat likvidligini boshqarish maqsadlaridagina emas, balki davlat siyosati belgilagan vazifalarini bajarish uchun davlat idoralarini kreditlash operatsiyalarini qamrab oladi. Masalan, fermerlar, talabalar va kichik biznes egalariqa subsidiyalar ushbu turdagi kreditlash tarkibiga kiradi. DMS tasnifiga ko'ra ular moliyalashtirishga emas, balki xarajatlar tarkibiga kiritilgan. Davlat boshqaruv idoralarining boshqa mamlakatlar hukumatlarining ijtimoiy ehtiyojlari uchun ajratgan kreditlari sof kreditlash tarkibiga kiritiladi va shuning uchun davlat budjeti kamomadiga ta'sir qiladi. Biroq, qarz olgan mamlakat uchun bu kreditlar chiziqdan yuqorida hisobga olinadigan tashqi kreditlash hisoblanadi. Bunday tarzda yondoshuv davlatning kreditlash yoki qarz olish maqsadlaridagi asoslashlar orasidagi assimetriyani ifodalaydi. Davlat idoralari depozit hisoblarida joylashtirgan valuta miqdoridagi tebranishlar naqd pul qoldiqlari singari sof kreditlash emas, balki moliyalashtirish sifatida ko'rsatiladi;

– *bank kapitalining to'ldirilishi*. Bir qancha mamlakatlarda davlatga to'la yoki qisman tegishli banklar katta zararlar ko'rib, kapital yetishmovchiligidan aziyat chekmoqdalar. Bu mamlakatlarning hukumatlari banklarga kapital kiritishi yoki qarz majburiyatlarini o'z zimmlariga yuklashlari mumkin. Yuqorida ko'rsatilganidek, DMS kassa asosida tuzilgani sababli davlat tomonidan naqdsiz qarz majburiyatlarining o'z zimmasiga yuklashi qarzni olish vaqtida xarajat sifatida hisobga olinmaydi. Lekin keyinchalik to'langan foizlar xarajatlar tarkibiga kiritiladi, naqd ko'rinishda cho'zilgan muddatlarda qarzlarni uzish manfiy moliyalashtirishga kiritiladi. Boshqacha aytganda, DMS metodologiyasiga ko'ra davlat budjeti kamomadini hisoblashda faqat olingan qarzlari bo'yicha to'langan foizlargina hisobga olinadi;

– *xususiylashtirishdan tushumlar*. DMS qo'llanmasida xususiylashtirishdan tushumlarni manfiy sof kreditlash sifatida ko'rsatish taklif qilingan. Uni davlat moddiy aktivlarini sotishdan hosil bo'ladigan soliq bo'lmagan kapital daromatlardan farqlash lozim. Xususiylashtirishdan daromadlar ilgari transfert yoki kapital qo'yilmalar hisobiga sotib olingan korxonalaridagi davlat ulushini sotish natijasida hosil bo'ladi. Bunday yondoshish budjet balansini faqat bir martagina yaxshilashga imkon beradi. Bu tushumlarni chiziqdan tepada ko'rsatish qabul qilingan bo'lsada,

joriy operatsiyalarni tahlil qilishda, hukumatning sof moliyaviy ahvoriga ta'sir qiluvchi operatsiyalar singari, chiziq ostida ifodalash maqsadga muvofiqdir. Bir marotabalik budjet kamomadini pasaytirish keyinchalik, masalan, hukumat o'z tasarrufida bo'lgan korxonani sotib yuborganidan so'ng korxonalar foydasining budjetga tushmasligi hisobiga, kamomad oshib ketishi mumkin. Lekin, agar davlat korxonalarni sotishdan tushgan mablag'larni boshqa aktivlarni sotib olish yoki o'z qarzlarni uzishga ishlatgan bo'lsa, keyinchalik sodir bo'lishi mumkin bo'lgan kamomadning umumiy summasi qorejaishi mumkin. Ushbu variantda davlat va xususiy sektor real resurslar uchun talabga hech qanday ta'sir ko'rsatmasdan, faqat o'zaro aktivlarni ayirboshlagan bo'ladi. Biroq, agar hukumat xususiylashtirishdan tushgan mablag'larni joriy xarajatlarni oshirish yoki soliqlarni pasaytirish maqsadlarida ishlatib yuborgan bo'lsa, aktivlar sotilgan yilda kamomad o'zgarmaydi, keyinchalik esa u oshib boradi va shu asnoda xususiylashtirish budjet holatiga ta'sir ko'rsatadi. Buyuk Britaniya budjet kamomadidagi hisoblashda oxirgi yillarda xususiylashtirishdan katta mablag'lar kelib tushganligi sababli, makroiqtisodiy hisoblar ikki variantda, ya'ni xususiylashtirishdan olingan foyda hisobga olingan va olinmagan holda hisoblamoqdalar. Ushbu yondashish hisoblar tahlilini osonlashtiradi, chunki bunda xususiylashtirishdan olingan daromadlarga aktivlarni ayirboshlash sifatida qaraladi;

– *Markaziy bankning foydasi.* Hukumat hisobiga o'tkazilgan Markaziy bankning foydasi daromad deb hisoblanadi. Lekin, oltin-valuta avuarlarini qayta baholash natijasida hosil bo'lgan va sotilmagan foyda bu summaga kiritilmaydi. Undan tashqari, o'tkazilgan foyda Markaziy bankning ayrim operatsiyalarinigina (malalan, valuta yoki oltinni sotish operatsiyalari) emas, balki barcha oldi-sotdilarini qamrab olishi kerak.

3.2. Daromadlar va xarajatlar tasnifi. Budjet balansi tushunchasi

Umuman olganda, davlat boshqaruv idoralari bajaradigan barcha operatsiyalar daromadlar va xarajatlar turlari bo'yicha tasniflanadi. Asosiy tasnif iqtisodiy xarakterga ega bo'lib, yalpi daromadlar va yalpi xarajatlar, joriy va kapital daromadlar va xarajatlarning yig'indisi sifatida aniqlanadi. Bu kategoriyalarning ichida soliqlar xo'jalik faoliyatining soliqqa tortiladigan turiga ko'ra guruhlangan, xarajatlar – ularning nima maqsadlarga mo'ljallanganligiga ko'ra, masalan, mudofa va maorif guruhlari ajratiladi. Budjetni tahlil qilishda iqtisodiy tasnif funksional tasnifga nisbatan muhimroq ahamiyatga ega.

Budjet balansining an'anaviy tushunchasi. Agar davlat idoralarining operatsiyalariga naqd pul harakati nuqtai nazaridan qaralsa, yalpi tushum har doim yalpi to'lovlarga teng bo'ladi va shuning uchun davlat idoralarining budjet hisoblari qaysidir ma'noda doimo balanslashgan bo'ladi. Ammo, agar tahlil va qarorlar qabul qilish zarurligidan kelib chiqsak, bir tomondan asosiy e'tiborni tushumlar va grantlar, ikkinchi tomondan sof kreditlashni inobatga olgan holda xarajatlar orasidagi tafovutga qaratish maqsadga muvofiqdir. DMSda berilgan budjet balansining an'anaviy ta'rifida budjet balansi yalpi daromadlar bilan yalpi xarajatlar orasidagi farq sifatida xuddi shunday holatni ifodalaydi:

$$\text{Umumiy kamomad/ijobiy saldo} = (\text{daromad} + \text{olingan transfertlar}) - (\text{xarajatlar} + \text{qarzni to'langandan so'ng qolgan kreditlar}).$$

Bu moddalar "chiziq ustida" joylashadi. Qolgan barcha moddalar "chiziq tagida"gi "moliyalashtirish" deb nomlanadigan moddalar tarkibiga kiradi va ular quyidagicha ifodalanadi:

$$\text{Umumiy kamomad/ijobiy saldo} = \text{Moliyalashtirish (qarzlarni amortizatsiya)} - \text{naqd pullarning sof ko'payishi}.$$

Shunday qilib, davlat idoralarining davlat budjeti kamomadi daromadlar va grantlar summasidan oshiqcha sarflangan xarajatlar va sof kreditlash yig'indisining bir qismi hisoblanadi. Budget balansining bunday an'anaviy ta'rifi davlat idoralarining moliyaviy holatiga hamda u pul-kredit sohasi, ichki talab va to'lov balansiga qanday ta'sir etishi to'g'risida to'laqonli tasavvur berganligi sababli g'oyat katta ahamiyatga ega.

3.3. Budget tahlili. Budget disbalansini hisoblash. Kamomadni moliyalashtirish

Budget kamomadini aniqlashda DMSdagi umumiy kamomad to'g'risidagi ta'rifdan keng foydalanilsada, budget balansini o'lchashda barcha kamchiliklardan holis yagona bir usul hozirgacha o'ylab topilmagan. Oldimizda turgan maqsadlardan kelib chiqib, turli tahliliy me'yorlarga asoslangan balans tushunchasining boshqa konsepsiyalaridan foydalanish mumkin. Ko'pincha budget holatiga baho berishda budget kamomadining (profisitining) YaIMga foizlardagi nisbatidan foydalaniladi. Bu ko'rsatkich budget sohasining holatiga baho berishda ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan eng maqbul deb tan olingan. Biroq, bu an'anaviy usul ham ushbu qo'llanmada berilgan qo'shimcha choralar bilan to'ldirilishi mumkin. U choralar soliq-budget siyosatining soliqqa tortish va xarajatlar kabi tizimiy qirralarini hisobga olishi lozim.

Balansning talablarga javob beradigan tushunchasini aniqlashda quyidagi omillarga e'tibor berish zarur: disbalansning turi, qamrab olish darajasi (markaziy hukumat, davlat boshqaruvi yoki davlat senktori), buxgalteriya hisobi usuli (kassa yoki o'tkazish usullari) va har qanday shartli majburiyatning holati.

Quyida budget balansini o'lchashning turli usullarini ko'rib chiqamiz:

– *davlat sektorining qarz mablag'lariga bo'lgan talabini aniqlash.* Ushbu usul jami davlat sektorining budget balansini hisoblashda an'anaviy usul hisoblanadi. U shuningdek barcha davlat sektorining moliyaviy resurslariga nisbatan sof talablarni qamrab olgani uchun, barcha qirralarni qamrab oluvchi andoza bo'lib hisoblanadi. Umumiy balans tushunchasidan davlat boshqaruvining barcha pog'onalarida foydalanish mumkin. Markaziy hukumat va davlat boshqaruv sektorining qarz mablag'lariga ehtiyoji jami davlat sektori ehtiyojlarining bir qismi hisoblanib, uni haqiqatda davlat boshqaruvi sektori va davlat korxonolari sektorining qarz mablag'lariga ehtiyoji va sektorlararo transfertlarni saldolash kabi ma'lumotlar asosida aniqlanadi;

– *budjetning joriy balansi (joriy operatsiyalar hisobining balansi)*. U joriy daromadlar va joriy xarajatlar orasidagi farq sifatida aniqlanadi. Bu ko‘rsatkichdan ko‘pincha davlat jamg‘armalari hajmini aniqlashda foydalanilib, unga davlatning umummilliy jamg‘armalariga qo‘shgan hissasini ifodalovchi ko‘rsatkich sifatida qaraladi.

$$\text{Joriy budjet} \\ \text{saldosi} = \frac{\text{davlat}}{\text{jamg‘armasi}} = \frac{\text{yalpi joriy}}{\text{daromadlar}} - \frac{\text{yalpi joriy}}{\text{xarajatlar}}$$

Biroq, ushbu tushunchadan budjetni amaliy tahlil qilishda foydalanish bir qancha cheklovlar bilan bog‘langan. Ushbu tushuncha bir tomondan kapital, ikkinchi tomondan esa joriy daromadlar va xarajatlar bilan chegaralangan. Kapital xarajatlarga bir yildan oshiq bo‘lgan muddatlarda ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun sotib olinadigan va transfert shaklida olingan aktivlar kiritiladi. Qolgan barcha xarajatlar tasnifga ko‘ra joriy xarajatlar deb hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan farqlanish, xarajatlarni kapital va joriy turlarga an’anaviy tasniflashdagidek ixtiyoriydir. Ya’ni turli mamlakatlarda ular turlicha talqin qilinganligi sababli ulardagi davlat sektori investitsiyalarini taqqoslashda, sanoati rivojlangan malakatlar investitsiyalarini taqqoslashda ham bir qancha qiyinchiliklar kelib chiqadi. Bu yerda eng muhimi, barcha davlat investitsiyalari iqtisodiy o‘shishni rag‘batlantiradi, lekin turli loyihalarni moliyalashtirishda davlat mablag‘laridan foydalanish masalasida keragidan ortiqcha xarajatlarga yo‘l qo‘yilishi to‘g‘risida ko‘plab misollarni keltirish mumkinligi shubha uyg‘otishini esdan chiqarmaslik va bu masalada juda katta aniqlik va nazorat o‘rnatish lozim. Agar asosiy vositalarni yaxshi holatda saqlab turishga nisbatan yangi kapital qo‘yilmalarni sarflashga ustunlik beriladigan bo‘lsa, pirovard oqibatda bu holat iqtisodiy o‘shish sur‘atlarining pasayishiga (o‘shishiga emas) olib keladi.

Shunday qilib, dastlabki qarashda joriy budjet balansi ko‘rsatkichi jozibali ko‘rinsada, yaxshi indikator bo‘lib hizmat qilolmaydi. Undan shuningdek budjet sohasidagi holatning ichki va tashqi sektorlar orasidagi makroiqtisodiy balansga ta’sirini tahlil qilishda ham foydalanib bo‘lmaydi.

– *birlamchi yoki foizsiz balans*. Bu ko‘rsatkichda foiz to‘lovlari hisobga olinmaydi va natijada turli bosqichlarda joriy budjet siyosatining ta’sirini aniqlash imkoniyati tug‘iladi. Asosiy balans hisob-kitoblarida, odatda yalpi foiz to‘lovlari yalpi xarajatlardan ayirib tashlanadi. Biroq, nazariy nuqtai nazardan hukumat tomonidan amalga oshiriladigan faqat sof foiz to‘lovlari ayirilishi (foiz to‘lovlaridan foiz tushumlari ayirmasi) lozim. Ushbu birlamchi balans hukumatning joriy budjet siyosati sof davlat qarzigaga qanday ta’sir o‘tkazayotganligini ifodalagan uchun davlat budjeti kamomadini oldingi yil darajasida (agar u talablarga javob beradigan darajada bo‘lgan bo‘lsa) saqlab qolish imkoniyatini ifodalovchi muhim indikator bo‘lib hisoblanadi va uni quyidagicha yozish mumkin:

$$\frac{\text{Asosiy budjet kamomadi/}}{\text{ijobiy saldosi}} = \frac{\text{an'anaviy budjet}}{\text{kamomadi/ ijobiy saldosi}} - \frac{\text{to'langan}}{\text{foizlar}}$$

– *operatsion balans*. Uni hisoblash uchun an'anaviy balansdan inflatsiya hisobiga to'g'ri kelgan foiz to'lovlari ayiriladi, yoki birlamchi balansga foiz to'lovlarning real miqdori qo'shiladi. Uzilmagan nominal davlat qarzining real qiymati kreditorlar yuqoriroq nominal foiz stavkalari belgilab, uni qoplashga harakat qilishlariga qaramasdan inflatsiya hisobiga kamayadi. Bunday qoplash ko'pincha *pul korreksiyasi* deb nomlanib, kapitaldan foydani emas, balki kapitalning qaytimini nazarda tutadi. Boshqacha aytganda, davlat qarziga xizmat qiluvchi foiz to'lovlarning bir qismi amalda asosiy summa qaytimi hisoblanadi va shuning uchun chiziq tepasidagi foiz to'lovlardan bu summani chiqarib tashlamosak, kamomad summasi bo'rttirib ko'rsatiladi. Operatsion balans tushunchasidan foydalanganda ushbu muammo paydo bo'lmaydi. Bunday tushunchadan foydalanish, ayniqsa inflatsiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda har bir yil uchun budget siyosatini davlatning real qarz darajasiga ta'sirini aniqlashda asosiy indikator bo'lganligi uchun muhim hisoblanadi.

Inflatsiya jarayonlari nisbatan yuqori bo'lgan sharoitlarda real davlat qarzining dinamikasi nominal davlat qarzi dinamikasiga nisbatan kelgusida qanday budget siyosati yuritilishi lozimligini bashoratlashda muhim indikator deb tan olingan. Yuqori inflatsiya sharoitlarida an'anaviy va operatsion balans ko'rsatkichlari va o'zgarish tendensiyalari orasida katta farqlanish mavjud bo'ladi. Yuqoridagi o'zaro bog'liqliklarni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\frac{\text{Operatsion kamomad/}}{\text{ijobiy saldo}} = \frac{\text{an'anaviy kamomad/}}{\text{ijobiy saldo}} - \frac{\text{foiz to'lovlarning}}{\text{inflyasion qismi}}$$

yoki

$$\frac{\text{Operatsion kamomad/}}{\text{ijobiy saldo}} = \frac{\text{an'anaviy kamomad/}}{\text{ijobiy saldo}} - \frac{\text{foiz to'lovlarning}}{\text{real qismi}}$$

Kamomadni moliyalashtirish.

Davlat budjeti kamomadining makroiqtisodiy holatga ta'siri kamomadni moliyalashtirish xarakteri bilan uzviy bog'liqdir. Yuqorida ko'rsatilganidek, kamomadni quyidagi to'rtta manba hisobiga moliyalashtirish mumkin: Markaziy bankdan qarz olish yoki emission moliyalashtirish, bank sektoridan qarz olish, bank bo'lmagan sektordan qarz olish, tashqi dunyo sektoridan qarz olish yoki valuta zaxiralaridan foydalanish.

Keng ma'noda olib qaraganda, yuqorida ko'rsatilgan barcha moliyalashtirish manbalari makroiqtisodiy disbalansga olib keladi: inflatsiyaga ta'sir qiluvchi ortiqcha pul massasi shakllanadi; tashqi qarz muammosini keskinlashtirib yuboruvchi haddan tashqari tashqi qarz hajmining oshib ketishi sodir bo'ladi; valuta zaxiralari tugab, valuta inqiroziga olib keladi; haddan tashqari ichki qarzlarning oshib ketishi real foiz stavkalari va davlat qarzini keskin oshishiga olib keladi. Biroq, amalda moliyalashtirishning muqobil usullari va ularning oqibatlari orasidagi o'zaro bog'liqliklar juda murakkab bo'lishi mumkin. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan ko'pchilik mamlakatlarda davlat budjeti kamomadining salmoqli qismi naqd pulga aylanib, inflatsiyaning asosiy manbaiga aylanadi. Hukumatning real resurslarni pul

emissiyasi hisobiga nazorat qilish qobiliyatini ba'zan "emission daromad" deb nomlashadi. Ushbu tushuncha "inflatsion soliq" tushunchasi bilan uzviy bog'langan.

Inflatsion soliq va emission daromadning ba'zi oqibatlari.

Hukumat xarajatlarni boshqa sektorlardan soliq tushumlarini oshirish, qarz olish yoki pul emissiyasi hisobiga moliyalashtirishi mumkin. Pul emissiyasi hisobiga olingan emission daromad hukumat xohlagan miqdorda qog'oz pullar chiqarish monopoli huquqiga egaligidan kelib chiqadi. Pulni bosib chiqarishga ketgan xarajatlar nominal kupyura hisobiga sotib olinadigan resurslar qiymatidan ancha past bo'lganligi sababli, hukumat pul bosib chiqarish evaziga emission daromad oladi. Hozirgi sharoitlarda banklar ham pul yaratib, daromad olish imkoniyatiga egalar. Demak, emission daromadni mamlakatdagi pul emitentlarini yalpi real resurslarining summasi sifatida aniqlash mumkin. Shartli ravishda emission daromadni (S) quyidagicha yozish mumkin:

$$S = \frac{\Delta M}{P} \quad \text{yoki} \quad S = \mu m,$$

bu yerda $\mu = \frac{\Delta M}{M}$ yoki foizlarda nominal pul zaxiralarning o'sishi, va $m = \frac{M}{P}$.

Shunday qilib, emission daromadni boshqa sektorlardagi nominal pul qoldiqlarining (ΔM) narx darajasi (R) orqali o'zgarishi sifatida, yoki foizlardagi nominal pul hajmining (μ) o'sish sur'atini real pul hajmiga (m) ko'paytirish orqali aniqlash mumkin.

Davlatning emission daromadi (S_g) tabiiy ravishda faqat davlatning zaxira pullari emissiyasini va yuqoriroq samarali pullarni (N) ifodalagani uchun umumiy emission daromaddan ancha kam bo'ladi.

$$S_g = \frac{\Delta H}{P} \quad \text{yoki} \quad S_g = \beta * \frac{H}{P},$$

bu yerda $\beta = \frac{\Delta H}{H}$, ya'ni foizlarda zaxira pullarining qo'shimcha o'sish sur'ati.

Emissiya daromadini (S) "sof emissiya daromadi" va "inflatsion soliq" qismlarga ajratish mumkin:

$$S = \Delta m + \pi * m$$

yoki

$$S = \text{real pul qoldiqlarining o'zgarishi} + \text{inflatsiya darajasi} * \\ * \text{real naqd pul qoldiqlari hajmi},$$

yoki

$$S = \text{sof emission daromad} + \text{inflatsion soliq},$$

– m – emission daromadning bir qismi bo'lib, real naqd pul qoldiqlarining o'zgarish summasini anglatadi. U real iqtisodiy o'sish yoki pulga talabning maqbul tarzda o'zgarishi natijasida paydo bo'ladi;

– emission daromadning inflatsion soliq qismi inflatsiya sur'atiga teng bo'lib, soliq stavkasini (π) boshqa sektorlardagi naqd pulning real hajmiga (m), ya'ni soliqqa tortish bazasiga ko'paytmasiga teng. Inflatsiya nolga teng bo'lgan sharoitlarda inflatsion daromad ham, tabiiyki nolga teng bo'ladi, ammo emission daromad naqd pullar real qoldiqlarining o'sishi to'xtab qolmasa, hamon kelib tushib turadi.

Aholining real pul qoldiqlariga talabi o'zgarib, emission daromad inflatsion soliqqa teng bo'ladi.

Boshqa sektorlar to'laydigan inflatsion soliq hukumat to'playdigan soliqdan ancha katta bo'ladi. Boshqacha aytganda, davlatning budjet kamomadini qoplashda inflatsion soliq usulidan foydalanish siyosatini olib borishi natijasida boshqa sektorlarning majburiy xarajatlari hukumatning oladigan real resurslariga nisbatan ancha katta bo'ladi. Shu ma'noda inflatsion soliq juda samarasiz hisoblanadi.

Inflatsiya sur'atlari tezlashganda naqd pullarning real qoldiqlariga talab pasayadi, chunki boshqa sektorlar yuqori inflatsiya sharoitlariga moslashishga harakat qiladilar. Bunda ular shu jumladan, yuqori darajada soliqqa tortiladigan milliy valutani xorijiy valutaga almashtirish usullaridan ham keng foydalanadilar.

Yuqori darajadagi inflatsiya sharoitlarida naqd pulning real qoldiqlarini qisqarishi inflatsion soliq bazasining qisqarishiga teng bo'ladi. Soliqqa tortish bazasining bu tarzda qisqarishi hukumatni oldingi davrdagidek soliqni yig'ib olishi uchun inflatsiyani (soliq stavkasini) oshirishga majbur qiladi.

Grafik ko'rinishida emission daromad tarzidagi tushumlarni teskari o'girilgan U-shaklida chizish mumkin. Inflatsiya oshib borgan sari emission daromad ham oshib boradi, ammo ma'lum bir nuqtada u maksimumga erishadi, undan so'ng inflatsiyani oshib borgani bilan daromadlar pasayib boraveradi.

Ko'pchilik sanoati rivojlangan mamlakatlarda emission daromadning maksimal miqdori YaIMning 1-2 foizini tashkil qiladi, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa u 5-10 foizni tashkil qiladi.

Bank tizimidan qarz olishi. Markaziy bankdan kredit olish hisobiga qarz olishdan farqli o'laroq, depozit banklaridan olingan qarz avtomatik tarzda yuqori samarali pulni yaratmaydi (ya'ni, zaxira pullarni). Markaziy bank tomonidan depozit banklarining kredit resurslariga qo'shimcha talablarini qondirish uchun ajratgan qo'shimcha zaxiralari Markaziy bankdan olingan kredit bilan bir xildir. Lekin, Markaziy bank kredit resurslariga bo'lgan qo'shimcha talabni qondirishdan bosh tortsa, depozit banklari xususiy sektorni kreditlash hajmini davlatga ko'proq kredit berishi natijasida qisqartirishga majbur bo'ladi. Bu holat foiz stavkalari oshirilishi natijasida xususiy sektor xarajatlarini siqib chiqarish deb nomlanadi.

Bank bo'lmagan muassasalardan qarz olish. Ichki qarz majburiyatlarini ifodalovchi qimmatbaho qog'ozlar chiqarish, uni bank bank bo'lmagan muassasalarga sotish orqali budjet kamomadini noemission moliyashtirishi mumkin. Bu holda bank tizimi davlat majburiyatlarini joylashtirishda vositachi sifatida qatnashadi. Bank bo'lmagan muassasalardan shu tarzda qarz olish, davlat tomonidan qisqa muddatlarda pul bazasi yoki xalqaro zaxiralarga tegmagan holda budjet kamomadini ushlab turish imkoniyatini beradi. Bunday usuldan foydalanish natijasida nafaqat inflatsiya, balki tashqi sektordagi inqirozning oldini olish mumkin. Biroq, ushbu tarzda qarz olishga xaddan tashqari berilib ketilsa, u xavfli vaziyatlarga olib kelishi mumkin. Birinchidan, agar davlat qarzi miqdori chegaralanmasa, qisqa muddatlarda inflatsiyaning oldi olingani bilan, o'rta va uzoq muddatlarda inflatsiya katta darajalarga ko'tarilib ketadi. Ikkinchidan, aholidan to'g'ridan-to'g'ri qarz olish, xuddi bank kreditlari holatidek, xususiy sektordan pulni siqib chiqarib, mamlakat ichkarisida foiz stavkalarining ko'tarilishiga olib keladi. Yuqoriroq darajadagi foiz

stavkalarini iqtisodiy o'sish sur'atlarini nafaqat susaytiradi, balki davlat qimmatbaho qog'ozlarini yuqori foiz stavkalarida emissiya qilish, ushbu stavkada majburiyatlar uzishni taqozo qilib, qarzlarga xizmat ko'rsatish xarajatlarini oshiradi va natijada kelgusi budjet kamomadini yanada oshishiga olib keladi. Real foiz stavkalarining iqtisodiy o'sish sur'atlaridan baland bo'lgan holatlarda qarzlarga xizmat ko'rsatish xarajatlari tinmay o'sib boraveradi va natijada davlat qarzini talabga javob beradigan darajada ushlab turish imkoni bo'lmaydi.

Yuqori inflatsiyali mamlakatlarda davlat uzoq muddatli qarz majburiyatlarining qiymati tez sur'atlarda pasayib boradi va natijada ushbu vositaga bozorda erkin talab keskin kamayadi. Bunday paytlarda hukumat qarz majburiyatlarini joylashtirish maqsadida banklar va aholini majburlash (bevosita yoki bilvosita) usullaridan foydalanadi. Lekin bunday usullardan foydalanib, pullarning bir qismini musodara qilish hukumatga nisbatan ko'p yillar davomida ishonchsizlikni keltirib chiqaradi. Bunday hollarda davlat chidam bilan izchil noinflatsion makroiqtisodiy siyosat olib borib, moliyaviy barqarorlikka erishish natijasida ishonch uyg'otishga harakat qilish lozim.

Tashqi qarz. Hukumat tashqi kamomadni uzoq muddatli qarz majburiyatlarini norezidentlarga sotish yoki o'z valuta zaxiralari hisobiga moliyalashtirish mumkin. Ammo zaxiralar hisobiga kamomadni moliyalashtirish imkoniyatlari chegaralangan bo'ladi. Agar xususiy sektor valuta zaxiralarining tugayotganligidan xabar topib qolsa, kapitalni chetga chiqib ketishi, almashuv kursining tushib ketishi natijasida inflatsiya darajasi ko'tarila boshlaydi.

Dastavval kamomadni tashqi qarz yoki valuta zaxiralari hisobiga moliyalashtirish milliy valutani baquvvatlashuviga va eksporterlar raqobatbardoshligini keskin pasayishiga olib keladi. Oldingi davrlarda haddan tashqari ko'p qarz olinganligi va rivojlanayotgan mamlakatlarning past darajada raqobatbardoshligi bugungi kunda ularning tashqi moliyalashtirish imkoniyatlarini izlashlarida jiddiy to'siq bo'lmoqda. Tijoriy manbalardan olinishi mumkin bo'lgan xorijiy kreditlarning foiz stavkalarini esa, bu mamlakatlar uchun juda qimmatlik qilmoqda.

Agar budjet ko'rsatkichlari kassa emas, balki o'tkazish usulida hisoblansa, moliyalashning yana bir manbai paydo bo'ladi, u ham bo'lsa, muddati o'tib ketgan kreditorlik qarzlardir. Ko'pchilik rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda mavjud bo'lgan muddati o'tib ketgan qarzdorlik tufayli kassa va o'tkazish usulida hisoblangan budjet kamomadi ko'rsatkichlari bir-biridan keskin farqlanadi. Muddati o'tib ketgan qarzdorlik ham kamomadni majburiy moliyalashtirish usuli bo'lib hisoblanadi.

3.4. Soliq-budjet siyosatining barqarorligi. Daromadlar va xarajatlar tahlili

Oxirgi yillarda iqtisodchi-olimlar orasida soliq-budjet siyosatining barqarorligi masalasi katta qiziqish uyg'otmoqda. Qanday holatlarda soliq-budjet siyosatini nobarqaror deb hisoblash mumkin? Siyosiy qaror qabul qiladigan shaxslar ma'lumoti uchun qanday operatsion indikatorlar ishlab chiqish lozim? Hozirgi paytgacha soliq-budjet siyosatining barqarorligiga yagona ta'rif ishlab chiqilmagan bo'lsa-da, ko'pchilik mutaxassislar tomonidan joriy va kelgusi budjetlar kamomadi YaIMga

nisbatan tez sur'atlarda oshib borsa, olib borilayotgan soliq-budjet siyosati barqaror emas, deb qabul qilingan. Shunday qilib, barqarorlikning eng asosiy ko'rsatkichlaridan biri qarzning YaIMga nisbati va uning o'sish sur'atlaridir.

Ko'pchilik mamlakatlar tajribasi qarz miqdorining YaIMga nisbati baland bo'lishi oxir-oqibatda olib borilayotgan siyosatning kelajagi yo'qligi va uni o'zgartirish lozimligini ko'rsatdi. Qarzning YaIMga nisbati baland bo'lishi real foiz stavkalariga bosim o'tkazib, budjet kamomadi sharoitlarida qarzga xizmat ko'rsatish xarajatlari salmog'ining oshishiga olib keladi va budjet siyosatida ixchamlik va egiluvchanlik imkoniyatlaridan foydalanishga imkon bermaydi. Moliya bozorining ishtirokchilari olib borilayotgan siyosat ishonch uyg'otmayotganligi sababli, uni o'zgartirish lozimligiga ko'zi yetib, o'z kutishlarini o'zgartirildirdi va natijada hukumat olib borayotgan siyosatni davom ettirish imkoniyati tugaydi. Bu esa, hukumat tomonidan qarz majburiyatlarini joylashtirish masalasida muammolar tug'diradi va oxir oqibatda ularni sota olmay qoladi. Bozor faoliyatining qatnashchilari qarz miqdorining YaIMga nisbati qanchalik baland bo'lsa, hukumat shunchalik xarajatlarni qisqartirish hisobiga budjet chegaralarida qolishi qiyinlashishini tushunib yetadilar va hukumatning emission moliyalashtirish yoki qarzni to'lashdan bosh tortish va qarzni qaytarish shartlarini o'zgartirish xavfi oshadi.

Yuqoridagilardan ayon bo'ldiki, soliq-budjet siyosatida barqarorlikni aniqlash masalasiga yondoshuvlardan biri bo'lib, foiz stavkalari va inflatsiyaning maqbul o'sish sur'atlariga mos keladigan YaIMga nisbatan davlat qarzning miqdorini o'sishiga yo'l qo'ymaydigan kursni belgilash hisoblanar ekan. Yuqoridagi me'yorni olib borilayotgan soliq-budjet siyosatining barqarorlik darajasiga baho beradigan indikator sifatida talqin qilish mumkinligiga qaramasdan, u ayrim kamchiliklardan holi emas. Birinchidan, iqtisodiy adabiyotlarda davlat qarzining YaIM miqdori qancha bo'lishi optimal yoki maqbul bo'lishi to'g'risida hech qanday ma'lumot yo'q. Ikkinchidan, davlat qarzining YaIMga nisbatini barqaror darajada ushlab turish budjet siyosatida juda qattiq cheklovlar bilan bog'langan bo'ladi. Shuning uchun soliq-budjet siyosatini olib borishda to'lovga qobiliyatlilik tushunchasidan kelib chiqadigan qattiq talablarni biroz yengillashtirish masalasini ko'rib chiqish lozim.

To'lovga qobiliyatlilik tamoyili barqaror budjet siyosatining ajralmas qismi hisoblanadi. Uning asosiy talabi qarzning YaIMga nisbati real foiz stavkasi bilan YaIMning real o'sish sur'ati ayirmasi sur'atlarida bo'lishidir. Buning ma'nosi – qarzning nominal o'sishi nominal foiz stavkalaridan pastroq bo'lishi kerak.

Barqarorlik ko'rsatkichlari. Quyida keltirilgan soliq-budjet siyosatining barqarorlik indikatorlari to'lovga qobiliyatlilikni ta'minlash uchun qarzning YaIMga nisbatini qanday darajada o'zgarishi lozimligini belgilashga xizmat qiladi. Bunda emission daromadning doimiy darajasi o'zgarmas deb qabul qilinadi:

– *kapitalning sof ijobiy qiymati.* Soliq-budjet balansining diskontlangan joriy qiymati qarzning YaIMga nisbati darajasiga teng yoki undan katta bo'lishini ta'minlash uchun davlat idoralari kapitali sof qiymatining manfiy bo'lmasligi talab qilinadi. Ushbu ssenariyga ko'ra budjet barqarorligini ta'minlash uchun ko'rsatkichlarga tuzatish kiritish miqdori - qarzni YaIMga nisbatining boshlang'ich darajasi bilan diskontlangan joriy asosiy balans orasidagi farqqa teng bo'lishi lozim;

– *asosiy uzilish*. U diskontlangan asosiy balans miqdoriga teng bo‘lib, qarzning YaIMga dastlabki nisbati bilan haqiqatdagi asosiy balans orasidagi farq darajasida barqarorlashadi. Agar uzilish miqdori musbat bo‘lsa qarzning YaIMga nisbatini barqarorlashtirish uchun xarajatlarni qisqartirish talab qilinadi. Ushbu ko‘rsatkichdan axborotlar yyetarli bo‘lmagan vaqtlarda muvaffaqiyatli foydalanish mumkin. Bu indikator dastlabki qarz barqaror bo‘lgan sharoitlarda kapitalning sof ijobiy qiymatini aniqlashdagidek hisoblanadi;

– *o‘rta muddat bashoratlaridagi soliq bo‘yicha uzilish*. Ushbu ko‘rsatkichdan xarajatlar, transfertlar, real foiz stavkalar va YsIM real o‘shish sur‘atlarining oshishi bashorat qilinayotgan (foiz to‘lovlaridan tashqari) sharoitlarda to‘lanmagan davlat qarzlarini soliq tushumlari bilan mutanosibligini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan tuzatishlar kiritishni aniqlashda foydalaniladi.

Daromadlar tahlili. Daromadlar va tushumlarning dinamikasiga baho berishda asosiy e‘tibor daromadlarning YaIMga nisbati va bu ko‘rsatkichni iqtisodiyoti o‘xshash bo‘lgan boshqa mamlakatlar bilan taqqoslashga qaratiladi. Soliqlarning oshishi hisobiga budjet kamomadini qisqartirish zarur bo‘lgan paytlarda iqtisodiy xarajatlar davlat xarajatlarini qisqartirish xarajatlari bilan taqqoslash lozim. Odatda, bu sharoitlarda ikkalasini ham qisqartirish zarur bo‘ladi. Ko‘pchilik hukumatlar ma‘muriy va siyosiy nuqtai nazardan amalga oshirish osonroq bo‘lgan qisqa muddatli, bir marotabalik daromadlarni ko‘paytirish choralarini ko‘rishga harakat qiladilar. Biroq, masalaga bunday yondoshish, ko‘pincha soliq tizimi faoliyatida qiyinchiliklar, samarasiz foydalanish va qoida buzilishlariga olib kelishi natijasida nafaqat yyetarlik darajada daromadlarni to‘play ololmaslik, balki mehnat va jamg‘arishga rag‘batni susaytirish natijasida iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini pasaytirishga olib keladi. Soliq tizimining samaradorlik darajasi va zarur islohotlarni aniqlashda mutaxassislar ko‘pincha elastiklik va dinamiklik koeffitsiyentlaridan foydalanishadi.

Soliqlarning elastiklik va dinamikligi. Soliqlarning elastikligi deganda ushbu soliq tizimi sharoitida (u o‘zgarmay qolganda) tushumlarni o‘zgarishinining soliqqa tortish bazasi o‘zgarishiga nisbati tushuniladi. Elastiklik soliq tizimida ichki ixchamlikni ta‘minlaydi va uni quyidagicha yozish mumkin:

$$\text{Soliq tushumlarining elastikligi} = \frac{\{(o'zgarayotgan soliq tizimi sharoitlarida) soliq tushumlarining o'zgarish foizi\}}{\text{solliqqa tortish bazasining o'zgarish foizi}}$$

Agar soliqqa tortish bazasining o‘rniga YaIM ko‘rsatkichini qo‘llasak, YaIM bo‘yicha elastiklik quyidagicha hisoblanadi:

$$\text{Elastiklik} = \frac{\Delta AT / AT}{\Delta GDP / GDP}, \quad (3.1)$$

bu yerda: AT – o‘zgarmay qolgan soliq tizimi sharoitlaridagi soliq tushumlari; \square Δ - ko‘rsatilgan davrdagi o‘zgarish.

Agar elastiklik koeffitsiyenti birdan katta bo‘lsa, yangi soliqlar kiritmasdan yoki soliq stavkalarini o‘zgartirmasdan, ya‘ni soliq siyosatida diskretsion o‘zgarishlarsiz YaIMga nisbatan soliq tushumlari oshganligini anglatadi va soliq tizimi elastiklik

xarakteriga ega deb hisoblanadi. Elastiklik – ijobiy holat hisoblanadi va davlat xarajatlarining o‘shishi YaIM o‘shishiga nisbatan yuqori bo‘lgan mamlakatlarda uni rag‘batlantirish lozim. Tez rivojlanayotgan xalq xo‘jaligi tarmoqlarini soliqqa tortish jarayonida odatda soliq tizimi YaIMga nisbatan elastik bo‘ladi, unda soliq stavkalari progressiv xarakterda bo‘ladi, soliqlar muayyan obyektidan emas, balki qiymatdan olinadi va soliqlarni yig‘ish qisqa muddatlarda amalga oshiriladi. Oxirgi holat inflatsiya sharoitlarida juda muhim hisoblanadi, chunki soliqlarni hisoblash va undirish vaqtlari orasida katta uzilish bo‘lsa, soliq tushumlarining real qiymati pasayib ketadi.

Elastik soliq tizimi iqtisodiy o‘shishni rag‘batlantiradi va natijada ijtimoiy-iqtisodiy infratizimga xarajatlar muntazam oshib boraveradi. Agar xarajatlarning oshib borishi soliq tushumlarining oshishi bilan birgalikda sodir bo‘lmasa, bu kamomadli budjetga va uning oqibatida tashqi va ichki qarzlarning ko‘payishiga olib keladi. Soliq tizimi elastik bo‘lgan hollarda odatda mehnat unumdorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadigan va hukumatga ishonchni pasaytiradigan rejalashtirilmagan tez-tez soliqlarni ko‘tarish masalalari kun taribida turmaydi.

Elastiklik koeffitsiyenti nafaqat umumiy soliq tushumlari, balki alohida olingan soliq turlari bo‘yicha ham hisoblanadi. Masalan, qiymatdan olinadigan soliq muayyan obyektidan olinadigan soliqqa nisbatan elastikroqdir. Yana bir elastik soliq turlaridan biri individual daromad solig‘idir.

Soliqning dinamikligi YaIMning nisbiy ko‘payishiga nisbatan to‘rejagan soliq summasi sifatida aniqlanadi. Soliq tushumlari hajmining o‘zgarishi soliq tizimidagi har qanday o‘zgarishlar, shu jumladan soliqqa tortish tarkibidagi diskretion o‘zgarishlar tufayli sodir bo‘lishi mumkin. Soliqning dinamiklik koeffitsiyenti quyidagicha ifodalanadi:

$$Dinamiklik = \frac{\Delta T / T}{\Delta GDP / GDP} \quad (3.2)$$

ΔT ushbu davrda haqiqatda soliq tushumlarining o‘zgarishini ifodalaydi. Elastiklik koeffitsiyentini hisoblash formulasidagi ΔT ham soliq tushumlaridagi o‘zgarishni ifodalaydi, lekin elastiklik koeffitsiyentida ma‘lum davrda soliq tizimidagi o‘zgarishlar hisobiga olinishi mumkin bo‘lgan samara inobatga olingan edi. Agar tizimdagi o‘zgarishlar daromadlarning ko‘payishiga olib kelsa, dinamiklik darajasi elastiklikdan yuqori bo‘ladi, chunki soliq tizimidagi o‘zgarishlar sodir bo‘lmagan holdagi soliq tushumlari summasiga nisbatan haqiqiy soliq tushumlari summasi kattaroq bo‘ladi.

Soliq tizimini baholash. Mutaxassislar har bir mamlakatning soliq tizimiga baho berishda uning qo‘yilgan vazifalarga qanchalik javob berishi va tizimni islohot qilish imkoniyatlarini hisobga olishilari kerak. Soliqqa tortish tizimining asosiy vazifasi daromadlarni to‘plash bo‘lishiga qaramasdan, u ko‘pincha boshqa maqsadlarda, masalan, bozor xo‘jaligining kamchiliklarini tuzatish va daromadlarni qayta taqsimlashga ko‘maklashish maqsadlarida ham foydalaniladi. Yuqoridagi maqsadlarni hisobga olgan holda soliq tizimining samaradorligiga baho berish uchun

bir nechta me'yorlar ishlab chiqilgan. Mamlakatning soliq tizimini tahlil qilishda *Tanzi diagnostik testidan* foydalanish mumkin.

Daromadlar tushumining samaradorligiga baho berish uchun Vito Tanzi 8 ta miqdoriy diagnostik testdan foydalanishni taklif qilgan:

1. *Konsentratsiya indeksi*. Yalpi daromadlarning katta qismi nisbatan kam soliqlar soni va soliq stavkalari hisobiga tushadimi?

2. *Dispersiya indeksi*. Faqat noqulaylik tug'diradigan kam miqdorda tushumli soliqlar soni ozmi (yoki umuman yo'qmi)?

3. *Eroziya indeksi*. Haqiqiy soliqqa tortish bazasi potensial baza bilan maksimal tarzda mos keladimi?

4. *Yig'implarni kechikish indeksi*. Soliq to'lovchilar soliqlarni aytarlik kechikmasdan va qanchalik o'z vaqtida to'laydilar?

5. *Muayyanlik indeksi*. Soliq tizimi muayyan stavkali kam sonli soliq turlariga asoslanganmi?

6. *Obyektivlik indeksi*. Ko'pchilik soliqlar obyektiv o'lchash mumkin bo'lgan soliqqa tortish bazasidan olinadimi?

7. *Soliqlar yig'ishni ta'minlash indeksi*. Soliqlar samarali yig'imi to'laligicha ta'minlanadimi?

8. *Soliqlar yig'ishdagi xarajatlar indeksi*. Soliqlar yig'ishda budjet xarajatlari minimumga keltirilganmi?

Yuqoridagi savollarning barchasiga "ha" javobi berilsa, Tanzi testiga ko'ra, soliq tizimi tushumlarning samaradorligi nuqtai nazaridan eng yuqori bahoga sazovor bo'ladi.

Soliq faoliyatining tahlili. Yyetarli miqdorda daromadlar tushumini eng samarali tarzda ta'minlash har qanday soliq tizimining eng asosiy vazifasi hisoblanadi. Agar yanada aniqroq gapiriladigan bo'lsa, tartibli va iqtisodiy resurslarni xususiy foydalanuvchilardan davlatga noinflatsion tarzda o'tkazish – soliq tizimining bosh vazifasi hisoblanadi. Soliq faoliyatini tahlil nomi bilan mashhur bo'lgan metodologiyadan foydalanib, daromadlarni yig'ish unumdorligining me'yoriga baho berish mumkin.

Daromadlarni yig'ish tizimining mahsuldorligiga baho berish asosida soliq tushumlarini oshirish zarurati tug'ilganda davlat boshqaruv idoralari minimal noqulay oqibatlarga olib keladigan qarorlar qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lishi yotadi. Ushbu kontekstda soliqlar yig'imi samaradorligining keng qo'llaniladigan indikatori bo'lib soliq tushumlarining YaIMga nisbati yoki *haqiqiy soliq koeffisinti* hisoblanadi. Hukumatning soliq yig'implari bo'yicha faoliyatiga umumiy tarzda baho berishda ushbu ko'rsatkich boshqa malakatlar ko'rsatkichlari bilan taqqoslanadi. Biroq, haqiqiy soliq koeffisinti mamlakat soliq salohiyatini (potensialini) inobatga olmaganligi sababli, soliq faoliyatiga baho berishda noto'g'ri natijalarga olib kelishi mumkin.

Soliq salohiyati o'rtacha intensivlikdagi soliqqa tortish bazasidan foydalangandagi soliq tushumlari darajasidir. Demak, soliq faoliyatining koeffitsiyenti sifatida haqiqatda yig'ilgan soliqlarning soliq salohiyatiga nisbati sifatida aniqlash mumkin. Soliq salohiyati aniq ko'rsatkich emas, lekin uni umuman

olganda, soliqqa tortish faoliyatining samaradorligiga baho berishda qo'llash mumkin.

Soliq salohiyati uchta asosiy omil bilan aniqlanadi: iqtisodiyotning ochiqlik darajasi; uning rivojlanish va daromadlari darajasi; daromadlar tarkibi.

Soliq faoliyatining tahlili soliqlar yig'ish samaradorligiga baho berishga ko'mak bersada, u ayrim kamchiliklardan ham holi emas. U me'yoriy ko'rsatkich emas, past soliq faoliyati rivojlangan mamlakatlarda ham soliq koeffitsiyenti milliy qadriyatlarni hisobga olgan holda yyetarli hisoblanishi mumkin. Soliq faoliyatining tahlili, shuningdek juda statik xarakterga ega. U soliq koeffitsintlari va soliq faoliyatida tez-tez sodir bo'ladigan o'zgarishlarni hisobga olmaydi. Dinamika nuqtai nazaridan talablarga javob beradigan indikator bo'lib YaIMga nisbatan soliq tushumlarining elastikligi tan olingan.

Xarajatlar tahlili. Davlat xarajatlari davlat idoralarining faoliyatini moliyalashtirishga ketgan xarajatlari bo'lib, unga davlat idoralari tomonidan tovar bilan ta'minlash va xizmatlar ko'rsatish, ishlab chiqarish va transfertlar kiradi. Davlat tovar va xizmatlarni ikki ko'rinishda taqdim qiladi: bevosita aholi individual yoki kollektiv tarzda iste'mol qiladigan (masalan, jamoat transporti va milliy parklar) tovar va xizmatlar; ishlab chiqarish omillaridan yanada samarali foydalanishga xizmat qiladigan tovar va xizmatlar (masalan, sanoat va port inshootlari).

Ko'pchilik xarajat turlari, masalan, infratuzlmaga xarajatlar va yo'llar ikkala kategoriyani qamrab oladi. Pensiya va ishsizlik nafaqasi kabi ba'zi xarajatlar bevosita uy xo'jaligi va tijorat korxonalariga transfertlar ko'rinishida taqdim qilinadi.

Davlat xarajatlarining darajasi va tarkibiga baho berishda tahliliy yondashish talab qilinadi. Bunday tizimli yondashish beshta elementdan iboratdir:

- makroiqtisodiy yondashishiga mos keladigan yalpi xarajatlar darajasi va budjet balansi;

- ba'zi tovar va xizmatlarni taqdim qilishda xususiy sektordan oqilona foydalanish (davlat tomonidan moliyalashtirish zarur bo'lgan hollarda ham u birinchi navbatda ijtimoiy tovarlarni taqdim qilish, tashqi samarani ta'minlash va aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimidan foydalanuvchilarga nafaqa berish, ya'ni xususiy bozor bajarmaydigan yoki yetarli darajada bajarmaydigan vazifalarni hal qilishga yo'naltirishi kerak);

- xarajatlarni taqsimlash ham bitta dastur doirasida, ham boshqa dasturlar bilan o'zaro bog'langan holda olinadigan qaytimga asoslanishi lozim;

- ushbu dasturga yoki sektorga joriy xarajatlar va kapital qo'yilmalarning puxta tahlili boshqa dasturlar va sektorlarga xarajatlarni oqilona taqsimlanishi bilan bog'langan bo'lishi;

- xuddi shunday puxta tahlil budjet institutlariga nisbatan ham talab qilinish lozim. Bunda yalpi xarajatlarni cheklash, samaradorligini oshirish va adolatlikni ta'minlash uchun rag'batlantirish va qo'llanmalardan foydalanish talab qilinadi.

Xarajatlar strategiyasiga tuzatishlar kiritish ko'pincha budjetning qisqartirilishini talab qiladi. Amaldagi soliq stavkalarini oshirilishining salbiy oqibatlarini va daromadlarni ko'paytirishining muqobil manbalarini mavjud emasligi budjet xarajatlarini qisqartirishga majbur qilishi mumkin. Qattiq budjet cheklovlarini his

qilayotgan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda budgetga tuzatishlar kiritish dasturlari xarajatlar sohasida eng muhim yoki ustuvorroq turlarining aniqlanishini talab qiladi. Xarajatlarni isloh qilish yo'ldan borayotgan mamlakatlarda hukumatlar qaysi sohalarda xususiy sektor davlat sektorining o'rnini muvaffaqiyatli egallashi, qaysilarini esa cheklangan resurslar sharoitida davlat o'z tasarrufida saqlab qolishi eng samarali natijalariga olib kelishi mumkinligini aniq belgilab olishi zarur.

Davlat xarajatlarining turlari. Davlat xarajatlarining asosiy kategoriyalari bo'lib ish haqi, tovar va xizmatlar, subsidiyalar, transfertlar, foiz to'lovlari va kapital qo'yilmalarga xarajatlar hisoblanadi.

Ish haqi. Davlatning davlat tashkilotlaridagi mehnat va ish haqi masalalariga yondoshuvi davlat xarajatlarining samaradorligiga sezilarli ta'sir qiladi. Maoshlarning past stavkalari va kasb-texnik tarkibdagi shkalalarda differensiasiyani yillar darajada emasligi ish faoliyatida rag'batning past bo'lishi va davlat xizmatchilarining past mehnat unumdorligiga olib keladi. Boshqa tomondan, barcha sohalarda davlat sektori asosiy ish beruvchi sifatida qatnashuvi ish haqi fondi bo'yicha xarajatlarning keskin oshib ketishiga olib keladi. Oxirgi yillarda ayrim mamlakatlarda olib borilayotgan islohotlar davlat xizmatchilarini ro'yhatdan o'tkazib, "o'lik jonlar", vakansiya va vaqtincha ish joylarini yo'qotish, ishga qabul qilishni to'xtatish, davlat tomonidan kafolatlangan ish bilan ta'minlashga barham berish, o'z xohishiga ko'ra nafaqaga chiqish dasturlarini amalga oshirish, ish haqini kamaytirish, ish haqining yuqori chegarasini belgilash va uni muzlatib qo'yish, va eng og'iri – ishdan bo'shatish kabi choralarni ko'rishga yo'naltirilmoqda. Boshqa bir qancha mamlakatlarda rahbarlik bo'g'inlaridagi xodimlarning maoshlarini oshirishga qaratilgan urinishlar bo'ldi.

Tovar va xizmatlar. Ko'pchilik mamlakatlarda joriy xarajatlarning salmoqli qismi davlat boshqaruv idoralarining ma'muriy va doimiy (nakladnoy) xarajatlari bilan bog'liq bo'lgan tovar va xizmatlar hissasiga to'g'ri keladi. Ushbu kategoriyadagi xarajatlar hisobiga anchagina mablag'larni tejashga erishish imkoniyati mavjudligiga qaramasdan tovar va xizmatlar hajmini qisqartirish hukumat ko'rsatayotgan xizmatlar sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini unutmazlik kerak. Tovarlarga va xizmatlarga xarajatlarning asosiy qismi asosiy fondlar faoliyati va unga xizmat ko'rsatish bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Joriy faoliyatga yillarlik mablag'larning sarflanmasligi (ta'minot yoki ishchi kuchi xarajatlari o'xshab) maorif va sog'liqni saqlash kabi sohalarda samaradorlikning keskin pasayib ketishiga olib keladi. Asosiy fondlarga texnik xizmat ko'rsatish uchun yetarlik miqdorda mablag'lar ajratilmasa, bu ularning tez sur'atlarda yemirilishiga sabab bo'ladi. Amalda foydalanilayotgan infratuzilmaning buzilishi sharoitlarida yangi quvvatlarni yaratish siyosati juda qimmat va kam unumdur. Ishlab turgan aktivlar amortizatsiya darajasining hisob-kitoblarida sof investitsiyalar manfiy bo'lib qolishi mumkin. Boshqa tomondan, amaldagi dasturlarning samaradorligini pasaytirmaslik uchun makroiqtisodiy islohotlarni olib borish davrida bir vaqtning o'zida barcha xomashyo, materiallar va xizmatlarga xarajatlarni qisqartirmaslik zarur.

Subsiyalar. Ishlab chiqaruvchilar yoki iste'molchilarga evaziga hukumat hech narsa talab qilmaydigan har qanday turdagi davlat tomonidan ko'rsatiladigan yordamga subsidiya deyiladi. Subsidiyalar quyidagi shakllarda berilishi mumkin:

ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchilarga bevosita to'lovlar (naqd pul ko'rinishidagi grantlar); davlatga taqdim qilinadigan kreditlarning foiz stavkalaridan ham past foiz stavkalarida kreditlar ajratish va ularning qaytimini davlat tomonidan kafolatlash (kredit subsidiyalari); muayyan soliq majburiyatlarini qisqartirish (soliq subsidiyalari); tovar va xizmatlarni bozor narxidan pastroq narxlarda taqdim qilish (natura ko'rinishidagi subsidiyalar); bozor narxlaridan qimmatroq narxlarda davlat tomonidan tovar va xizmatlarni xarid qilish (subsidiyalangan tayyorlov); bozor narxlariga yoki bozorga kirishga ta'sir qiladigan davlat tomonidan me'yoriy aktlarni qabul qilinishi (me'yoriy aktlar bilan bog'liq subsidiyalar); almashuv kursini oshirilgan darajada ushlab turish (valuta subsidiyalari).

Subsidiyalar yaqqol yoki yashirin (bilvosita) bo'lishidan qat'i nazar, ko'chilik bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda ular davlat budjetiga og'ir yuk bo'lib tushadi. Agar subsidiyalar davlat budjetining xarajatlar qismida ko'rsatilsa, ular yaqqol subsidiyalar, aks holda – yashirin subsidiyalar deb yuritiladi. Yashirin subsidiyalar bozor narxidan past yoki baland direktiv narxlar, masalan, energoresurslar narxi, yoki noreal foiz stavkalari yoki oshirilgan almashuv kursini ushlab turish maqsadida o'rnatilishi sababli sodir bo'ladi. Davlat subsidiyalarining asosiy qismi yashirin bo'lgani sababli, ularning miqyos va hajmi budjetda to'la aks etmaydi. Subsidiyalar, shuningdek iqtisodiy resurslarni qayta taqsimlanishiga ham ta'sir o'tkazadi va ayrim hollarda tarkibiy islohotlarga to'siq bo'lishi mumkin. Iqtisodiy rivojlanishga to'siq bo'lgan subsidiya sifatida energoresurslarga bozor narxidan past darajada narxning belgilanishini misol sifatida ko'rsatish mumkin. Bunday hollarda iste'molchilar energoresurslarni tejamay, haddan tashqari ortiqcha sarflaydilar.

Subsidiyalarga baho berishda quyidagilarga e'tibor berish kerak:

Samaradorlik. Hamma subsidiyalar ham salbiy oqibatlarga olib kelavermaydi. Samarali subsidiyalar resurslarni minimal qayta taqsimlash va rag'batlantirish tizimida eng kam uzilishlar bilan ayrim vazifalarni yechishga imkon berishlari kerak. Samarali subsidiyalar, shuningdek aniq manzilga qaratilgan bo'ladi, ya'ni ular faqat oldindan mo'ljallangan guruhlar va faoliyat turlariga yyetib boradi.

Davomiylik. Subsidiyalardan dasturlar orqali foydalanishni xohlaydigan kishilar o'z moddiy ahvolini yaxshilagandan so'ng ham subsidiyalardan foydalanishni davom ettirishni xohlaydilar. Natijada, vaqt o'tishi bilan subsidiyalar samaradorligini yo'qotadi. Ba'zi subsidiyalarni berish vaqti oldindan chegaralab qo'yilishi shart bo'lsada, dasturlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun muntazam subsidiyalar berilish sabablari tahlil qilib borilishi, agar kerak bo'lsa, dasturlarga tuzatishlar kiritish, ularning manzili o'zgartirilishi yoki umuman to'xtatilish mumkin.

Shaffoflik. Davlat budjetida subsidiya dasturlarining hajmi va bu maqsadlarda ajratilgan mablag'larni ochiq, ravshan ko'rsatish zarur. Shaffoflikni ta'minlash ham davlat, ham xususiy sektorlar nuqtai nazaridan maqsadga muvofiqdir. Bu ayrim dasturlar bo'yicha olingan foydani qilingan xarajatlar bilan taqqoslashga imkon beradi. Davlat boshqaruv idoralari, odatda o'z budjetlarida qancha mablag', qaysi subsidiya turlari ajratilishini, iloji bo'lgan taqdirda, soliqlar, foiz stavkalari subsidiyalari ko'rinishida yoki me'yoriy aktlar va pul ko'rinishidagi transfertlar yordamida subsidiyalar ko'rinishida taqdim qilinishini ko'rsatishlari talab qilinadi.

Davlat boshqaruv idoralari subsidiyalarni oluvchilar gap qanday miqdordagi subsidiyalar to'g'risida ketayotganligini faqat subsidiyalar naqd pul transfert ko'rinishida bo'lsagina, aniq bilishlari mumkin. Bunday shaffoflik boshqa tomondan moliyaviy imkoniyatlar va subsidiyalar bilan ta'minlash zaruratlarini taqqoslash imkonini beradi.

Moliyalashtirish. Subsidiyalar budjet mablag'lari hisobiga moliyalashtirilishi lozim. Budjetdan tashqari marketingni davlat boshqaruvi, yarimdavlat agentliklar va maqsadli budjetdan tashqari fondlar yoki Markaziy bank kabi vositalar yordamida muammoni hal qilish, havfli hisoblanadi. Subsidiyalashning bunday usullari shaffoflikni susaytiradi va ishlab chiqaruvchilar narxlarini pasaytirishi natijasida ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Amaliy yondashishni tanlash. Subsidiyalash dasturlari davlat boshqaruv idoralarning tashkiliy-ma'muriy imkoniyatlariga mos kelishi kerak. Yashirin (bilvosita) subsidiyalarni ochiq (bevosita) subsidiyalashga nisbatan samarali nazorat qilish ancha mushkul ish. Dasturning ma'muriy xarajatlarini kamaytirish maqsadida subsidiyalar maksimal tarzda shaffof bo'lishi talab qilinadi.

Ijtimoiy sug'urta xarajatlari. Budjet xarajatlarining salmoqli qismi jamiyatning kam ta'minlangan qatlamlarini, shu jumladan qarilik nafaqalari va ishsizlarga nafaqalar, himoyalash hissasiga to'g'ri keladi. Markazlashgan rejalashtirish sharoitlarida davlat korxonalari bevosita yoki bilvosita ijtimoiy sug'urta xarajatlarini o'z zimmlariga olgan edilar. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida bu korxonalarni isloh qilish natijasida ijtimoiy majburiyatlarning qisqartirilishi yoki batamon korxonalar tomonidan voz kechilishi natijasida davlat tomonidan ishonchli ijtimoiy himoya tizimini yaratish masalasi ko'ndalang bo'lib qoldi.

Ijtimoiy sug'urta tizimi. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlar o'z ijtimoiy sug'urta tizimlarini yaratishga kirishib, iqtisodiy islohotlarning qisqa muddatli salbiy oqibatlarini kam ta'minlangan aholi qatlamlari uchun bir muncha yumshatishga harakat qila boshladilar. Salbiy oqibatlar asosiy tovar va xizmatlarga subsidiyalarning qisqartirilishi natijasida narxlarning oshishi va davlat korxonalarini isloh qilish natijasida ishsizlikning paydo bo'lishi oqibatida kelib chiqdi. Ijtimoiy himoya mexanizmi har bir mamlakatning, shu jumladan ma'muriy tizim xususiyatlari, shuningdek ijtimoiy himoyalashning rasmiy va norasmiy shakllarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi kerak.

Ijtimoiy himoya quyidagi asosiy elementlardan iborat bo'lishi talab qilinadi:

– aholining sotib olish qobiliyatini eng kerakli mahsulotlarni yuqori inflatsiya sharoitlarida ham sotib olishga yyetarli darajada saqlab qolishga qaratilgan tovarlarga manzilli subsidiyalar va naqd pul ko'rinishida qo'shimcha to'lovlar;

– nafaqalar (pensiylar) va mehnatga yaroqsiz bo'lib qolishni sug'urtalash, yosh bolalarga qarash uchun nafaqalar kabi ijtimoiy himoya mexanizmlari tarkibida manzillik tamoyilining bo'lishi;

– ishsizlik nafaqasi va ijtimoiy ishlar dasturlari ishsizlikning oshib ketishi oqibatlarini kam daromadli aholi guruhlariga nisbatan yumshatishga qaratilgan bo'lishi.

Ijtimoiy himoyalash tizimini yaratishda asosiy e'tibor manzillik va rag'bat elementlarining mavjud bo'lishi hisoblanadi. Ijtimoiy ne'matlarni faqat unga muhtoj bo'lganlarga olishlari kerak.

Muhtojlik darajasini aniqlashning aniq mexanizmi bo'lmagan sharoitlarda ko'pchilik mamlakatlarda manzillikka asoslanib, nafaqani faqat bolalar va nafaqaxo'rlargagina berish bilan chegaralaniladi. Agar uy xo'jaliklari daromadlarining oshib borishi bilan nafaqalar qisqartirib borilsa, ijtimoiy himoyalashga sarflangan moliyaviy mablag'lar ham kamayib boradi. Biroq, ushbu holat bunday nafaqalarni oladiganlarga yaqqol ko'rinishda bo'lmagan soliq stavkalarining oshirilishi natijasida sodir bo'lib, rag'batlantirish tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Kapital xarajatlari. Iqtisodiy o'sishni ta'minlash maqsadida olib borilayotgan tizimiy islohotlar davlatdan samarali kapital qo'yilmalarining sarflanishini talab qiladi. Bu xomashyo va omillarning nisbiy narxlari masalasida noaniqliklarga yo'l qo'yilmasligi bilan birgalikda olib borilishi lozim. Biroq, bunday dasturlar aniq maqsadga yo'naltirilgan va rejalashtirilgan dasturlar ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'ymaydigan, ya'ni iqtisodiy nuqtai nazardan maqsadga muvofiq bo'lishi lozim. Bunda asosiy e'tibor bozor bilan raqobat qilmasdan, uni to'ldirishga yo'naltirilgan davlat investitsiyalariga qaratiladi. Davlat uchun ustuvor yo'nalishlar bo'lib maorif, sog'liqni saqlash, shahar kommunal xo'jaligi va qishloq joylarda infratuzilimni tashkil qilish hisoblanadi.

Davlat xarajatlari va davlatning roli. Ayrim ehtiyojlarni bozor qondira olmagan uchun, davlat ishlab chiqarish jarayonlarida qatnashishga majbur bo'ladi. Bozor milliy mudofaa, ijtimoiy tartibni saqlash yoki milliy parklarni saqlash kabi aholi uchun ijtimoiy tovarlarni yetkazib berish sohalarida ishlab chiqaruvchilar foyda ololmaganliklari sababli, ushbu sohada faoliyat yuritmaydi. Davlat o'z xarajatlari, me'yoriy aktlari va soliqqa tortish orqali bozor faoliyati qamrab olmagan sohalarda faoliyat yuritadi.

Soliqqa tortishdan foydalanib, xarajatlarni amalga oshirish yoki me'yoriy aktlarga asoslanib davlat uzoq muddatli kelgusi davrda chegaralangan yoki faol ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Unda davlat sektorining roli iloji boricha aniq va yaqqol belgilanishi lozim.

Kvazifiskal operatsiyalar. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan ko'pchilik mamlakatlarda Markaziy bank va boshqa davlat moliya muassasalari davlat budjeti kamomadiga ta'sir qiluvchi moliyaviy operatsiyalarni olib borishadi. Kvazifiskal operatsiyalar tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- valuta tizimi orqali almashuv kursini subsidiyalash;
- davlat idoralari, korxonalar yoki xususiy tizimni kreditlashda subsidiyalash;
- kafolatlangan almashuv kursi singari ta'minlanmagan yoki shartli majburiyatlarni qabul qilish.

Davlat sektori budjet balansini hisoblashda agar yuqorida ko'rsatilgan operatsiyalar keng tarqalgan bo'lsa, ular bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar albatta inobatga olinishi lozim. Ba'zi mamlakatlarning markaziy va davlat banklari katta miqdorda zarar ko'rishlari natijasida moliyaviy tizim nobarqaror holatga kelib qoladi. Bunday operatsiyalarning mavjudligi davlat budjetining iqtisodiyotga ta'sirini

aniqlashda odatdagi ko'rsatkichlar orqali aniq va ishonchli tahlil qilib bo'lmashligini ko'rsatadi. Kvazifiskal operatsiyalar bilan bog'liq soliq va subsidiyalar resurslarning normal taqsimlanishiga imkon bermaydi.

Kvazifiskal operatsiyalarni har doim ham aniq hisoblash imkoniyati bo'lmashida, ularni alohida Markaziy bank va davlatning moliyaviy muassasalari balanslarida ko'rsatish lozim. Agar ularni aniq ko'rsatish imkoniyati bo'lsa, kvazifiskal soliqlar va subsidiyalarni normal budjet operatsiyalari sifatida bevosita soliqlar va subsidiyalar ko'rinishida budjetda ko'rsatish kerak. Bunda kvazifiskal operatsiyalar bilan bog'liq, ya'ni yagona almashuv kursining yo'qligi sababli bevosita subsidiya shaklidagi kreditlash budjet balansida ko'rsatilishi lozim bo'lgani kabi, uzoq muddatli muammolarni yechish asosiy vazifa sifatida ko'riladi. Kvazifiskal operatsiyalar miqyosini chegaralash uchun qonuniy tarzda Markaziy bankning kvazifiskal operatsiyalar bilan shug'ullanish imkoniyatlarini chegaralash lozim. Bunday tizimiy islohotlarning asosiy maqsadi kvazifiskal operatsiyalarni minimal darajaga keltirish va keyinchalik ulardan batamon voz kechish hisoblanadi.

Davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvini bozor iqtisodiyotidagi kamchiliklar va resurslarni odilona taqsimlash zarurati nuqtai nazaridan oqlash mumkin. Lekin, faollik darajasi yanada oshib ketsa, jamiyat uchun bevosita va bilvosita iqtisodiy xarajatlar ham oshib ketishi mumkin. Shuning uchun ko'pchilik bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda davlatning xo'jalik faoliyatiga aralashuvini kamaytirishga qaratilgan qonuniy me'yorlar ishlab chiqilgan. Rivojlanayotgan mamlakatlarda davlat xarajatlarining YaIMdagi salmog'ini past darajada bo'lishi, davlat rolining chegaralanganligini emas, balki davlatning moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklanganligi, narxlarning haqiqiy xarajatlarni ifodalamasligi yoki kvazifiskal operatsiyalarning ko'pligidan bo'lishi mumkin.

Davlat xarajatlarining makroiqtisodiy oqibatlari. Davlat xarajatlari yalpi taklifga (yoki ishlab chiqarishga) ham, yalpi talabga (yoki xarajatlarga) ham ta'sir o'tkazadi. Moddiy aktivlar va inson kapitaliga samarali davlat investitsiyalari kiritilsa, investitsiyalar qaytimi oshadi, xususiy investitsiyalar kirib keladi va oxir oqibatda iqtisodiy o'sish sodir bo'ladi. Bu oz fursatlarda taklifda o'z ifodasini topadi va infratuzilmaning ba'zi muammolarini hal qilishga ko'maklashadi. Ammo maorif kabi sohalarga davlat kapital qo'yilmalarining qaytimi uzoq muddatda to'la namoyon bo'ladi. Davlat xususiy sektor bilan chegaralangan resurslarni olish bo'yicha raqobatlashadi va davlat xarajatlari (qarz olish yoki soliqlar hisobiga moliyalashtiriladigan) xususiy xarajat va investitsiyalarni siqib chiqaradi. Ko'pincha bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda xarajatlarni soliqlar yoki kreditlar hisobiga moliyalashtirish imkoniyati cheklangan bo'ladi. Qisqa muddatlarda davlat soliqlarni yig'ish bobida na tashkiliy, na qarz olishi uchun rivojlangan ichki kapital bozoriga ega bo'ladi. Markaziy bank kreditlari hisobiga qarz olish esa bevosita inflatsion jarayonlarga olib keladi. Hukumatning ko'proq xarajat qilish tomon harakatlari ushbu holatda moliyalashtirish muammosini keskinlashtiradi. Bu esa o'z navbatida inflatsiyani oshishi va soliq to'lovchilarining soliq to'lovlarini kechiktirib to'lashlari natijasida soliq tushumlarining real qiymatini pasaytiradi. Keyingi oqibatlari ichki foiz stavkalari, investitsiya xarajatlari va davlat uchun kredit resurslari qiymatining oshishi natijasida uzoq muddatli kelajakda iqtisodiy o'sish

imkoniyatlari pasayadi va qarzдорlik masalasi paydo bo‘ladi. Davlat qarzlari va kreditlar bo‘yicha foizlarni to‘lash uchun yyyetarli darajada soliq tushumlariga ega bo‘lish uchun qarzga olingan resurslardan samarali foydalanish talab qilinadi. Davlat sektorining qarzga olgan mablag‘larini ko‘payishi, keyinchalik soliqlarni ko‘paytirish yoki davlat ko‘rsatadigan xizmat hajmlarini qisqartirish hisobiga bu qarzni uzish va foizlarni to‘lash bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarini oshiradi. Kapitalning bir mamlakatdan ikkinchisiga ko‘chib o‘tishida mobillikning yuqori bo‘lgan sharoitlarida foiz stavkalarining oshishi, ushbu mamlakatga kapitalning oqib kelishi, almashuv kursining ko‘tarilishi va tashqi savdoda raqobatbardoshlikning pasayishiga olib keladi.

Qarzning betaraflik (neytrallik) xarakteri. Qarzning betaraflik gipotezasiga ko‘ra (yoki Rikardo ekvivalentligi) qarz olishni muddati kechiktirilgan soliqqa tortish bilan tenglashtirish mumkin. Davlat xarajatlarining ma‘lum darajasida joriy soliqlarning qisqarishi budjet kamomadiga olib keladi va natijada qarz olish zarurati tug‘iladi. Agar xususiy sektor bugungi kundagi yuqori darajada bo‘lgan davlat xarajatlari kelgusida kattaroq miqdorda soliqqa tortishga olib kelishi mumkinligini tan olsa, ushbu gipotezaga ko‘ra kelgusidagi soliqlar ortishini qoplash uchun xususiy jamg‘arish miqdori oshadi. Rikardoning ekvivalentlik gipotezasida soliq orqali moliyalashtirishdan qarz hisobiga moliyalashtirishga o‘tilganda milliy jamg‘armaning umumiy miqdori o‘zgarmaydi, chunki dastlabki davrda davlat xarajatlarining qisqarishi xususiy sektorda jamg‘armaning oshishi bilan qorejaadi. Shunday qilib, davlat qarz olishi hisobiga soliqlarning qisqartirilishi soliq yukini pasaytirmaydi, faqat uni kelgusi davrga kechiktiradi.

Na sanoati rivojlangan, na rivojlanayotgan mamlakatlarda qarzning betaraflik xarakteri gipotezasi empirik isbotini topmagan. Agar sanoati rivojlangan mamlakatlar bo‘yicha ma‘lumotlar har xil natijalarga olib kelgan bo‘lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa gipoteza umuman isbotini topmadi.

Makroiqtisodiy va tizimiy aloqalar orasidagi bog‘liqlik. Davlat xarajatlari sohasidagi siyosatning makroiqtisodiy va tizimiy qirralari bitta muammoning ikki tomoni hisoblanadi. Mudofa, iqtisodiy va ijtimoiy xizmatlar kabi davlat sektorining dasturlarini ularning zarurligi va makroiqtisodga ta‘sirini inobatga olmasdan, muvaffaqiyatli amalga oshirish mumkin emas. Samaradorlik muammosi turli tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun davlat xarajatlarini sarflash xarajatlarning iqtisodiy tarkibi (ish haqi, boshqa tovar va xizmatlar, transfertlar va h.k.) bilan bog‘liq bo‘lmagan holda ko‘rib chiqilishi mumkin emas. Tarmoqlar dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish makroiqtisodiy tarkib doirasida barqaror narxlar sharoitida makroiqtisodiy o‘shish, tashqi savdo balansining ijobiy saldosini va adolatli taqsimlashni ta‘minlashga qaratilgan bo‘lishi zarur.

3.5. Davlat sektori operatsiyalarini bashoratlash. Daromadlar va transfertlarni bashoratlash. Davlat xarajatlari va sof kreditlashni bashoratlash. Moliyalashtirish manbalarini bashoratlash

Davlat xarajatlari mamlakat iqtisodiyotidagi umumiy xarajatlar va ishlab chiqarish hajmiga kuchli ta‘sir o‘tkazadi. Tovar va xizmatlarga davlat xarajatlari yalpi talabning muhim tashkiliy qismlaridan biridir. Soliqqa tortish siyosati va

transfertlar xususiy sektorning biror-bir xarajatlarni amalga oshirish bo'yicha qabul qiladiga qarorlariga ta'sir o'tkazadi. Budget kamomadini moliyalashtirish usullari inflatsiya va ichki foiz stavkalari darajasiga kuchli ta'sir qilib, asosiy pul agregatlari bashorati bilan uzviy bog'langan bo'ladi. Budget agregatlari bundan tashqari ko'p hollarda iqtisodiyotda sodir bo'ladigan nomutanosiblik sababchisi bo'lishi mumkin. Uni bartaraf qilish uchun maxsus soliq choralari, davlat xarajatlari va moliyalashtirish bobida tadbirlarni amalga oshirish lozim.

Davlat xarajatlari va tarnsfetrlarni bashoratlash.

Soliq tushumlari bashorati. Soliqlarni bashoratlashda soliq bazasi va soliq stavkalari bo'yicha taklif qilinayotgan o'zgarishlarni farqlash lozim. *Soliq bazasi* deganda biror-bir turdagi soliqqa tortiladigan miqdor (summa) tushuniladi. Keng tarqalgan soliq bazasi sifatida daromadlar, ish haqi va import hajmini keltirish mumkin.

Soliqlar soliqqa tortiladigan bazaning xarakteriga ko'ra tasniflanadi. Har bir soliq kategoriyasi qonunchilikda belgilangan soliq bazasiga ega. Biroq, ko'pincha soliq qonunchiligida soliq bazasiga ta'rif murakkab tarzda beriladi. Soliq stavkalarining tarkibi turli soliq bazalari elementlari uchun turlicha bo'lishi, ba'zi hollarda esa soliqdan ozod qilingan bo'lishi mumkin. Soliq bazasiga oid qonunchilik nizomlaridagi o'zgarishlar to'g'risida batafsil axborotlar mavjud bo'lmagan hollarda makroiqtisodiy bashoratlar tayyorlash jarayonida soliq bazasining miqdori to'g'risida taxminiy ma'lumot berishi mumkin bo'lgan axborotlardan foydalanish mumkin. Moliyaviy dasturlash doirasining boshqa elemenlariga asoslanib hisoblanadigan o'zgaruvchilardan foydalanish, muqarrar ustunlikka ega. Masalan, importga soliqlarni bashoratlashda soliq bazasiga yaqinroq miqdor sifatida to'lov balansi bashoratlaridagi importning umumiy hajmini olish mumkin.

Davlat daromadlarini kerakli tarzda tasniflagandan so'ng, bashoratlarni tayyorlashda soliq funksiyalaridan foydalanish mumkin. Uning yordamida biror-bir soliq bazasidan qancha soliq olinishi mumkinligini taxminiy soliq bazasi orqali aniqlash mumkin. Soliq tushumlarining maydaroq guruhlarga ajratish mavjud ma'lumotlarga uzviy bog'liq bo'ladi. Shu bilan birga tushumlarni guruhlashda, kamida asosiy soliq kategoriyalari ajratilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Undan tashqari, turli soliq bazalariga ega bo'lgan soliq turlari, ayniqsa katta miqdordagi soliq tushumlari to'g'risida gap ketganda, albatta alohida turga ajratilishi lozim.

Tushumlarni bashoratlashda soliq stavklari va soliq bazalari orasidagi teskari bog'liqlikni inobatga olish kerak. Masalan, zebi-ziynat predmetlariga mansub bo'lgan avtomobillar sotishga soliqning sezilarli darajada oshirilishi, sotiladigan avtomobillar soni kamayishi, ya'ni sotishdan olinadigan soliq tushumlarining qisqarishiga olib kelishi mumkin. Teskari aloqalarni hisobga olish barcha sektorlar orasidagi aloqalarni inobatga oladigan makroiqtisodiy modellar asosida amalga oshirilishi mumkin.

Biror-bir davrda tushumlar summasining ko'payishi ham avtomatik, ham diskretion o'zgarishlar natijasida sodir bo'lishi mumkin. Birinchi turdagi o'zgarishlarga soliq bazasining o'sishi misol bo'la oladi. Masalan, importning o'sishi import bojlaridan tushumlarning ham o'sishiga olib keladi. Diskretion o'zgarishlar soliq tizimidagi o'zgarishlar hisobiga sodir bo'ladi. Masalan, soliq stavkalarining

o'zgarishi, yangi soliqning kiritilishi, amaldagi soliq qamrovining o'zgarishi yoki soliq yig'ish tizimining yaxshilanishi. Soliq tushumlaridagi o'zgarishlarni tahlil qilish uchun avtomatik va diskretion o'zgarishlar hisobiga o'zgarishlarni ajratib olish talab qilinadi.

Avtomatik va diskretion o'zgarishlar orasidagi farq soliq tushumlari o'zgarishining mamlakat iqtisodiyotida aks ta'sirini umumlashtirishga xizmat qiluvchi yangi ikkita tushunchaning paydo bo'lishiga olib kelgan. Soliq tizimining *dinamikasi koeffitsiyenti* biror davrda haqiqatda yig'ib olingan soliq tushumlari summasining foizlardagi o'zgarishini YaIMning foizlardagi o'zgarishiga nisbati sifatida aniqlanadi. Agar dinamika koeffitsiyenti birdan katta bo'lsa, soliq tushumlaridagi foiz o'zgarishlari YaIMning foizlardagi o'zgarishiga nisbatan katta ekanligidan dalolat bersa, birdan kichik bo'lsa, aksini anglatadi. Soliq tushumlari summasining avtomatik o'zgarishini hisoblash uchun elastiklik koeffitsiyenti tushunchasi kiritilgan. U soliq tushumlari va YaIMning o'sish sur'atlarini taqqoslashga asoslanadi. Bunda, ko'rilayotgan davrda soliq tizimida o'zgarishlar sodir bo'lmagan, deb olinadi. Elastiklik tushunchasi soliq tizimining dinamikasi koeffitsiyentiga ancha yaqin bo'lib, undan eng muhim farqi - elastiklik soliq tushumlari summasining faqat avtomatik o'zgarishini ifodalaydi. Agar elastiklik birga teng bo'lsa, ushbu soliq tizimi saqlanib qolganda, soliq tushumlari (foizlarda) YaIM qanchaga oshsa, shunchaga ko'payadi.

Soliq bo'lmagan tushumlar. Ularga mulk daromadi, turli yig'imlar, jarimalar, nosanoat sotishlar, shuningdek davlat korxonalarining operatsion foydalaridan (Markaziy bankning foydasi ham) tushumlar kiritiladi. Nosoliq tushumlarining ayrim elementlari uchun tizimiy asoslar topish imkoniyati bo'lsada, umuman olganda ushbu moddalarda juda katta tebranishlar mavjud bo'lib turadi. Shuning uchun nosoliq tushumlarni trendlar yoki YaIMga bog'liq holda bashorotlash tavsiya qilinadi.

Transfertlar. Budget transfertlarini bashorotlash xorijiy davlatlar va donor tashkilotlardan kutilayotgan tushumlar to'g'risidagi rasmiy ma'lumotlarga asoslanishi kerak. Ular to'lov balansidagi bir tomonlama rasmiy bashoratlarga mos kelishi lozim. Agar avvalgi yillarda donorlardan haqiqatda kelib tushgan tushumlar har doim rejalashtirilgan tushumlardan farqlangan bo'lsa, ushbu omilni transfertlarni bashorotlashda albatta hisobga olish kerak.

Davlat xarajatlari va sof kreditlashni bashorotlash.

Davlat xarajatlarining iqtisodiy tasnifidagi yirik kategoriyalarni belgilovchi endogen omillarni hisobga olish talab qilinadi. Ish haqi darajasiga – davlat xizmatchilarining ish haqi va bandlik sohasidagi siyosatning ayrim qirralari, ayniqsa narxlarning oshishi sharoitida ish haqining indeksatsiyalash qoidalari, hamda xususiy sektordagi ish haqining o'zgarishlari ta'sir o'tkazadi. Tovar va xizmatlarga xarajatlar budget xarajatlarining oshishini cheklovchi mexanizmlar mavjudligiga qaramasdan, narxlarning oshishi bilan bog'liq bo'ladi. Foiz to'lovlarini ichki va xalqaro stavkalar, hamda ichki va tashqi davlat qarzlari belgilaydi. Foiz to'lovlarini joriy yilda olingan yangi qarzlarni uchun ham to'lanishi sababli, foiz to'lovlari va moliyalashtirishning tegishli moddalari bashorati bosqichma bosqich muvofiqlashtirilishi talab qilinadi. Ba'zi transfertlarning miqdori, masalan, ishsizlik nafaqalari miqdori, iqtisodiy faollik darajasi demografik omillarga bog'liq bo'ladi. Bir qancha mamlakatlarda davlat

kapital qo'yilmalarining miqdori tashqi moliyalashtirish imkoniyatlari mavjudligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Shu bilan birga davlat xarajatlari sohasidagi qarorlar mamlakatda olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning muhim ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Hukumat tomonidan davlat umumiy xarajatlarining maksimal summasi belgilangan hollarda ba'zi bir xarajat turlari cheklanib qolishi mumkin.

Moliyalashtirish moddalarini bashoratlash. Moliyalashtirish elementlarini bashoratlashda quyidagi uchta manbaga alohida e'tibor beriladi: tashqi moliyalashtirish; ichki nobank qarzlar; ichki bank tizimidan qarzlar.

Tashqi moliyalashtirishni bashoratlashda asosiy axborot manbai bo'lib hukumatning yangi qarz olish rejalari va qarzlarni uzish grafiklari hisoblanadi. Shu bilan birga bu ma'lumotlar xorijiy kreditorlarning yangi kreditlar berish va qarzlarni to'lash bashoratlari va niyatlariga mos kelishi kerak. Bunday axborotlar to'lov balansining kapital bilan operatsiyalar hisobida ko'rsatiladi. Agar tashqi qarz miqdori va tarkibini aniqlash muammolar tug'dirsa, bunday bashoratlar tashqi qarz masalasini tahlil qilish doirasida ko'rib chiqilishi kerak.

Ichki nobank qarzlar moddasi bo'yicha davlat moliya muassasalari va boshqa ichki kreditorlar orasida joylashtirishi mumkin bo'lgan qarz majburiyatlarining sof summasi bashoratini tuzish lozim. Bunda ushbu majburiyatlarning chiqarilishi foiz stavkalariga (oqibatda qarz mablag'lari qiymatiga), hamda davlat sektoridan tashqaridagi mablag'lar hisobiga moliyalashtirish, ayniqsa xususiy sektorda ishlab chiqarishni kengaytirishga kapital qo'yilmalar uchun yo'naltirilgan mablag'lar imkoniyatlariga ta'sirini hisobga olish talab qilinadi.

Bank tizimi hisobiga moliyalashtirish summasi qoldiq (saldo) usulida aniqlanadi va bu summa yalpi ichki kreditning o'sish rejalari bilan taqqoslanadi.

Asosiy atama va so'z birikmalari

Soliq-budjet sektori, davlat sektori, budjet operatsiyalari, budjetdan tashqari operatsiyalar, joriy budjet saldosi, birlamchi va foizsiz balans, operatsion balans, budjet kamomadi, kamomadni moliyalashtirish, inflatsion soliq, emission daromad, tashqi qarz, soliq tushumlarining elastikligi, soliq dinamikligi, konsentrasiya indeksi, dispersiya indeksi, eroziya indeksi, ekvivalent hisoblar, ikki yoqlama va bir yoqlama operatsiyalar, soliq va soliq bo'lmagan tushumlar, qaytarilmaydigan tushumlar, yig'implarni kechikish indeksi, konkretlik indeksi, obyektivlik indeksi, soliqlar yig'ishni ta'minlash indeksi, soliqlar yig'ishdagi xarajatlar indeksi, haqiqiy soliq koeffitsiyenti, subsidiyalar, kapital xarajatlar, kvazifiskal operatsiyalar, soliq tushumlar, soliq bo'lmagan tushumlar, transfertlar.

Muhokama uchun savol va topshiriqlar

1. Davlat sektori va uning asosiy funksiyalari.
2. Davlat operatsiyalarini o'lchash usullari va ularning xususiyatlari.
3. Davlat moliya statistikasi tizimi va uning asosiy tamoyillari.
4. Budjet balansi.
5. Davlat budjetining tahlili.
6. Budjet disbalansini hisoblash va kamomadni moliyalashtirish.

7. Budjet balansini o'lash usullari.
8. Budjet kamomadini moliyalashtirishning inflatsion va noinflatsion manbalari.
9. Inflatsion soliq va emission daromadning oqibatlari.
10. Bank tizimidan va bank bo'lmagan muassasalardan qarz olish. Tashqi qarz.
11. Soliq-budjet siyosatining barqarorlik ko'rsatkichlari.
12. Soliqlarning elastiklik va dinamikligi.
13. Soliq tizimini baholash. Tanzi konsepsiyasi.
14. Soliq faoliyatini tahlil qilishning ahamiyati.
15. Davlat xarajatlarining turlari va o'ziga xos xususiyatlari.
16. Subsidiyalarga baho berishda nimalarga e'tibor qaratish kerak?
17. Ijtimoiy himoya qanday unsurlardan iborat bo'lishi talab qilinadi?
18. Davlat xarajatlari va davlatning roli.
19. Kvazifiskal operatsiyalar va ularning tarkibi.
20. Davlat xarajatlarining makroiqtisodiy oqibatlari.
21. Makroiqtisodiy va tizimli aloqalar orasidagi bog'liqlik.
22. Davlat xarajatlari va transfertlarini bashoratlash.
23. Soliq va soliq bo'lmagan tushumlar. Ularni bashoratlash.
24. Davlat kreditlari va sof kreditlarni bashoratlash.
25. Moliyalashtirish moddalarini bashoratlash.

Adabiyotlar

6. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. 56 б.
7. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Президент Ислам Каримовнинг 2009 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш яқунлари ва 2010 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.
8. Nabiyev X., Nabiyev D.X. Iqtisodiy statistika: Darslik. – Т.: “Aloqachi” nashriyoti, 2008. 512 б.
9. Национальное счетоводство: Учебник./ Под ред. Б.И. Башкатова. –М.: Финансы и статистика, 2005. 607 с.
10. Харченко Н.М. Экономическая статистика: Учебник. – “Дашков –К”, 2008. 368 с.
11. Набиҳўжаев А.А., Маҳмудов Б.М., Насретдинова Ш.С. Молиявий дастурлаш: Ўқув қўлланма. – Т.: Банк-молия академияси, 2005. 247 б.
12. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. Макроиқтисодиёт. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси, Адабиёт жамғармаси, 2004.
13. Башкатов Б.И., Рябушкин Б.Т. Практикум по национальному счетоводству. – М.: Финансы и статистика, 2004. 319 с.
14. Маҳмудов Б.М. Миллий ҳисобчилик асослари: Ўқув қўлланма. - Т.: Академия, 2003. 158 б.

4 b o b . TO‘LOV BALANSI

4.1. To‘lov balansining qisqacha mohiyati va rivojlanish tarixi

To‘lov balansi milliy hisobchilikning ajralmas qismi hisoblanadi. U mamlakat iqtisodiyotining holatini ifodalovchi muhim ma‘lumotlarni beradi. To‘lov balansi MHTni tashqi iqtisodiy aloqalar to‘g‘risidagi muhim ma‘lumotlar bilan to‘ldiradi. U mamlakat iqtisodiyotini tahlil va bashorat qilishda asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Uning yordamida iqtisodiy natijalar qanday shart-sharoitda va nimalar evaziga erishilganligini bilish mumkin. To‘lov balansi mamlakatda iqtisodiy o‘shish (kamayish) qay tarzda bo‘lganligini, ya‘ni tashqi dunyodan olingan qarz evazigami yoki mamlakat oltin va valuta zaxiralarining kamayishi hisobigami yoki mamlakatning tashqi dunyo oldida sof majburiyatlarini ko‘paytirmay o‘z imkoniyatlari ishga solgan holda erishilganligini bilish mumkin. To‘lov balansi ayni vaqtda, mamlakatda iqtisodiy o‘shish yoki kamayish qaysi yo‘l bilan erishilganligini ko‘rsatib beradi. U tub ma‘noda iqtisodiy o‘shish yoki kamayish bo‘lganligini bilishga imkon beradi.

To‘lov balansi mamlakat rezident birliklarining norezidentlar bilan bo‘lgan iqtisodiy munosabatlari natijalarining ma‘lum bir davr (oy, chorak, yil) davomidagi o‘zgarishlarini ifodalaydi.

Iqtisodiy nazariyada «to‘lov balansi» atamasi ilk bor XVIII asrning oxirlarida ishlatilgan. Dastlabki davrlarda to‘lov balansi deganda asosan tashqi savdo balansi Saldosi nazarda tutilgan. Keyingi davrlarda mamlakatlararo tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanib borishi natijasida to‘lov balansining mazmuni kengayib borgan. Birinchi marta to‘lov balansi AQShda tuzildi va rasmiy ravishda 1923-yilda chop etildi. 1943-yilda amerikalik iqtisodchi Leri Amerika qo‘shma Shtatlarining 1919-1939-yillar uchun to‘lov balanslarini tuzdi. Albatta, bu balanslar to‘lov balansi metodologiyasini rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Xalqaro to‘lov tizimining rivojlanishi va kengayib borishi, xalqaro moliya-kredit tashkilotlarining yuzaga kelishi to‘lov balansini tuzish tartibi va metodologiyasini ma‘lum bir andozaga keltirishni taqozo qildi. To‘lov balansini tuzish tartibi ilk bor xalqaro andoza sifatida 1947-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan chop etilgan. Shundan keyin to‘lov balansi hozirgi davrgacha to‘lov balansini tuzish tartib qoidalarini takomillashtirish vazifasini XVJ amalga oshirib kelmoqda. O‘tgan davrda to‘lov balansini tuzish tartibi hammasi bo‘lib besh marotaba o‘zgartirilgan. Oxirgi tuzish tartibi 1993-yilda chop etilgan. Amaldagi to‘lov balansining asosiy tushunchalari, ularda ishlatiladigan tasniflar, operatsiyalarni hisobga olish usullari va vaqti MHT metodologiyasi bilan uyg‘unlashtirib qurilgan.

4.2. To‘lov balansini tuzish tartibi

To‘lov balansini tuzish buxgalteriya hisobotlarida qo‘llaniladigan ikkiyoqlama yozish tamoyiliga asoslangan. Har bir operatsiya to‘lov balansida ikki marta – kreditda (plyus ishora bilan) va debetda (minus ishora bilan) qayd etiladi. Shu sababli, to‘lov balansining kredit va debet ko‘rsatkichlari yig‘indisi nolga teng (balans) bo‘ladi. Shuni aytish joizki, to‘lov balansining operatsiyalari buxgalteriya operatsiyalari kabi alohida-alohida qayd etilmaydi. Operatsiyalar guruhlangan holda va sof holda qayd etiladi. Masalan, minglab tovarlar turli davrlarda minglab

shartnomalar asosida eksport qilinadi. Mos ravishda ularning to'lovlari ham turli davrlarga to'g'ri keladi. Bu operatsiyalar to'lov balansida har bir tovar va har bir eksport operatsiyasi bo'yicha alohida-alohida qayd etilmaydi. To'lov balansida bu operatsiyalar tuzilayotgan davr uchun bir marta qayd etiladi. Eksport va import operatsiyalari eksport va import qilingan davrda joriy operatsiyalar hisobida yozib qo'yiladi (birinchi qayd etish). Bu operatsiyaning hisob-kitobi natijalari moliya hisobida yozib (ikkinchi qayd etish) qo'yiladi. Eksport operatsiyalari kreditda, import esa debetda yozib qo'yiladi. Eksport operatsiyasi birinchi qayd etishda joriy operatsiyalar hisobida yoziladi. Ikkinchi qayd etishda, shu davrda eksport evaziga qaytib kelmagan aktiv miqdori (to'lanmagan qismi) moliya hisobida yoziladi. Bu operatsiya eksport qilgan tomonning talabi oshganligini yoki eksportni olgan mamlakatning majburiyati oshganligini bildiradi. Masalan, T-1-yili O'zbekiston AQSh ga 800 mln. so'mlik paxta eksport qildi. Shu yilning o'zida paxta uchun 750 mln. so'm to'landi, qolgan 50 mln. so'm esa T-yilda to'landi. O'zbekistonning to'lov balansida bu operatsiya quyidagicha yoziladi:

T-1-yil to'lov balans, mln.so'm

	Kredit	Debet	Saldo
Tovarlari	800		800
Moliya hisobi			
Aktivlar			
- tijorat kreditlari		50	-50
- naqd pul, depozitlar		750	-750
Balans	800	800	0

T-yil to'lov balans, mln.so'm

	Kredit	Debet	Saldo
Moliya hisobi			
Aktivlar			
- tijorat kreditlari	50		50
- naqd pul, depozitlar		50	-50
Balans	50	50	0

Iqtisodiy nazariyada transfertlar bir tomonlama operatsiya hisoblanadi. To'lov balansida bunday operatsiyalar o'ziga xos tartibda qayd etiladi. Agarda, transfert tovar yoki xizmat ko'rishida bo'lsa, u birinchi marta eksport yoki import sifatida va ikkinchi marta transfertlar qatorida qayd etiladi. Transfert moliya (naqd pul, aksiya, qimmatli qog'oz, depozit) ko'rishida bo'lsa, to'lov balansining transfertlar qatorida va moliya hisobida aktivning turiga qarab tegishli qatorda qayd etiladi. Masalan, O'zbekistonga AQShdan hammasi bo'lib 500 birlik insonparvarlik yordami keldi. Shu jumladan, mos ravishda 360 va 40 birlik tovar va xizmat ko'rishida, 30 birlik naqd pul birlik ko'rishida keldi. Bundan tashqari, AQSh o'ziga tegishli 70 birlik aksiyani bolalar bog'chasiga sovg'a qildi. Bu operatsiyalarni O'zbekiston va AQShning to'lov balanslarida qayd etilishi quyida keltirilgan.

O'zbekistonning to'lov balansi

	Kredit	Debet
<i>Import</i>		
- tovarlar		360
- xizmatlar		40
Transfertlar	500	
Moliya hisobi		
- naqd pullar, depozitlar		30
- portfel investitsiyalar		70
Balans	500	500

AQShning to'lov balansi

	Kredit	Debet
<i>Eksport</i>		
- tovarlar	360	
- xizmatlar	40	
Transfertlar		500
Moliya hisobi		
- naqd pullar, depozitlar	30	
- portfel investitsiyalar	70	
Balans	500	500

To'lov balansida norezidentlardan rezidentlarga kelgan daromadlar kreditda, norezidentlarga to'langani debetda yoziladi. Transfertlarning kelgani kreditda, ketgani debetda yoziladi.

Nomoliyaviy ishlab chiqarilmagan aktivlarni sotish kreditda, sotib olish debetda qayd etiladi. Moliyaviy aktivlar va majburiyatlar bilan bo'ladigan operatsiyalar natijalari ularning natijasiga qarab - norezidentlarga nisbatan majburiyatlar oshganda yoki talab kamaygan holda kreditda yoziladi. Aks holda, ya'ni norezidentlarga talab oshganda yoki majburiyatlar kamayganda debetda qayd etiladi.

4.3. To'lov balansining ko'rsatkichlar tarkibi

To'lov balansini tuzishdan asosan ikkita maqsad ko'zlanadi. Birinchidan, har bir mamlakatning tashqi dunyo bilan bo'lgan iqtisodiy munosabatlari natijalarini bilishi va ikkinchidan, boshqa mamlakatlar to'lov balansidan foydalangan holda dunyo miqyosida tovarlar, xizmatlar, investitsiya va kreditlar bozorida bo'layotgan jarayonlarni bilish. Shu sababli, hamma mamlakatlarda to'lov balansi yagona andoza asosida tuziladi. Bu andozani ishlab chiqish, takomillashtirish va amaliyotga tatbiq etishda ko'mak berish vazifasini XVJ bajaradi. To'lov balansining qisqartirilgan ko'rinishdagi tarkibi 4.1-jadvalda keltirilgan.

To'lov balansi tarkiban joriy operatsiyalar, kapital va moliyaviy operatsiyalar hisobidan iborat bo'ladi. Joriy operatsiyalar hisobida tovarlar va xizmatlar hamda daromadlar va joriy transfertlar bilan bo'ladigan operatsiyalar alohida-alohida kichik hisoblarda qayd etiladi.

Tovarlar hisobida egalik huquqi mutlaq tovarni olayotgan birlik foydasiga o'tayotgan tovarlar, qayta ishlash va tuzatishga mo'ljallangan tovarlar, portda transport tashkilotlari tomonidan sotib olingan tovarlar (yonilg'i, kerosin va h.k.)

alohida-alohida qayd etiladi. Bundan tashqari, nomonetar oltin¹ bilan bo‘lgan operatsiyalar ham alohida qayd etiladi.

Xizmatlar hisobida rezident va norezidentlar o‘rtasidagi xizmatlar ayirboshlash operatsiyalari xizmatlarning guruhlari bo‘yicha qayd etiladi. Masalan, transport, sayyohlik, sug‘urta, qurilish, aloqa va h.k.

Daromadlar hisobida rezident va norezident birliklarning tashqi dunyo iqtisodiyotida ishtirok etishlari natijasida olgan va bergan daromadlari qayd etiladi. Daromadlar odatda ikki turga bo‘linadi: 1) *ish haqi* bilan bog‘liq daromadlar (keyinchalik qisqacha- ish haqi); va 2) *investitsiyalardan olingan* yoki berilgan daromadlar².

4.1-jadval

To‘lov balansi

	Kredit	Debet	Saldo
1. Joriy operatsiyalar hisobi			
A. Tovarlar va xizmatlar			
a. Tovarlar			
1. Eksport va import tovarlari			
2. Qayta ishlanadigan tovarlar			
3. Mashina va uskunalarni tuzatish			
4. Portda sotib olingan tovarlar			
5. Nomonetar oltin			
b. Xizmatlar			
B. Daromadlar			
V. Joriy transfertlar			
Kapital va moliyaviy operatsiyalar hisobi			
A. Kapital operatsiyalar hisobi			
1. Kapital transfertlar			
2. Ishlab chiqarilmagan nomoliyaviy aktivlar			
B. Moliya hisobi			
1. To‘g‘ri investitsiyalar			
2. Portfel’ investitsiyalar			
3. Boshqa investitsiyalar			
<i>3.1 Aktivlar</i>			
3.1.1. Kommersiya kreditlari			
3.1.2. Suda va qarzlari, chetga berilgani			
3.1.3. Naqd pullar va depozitlar			
<i>3.1.4. Boshqa aktivlar</i>			
<i>3.2 Majburiyatlar</i>			
3.2.1. Kommersiya kreditlari			
3.2.2. Suda va qarzlari, chetdan olingani			
3.2.3. Naqd pullar va depozitlar			
3.2.4. Boshqa aktivlar			
4. Zaxira aktivlari			
Statistik hatoliklar			

¹ Tovar sifatida eksport (inimport) qilinadigan oltin.

² MHTda mulk uchun olingan yoki to‘langan daromadlar deb yuritiladi.

Ish haqi tarkibiga bevosita ish haqi va unga qo‘shimchalar, mukofotlar kiradi. Bundan tashqari, ish haqiga qo‘shimcha ish beruvchilarning ishchilar foydasiga berayotgan natura holidagi daromadlari³, sug‘urta badallari va nafaqa fondlariga ajratmalari ham kiradi.

Investitsiyalardan daromadlarga ishlatilgan kreditlar va depozitlar uchun foiz to‘lovlari, to‘g‘ri va portfel investitsiyalardan olingan (yoki berilgan) dividendlar kiradi.

Rezidentlarning olgan daromadlari kreditda, berganlari – debetda yozib qo‘yiladi.

Joriy transfertlar hisobida rezident va norezident birliklar o‘rtasidagi insonparvarlik va texnik yordamlari, xalqaro tashkilotlar va uyushmalarga to‘langan a‘zolik badallari kabi operatsiyalar qayd etiladi. Bundan tashqari, chet elda ishlayotgan migrantlarning⁴ ona yurtiga pul o‘tkazishlari ham joriy transfert sifatida qayd etiladi. Rezidentlarning olgan joriy transfertlari kreditda, berganlari – debetda yozib qo‘yiladi.

Kapital va moliyaviy operatsiyalar hisobi *kapital operatsiyalar va moliya hisobidan* iborat.

Kapital operatsiyalar hisobi ikki qismdan iborat:

1) kapital transfertlar; 2) ishlab chiqarilmagan nomoliya aktivlarni sotish yoki sotib olish.

Kapital taransfertlar davlat boshqaruv idoralari sektori va boshqa hamma sektorlar bo‘yicha tuziladi. Davlat boshqaruv idoralari sektori bo‘yicha bu sektorga kiruvchi institusion birliklarning norezident birliklar bilan bo‘lgan kapital xarakterdagi operatsiyalari qayd etiladi. Uning tarkibiga qarz beruvchining qarzdand voz kechishi, investitsiya transfertlari, kapital transfertlarga soliqlar va davlat tomonidan tasodifiy hodisalar natijasida keltirilgan zararni qoplash operatsiyalari kiradi.

Boshqa sektorlar bo‘yicha kapital transfertlar sifatida qarz beruvchining qarzdand voz kechishi, migratsiya⁵ bilan bog‘liq transfertlar, investitsiya transfertlari operatsiyalari qayd etiladi. Rezidentlarning olgan kapital transfertlari kreditda, berganlari – debetda yozib qo‘yiladi.

Hisobning *ishlab chiqarilmagan nomoliyaviy aktivlarni sotish yoki sotib olish* qismida rezident va norezident birliklar o‘rtasida moddiy (yer va konlar) va nomoddiy (patent, mualliflik huquqi, savdo belgilari va h.k.) aktivlarni sotish va sotib olish operatsiyalari qayd etiladi. Bu operatsiyalarga misol sifatida elchixona binosini qurish uchun yer sotib olish va sotish operatsiyalarini keltirish mumkin.

Moliya hisobida bevosita, portfel va boshqa investitsiyalar hamda zaxira aktivlari bilan bo‘ladigan operatsiyalar qayd etiladi. Bu hisobda norezidentlar oldida majburiyatlarning oshishi va norezidentlarga bo‘lgan talablarning kamayishi *kreditda*

³ Ishchi–xizmatchilarga bepul berilgan tovarlar va xizmatlar, ularga va ularning oila a‘zolariga davolanish, malakalarini oshirish va shu kabilar bilan bog‘liq xarajatlarini qoplash nazarda tutiladi.

⁴ Migrant deb, bir mamlakat fuqarosining boshqa mamlakat hududidagi bir yil va undan ortiq vaqtda yashayotgan (yoki yashashni mo‘ljallagan) fuqarolariga aytiladi.

⁵ Migratsiya natijasida migrantga tegishli aktivlar boshqa mamlakatning aktivi bo‘lib qoladi. Shu sababli, bu aktivning kamayishi kapital transfert sifatida qayd etiladi.

qayd etiladi. *Debetda* norezidentlarga bo‘lgan talabning ko‘payishi va norezidentlar oldida majburiyatlarning kamayishiga olib keladigan operatsiyalar qayd etiladi.

Bevosita investitsiyalarga rezident va norezidentlar o‘rtasida institusion birlikning faoliyatini boshqarishda qatnashish va korxonalar foydasidan dividendlar olish maqsadida asosiy kapitalga qo‘yilgan investitsiyalar kiradi. Bu qo‘yilmalar natijada yoki moliya ko‘rinishida qo‘yilishi mumkin. Bu guruhga korxonalar asosiy kapitalining 10 va undan ortiq foizini tashkil qiladigan investitsiyalar kiradi.

Portfel investitsiyalarga korxonalar asosiy kapitalining 10 foizdan kam bo‘lgan asosiy kapitalga qo‘yilgan investitsiyalar kiradi. Portfel investor korxonalar faoliyatini boshqarishda qatnashishni ko‘zlamaydi. Uning asosiy maqsadi qo‘yilgan investitsiyasi evaziga dividendlar olish bilan kifoyalanadi. Agar portfel investorning ulushi ma‘lum muddatdan so‘ng korxonalar asosiy kapitalida 10 foizdan oshsa, u bevosita investor hisoblanib, to‘lov balansiga tegishli o‘zgartirishlar kiritiladi. Masalan, investor birinchi davrda korxonalar asosiy kapitalida 7 foiz aksiyasini 1000 birlikka sotib oldi, so‘ng keyingi davrda yana 5 foiz aksiyani 714 birlikka sotib oldi. Bu operatsiyalar to‘lov balansida quyidagicha yoziladi.

To‘lov balansini (birinchi davr)

Ko‘rsatkichlar	Kredit	Debet
Bevosita investitsiyalar	0	0
Portfel investitsiyalar	1000	0
	Ikkinchi davr	
Bevosita investitsiyalar	1714	
Portfel investitsiyalar		1000

Bevosita va portfel investitsiyalar pul yoki depozit ko‘rinishida qo‘yilsa 2-yozuv to‘lov balansining *moliya* hisobidagi mos qatorida yoziladi. Tovar yoki xizmat ko‘rinishida bo‘lsa, *tovarlar va xizmatlar* eksporti yoki importi sifatida qayd etiladi. Kapital transfertlar sifatida qo‘yilsa, kapital operatsiyalar hisobining *kapital transfertlar* qatoriga yoziladi.

Boshqa investitsiyalar guruhida savdo kreditlari, qisqa va uzoq muddatga olingan va berilgan pul- kredit operatsiyalari, tovar va xizmat operatsiyalari natijasida ikki tomonning aktiv va majburiyatlarida sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar qayd etiladi. Aktivlar va majburiyatlar bilan bo‘ladigan operatsiyalar alohida-alohida qayd etiladi.

Zaxira aktivlari guruhida mamlakatning zaxira aktivlarida bo‘ladigan o‘zgarishlar qayd etiladi. Operatsiyalar zaxiraga kiruvchi har bir aktiv bo‘yicha qayd etiladi.

4.4. To‘lov balansida operatsiyalarni baholash

To‘lov balansini odatda milliy valuta birligida tuziladi. Agar mamlakatda milliy valuta barqaror bo‘lmasa yoki inflatsiya darajasi katta bo‘lsa to‘lov balansini barqaror qattiq valuta birligida tuzish tavsiya etiladi. Ma‘lumki, amaliyotda tashqi iqtisodiy operatsiyalar turli xil valutalarda amalga oshiriladi. Shu sababli, to‘lov balansida operatsiyalar qayd etilayotganda sodir bo‘lgan operatsiyalar iloji boricha to‘lov balansini tuzilayotgan valuta birligiga operatsiyalar bo‘lgan vaqtdagi ayirboshlash

kurslarida⁶ o'tkazilishi tavsiya etiladi. Buning iloji bo'lmagan hollarda o'rtacha ayirboshlash kurslari qo'llaniladi.

To'lov balansi va xalqaro savdo statistikasi qoidalarida tovarlar qiymatini baholashda birmuncha farq bor. To'lov balansida tovarlar FOB⁷ baholarida qayd etiladi. Xalqaro savdo hisobotlarida tovarlar eksporti FOB baholarida, import - SIF⁸ baholarida hisobga olinadi. Shu sababli, to'lov balansida tovarlarni qayd etish jarayonida o'zgartirishlar kiritiladi. Buning uchun, import qilinayotgan tovarning SIF qiymatidan chet mamlakat bojxona chegarasidan tovarni import qilayotgan mamlakat bojxona chegarasigacha bo'lgan transport, ortish-tushirish va sug'urta xarajatlari ayirib tashlanadi va xizmatlar importi sifatida qayd etiladi. Masalan, O'zbekiston Kubadan 1000 tonna shakar import qilgan. Shartnomaga ko'ra Kuba tomoni shakarni O'zbekistonning bojxona chegarasigacha keltirib berishi ko'zda tutilgan. Kuba bojxona portidan yukni O'zbekiston bojxona chegarasigacha yetkazish bo'yicha transport va sug'urta xizmatlarining 80 foizini Rossiya, 20 foizini Qozog'iston transport va sug'urta kompaniyalari bajarishi ko'zda tutilgan. Shartnoma qiymati 300000 AQSh dollariga teng. Bu operatsiyani to'lov balansida qayd etish uchun, 1 tonna shakarning Kuba portidagi bahosi va shakarni O'zbekistonning bojxona chegarasiga yetib kelguncha bo'lgan transport, ortish-tushirish, sug'urta xarajatlari aniqlanadi. Misol uchun, 1 tonna shakarning Kuba portidagi bozor bahosi 220 AQSh dollari bo'lsin. Shu shartga ko'ra import qilinayotgan shakarning qiymati 220 ming AQSh dollari, transport-sug'urta xizmatlari 80 ming AQSh dollariga teng bo'ladi. Bu operatsiya shu operatsiyada qatnashuvchi mamlakatlar to'lov balanslarida quyidagicha qayd etiladi.

O'zbekistonning to'lov balansi (ming AQSh dollari)

	Kredit	Debet
<i>Import</i>		
- tovarlar		220
- xizmatlar		80

Kubaning to'lov balansi (ming AQSh dollari)

	Kredit	Debet
<i>Eksport</i>		
- tovarlar	220	

Rossiyaning to'lov balansi

	Kredit	Debet
<i>Eksport</i>		
- xizmatlar	64	

⁶ Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mamlakatlarda turli xil valuta ayirboshlash kurslari mavjud bo'lishi mumkin. Shu sababli, operatsiyalarni bir valuta birligidan ikkinchisiga o'tkazishda muammolar paydo bo'ladi. Bunday hollarda sodir bo'lgan operatsiyaning mohiyatini bilgan holda ayirboshlash kurslarini tanlash tavsiya etiladi. Masalan, jismoniy shaxs milliy valutada eksport qildi. Bu operatsiyani AQSh dollaridagi qiymatga o'tkazishda shu birlikning haqiqatda qanday ayirboshlash kursida AQSh dollariga ega bo'lishiga qarab ayirboshlash kursi tanlanadi.

⁷ FOB - tovar qiymatida tovarni mamlakat bojxona chegarasiga olib borilguncha bo'lgan transport, ortish va tushirish hamda sug'urta xarajatlari qo'shilgan bo'ladi.

⁸ SIF - tovar qiymatida tovarni mamlakat bojxona chegarasiga olib kelinguncha bo'lgan transport, ortish va tushirish hamda sug'urta xarajatlari qo'shilgan bo'ladi.

Qozog‘istonning to‘lov balansi

	Kredit	Debet
<i>Ekspart</i> - xizmatlar	16	

Ayrim mamlakatlarda tashqi savdo statistikasida eksport va import operatsiyalari shartnoma baholarida qayd etiladi. Bunday hollarda, to‘lov balansida bu operatsiyalar bozor baholariga o‘tkazilib qayd etiladi. Masalan, eksport shartnomasida paxta tolasi har tonnasiga 1.250 AQSh dollari hisobida ko‘rsatilgan bo‘lib, yakuniy hisob-kitob Liverpool birjasidagi narxda amalga oshirilishi ko‘rsatilgan. Tolani import qiluvchi norezident olgan vaqtdagi tolaning narxi Liverpool birjasida 1.300 AQSh dollariga teng bo‘lgan. Norezident o‘z to‘lov balansida bu operatsiyani olgan bahosidagi miqdorda, ya’ni Liverpool birjasidagi bahoda qayd etadi. Shu sababli, eksport qiluvchi mamlakat ham bu operatsiyani birjadagi qiymatda qayd etishi kerak bo‘ladi.

Ayrim hollarda, barter operatsiyalari qiymati shartnomada bozor baholarida ko‘rsatilmagan bo‘lishi mumkin. Bunday hollarda barter miqdori mos ravishda bozor baholarida⁹ baholanib to‘lov balansida qayd etilishi kerak.

Transfertlarning qiymatini aniqlashda ham ayrim muammolar tug‘ilishi mumkin. Masalan, bir mamlakat ikkinchi mamlakatga insonparvarlik yordami ko‘rsatayotganda yordam qiymati yordam beruvchi tomonidan (bir tomonlama) baholanadi. Bu baho, bozor baholaridan ancha farq qilishi mumkin. Shu sababli, bunday operatsiyalarni baholashda qo‘shimcha axborotlardan foydalanish kerak bo‘ladi. Masalan, yordam hajmini ifodalovchi natura ko‘rsatkichlaridan (qancha tonna, dona, metr va x.k.), ularning berilgan davridagi bozor baholaridan foydalanib operatsiyalar qiymatini aniqlash to‘lov balansining aniqliligini oshiradi.

Joriy daromadlar va moliyaviy operatsiyalar qiymati ularning operatsiya o‘tkazilgan haqiqiy qiymatlarida baholanadi. Boshqa valuta birligiga ham operatsiyalarning turi va mohiyatiga qarab, sodir bo‘lgan vaqtdagi ayirboshlash kurslarida o‘tkazish tavsiya etiladi.

Mamlakatning oltin-valuta zaxiralari qiymati zaxira holati aniqlanayotgan kundagi bozor baholaridan va valuta ayirboshlash kurslaridan kelib chiqqan holda baholanadi.

4.5. To‘lov balansining axborot bazasi

To‘lov balansi mamlakat rezidentlari bilan chet el norezidentlari o‘rtasida sodir bo‘ladigan operatsiyalarning majmuidan iborat. Shu sababli, to‘lov balansini tuzishda turli xil axborotlar zarur bo‘ladi. To‘lov balansining axborot bazasini hamma mamlakatlar uchun yagona tarkibga va andozaga keltirish amaliy jihatdan mumkin emas. Chunki, dunyoda iqtisodiyoti bir xil ikkita mamlakatni topish mushkul ish. Bundan tashqari, har bir olingan axborotni to‘lov balansida qayd etishdan oldin uni

⁹ Bozor bahosi deganda har doim ham dunyo bozoridagi narxlarni tushunish kerak emas. Bozor bahosi tovarning operatsiya bo‘layotgan joydagi talab va taklifdan kelib chiqqan narxi bo‘ladi. Masalan, Markaziy Osiyo mamlakatlarida meva narxi 30-50 sent, Yevropada 1-1,5 AQSh dollari bo‘lishi mumkin. Ikkala baho ham bozor bahosi hisoblanadi.

mohiyatiga qarab to'lov balansi nuqtai nazaridan qarab chiqilishi kerak. Masalan, bojxona va korxonalar statistikasida ko'rsatilgan eksport yoki import to'g'risidagi axborotlarni to'g'ridan-to'g'ri to'lov balansida qayd yetib bo'lmaydi. Chunki, bojxona statistikasida tovarlar bojxona chegarasidan o'tganda, korxonada statistikasida esa korxonadan ketganda (hisobidan chiqarilganda) hisobga olinadi. Bundan tashqari, tovarni jo'natish shartiga ko'ra, shartnoma qiymatida tovarlar bilan xizmatlar aralash ko'rsatilgan bo'lishi mumkin. Bu operatsiyalar to'lov balansida davriy va tarkibiy o'zgartirishlar kiritilgandan keyingi baholarda qayd etiladi.

Shu kunga qadar, to'lov balansining axborot bazasini bir tizimga solish maqsadida, xalqaro moliya tashkilotlari, iqtisodchi olimlar tomonidan bir qancha qo'llanma va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Xususan, tashqi savdo va xizmatlar, tashqi qarz, investitsiyalar va kreditlar, xalqaro zahiralari va boshqa statistika tizimlari ishlab chiqilgan va amaliyotga tatbiq etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida to'lov balansini tuzish jarayonida quyidagi axborotlardan foydalaniladi:

- tovarlar va xizmatlar eksporti va importi bo'yicha tashqi savdo statistikasi, Davlat bojxona qo'mitasi va Moliya vazirligining (markazlashgan eksport) ma'lumotlari, boshqa qo'shimcha axborotlar;

- daromadlar to'g'risidagi axborotlar (foiz to'lovlari, dividendlar, ish haqi) Moliya vazirligi, Mehnat va aholini ijtimoiy himoya qilish vazirligi, Tashqi ishlar vazirligining ma'lumotlari va boshqa statistik ma'lumotlar yordamida hisoblanadi;

- transfertlar bo'yicha axborotlar bojxona statistikasi, xalqaro tashkilotlar va boshqa ma'lumotlar yordamida hisoblanadi;

- investitsiya va kreditlar to'g'risidagi axborotlar statistika, tijorat banklari ma'lumotlaridan va boshqa axborotlardan foydalangan holda hisoblanadi.

Yuqorida keltirilganlardan tashqari, to'lov balansini tuzishda boshqa mamlakat va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik natijalarini ifodalovchi axborotlardan ham foydalaniladi. Doimiy hisoboti tashkil qilinmagan yoki statistikada qayd etilmagan xalqaro iqtisodiy munosabatlar natijalari tanlama kuzatish yoki ekspert baholash usullari yordamida hisoblanadi va to'lov balansida qayd etiladi.

To'lov balansining axborot bazasi qanchalik darajada aniq bo'lsa, joriy operatsiyalar, kapital va moliya hisobining ko'rsatkichlari bir-biriga shunchalik yaqin bo'lib, to'lov balansidagi xatolik darajasi past bo'ladi.

4.6. To'lov balansida operatsiyalarni qayd etish

To'lov balansini tuzish tartibidan kelib chiqqan holda operatsiyalarni ularning umumiy belgilariga qarab guruhlash mumkin. Bunday guruhlash ularning qayd etish qoidalarini eslab qolishni birmuncha yengillashtiradi. Operatsiyalarni guruhlari bo'yicha qayd etish tartibi quyidagicha bo'ladi:

1. tovarlar va xizmatlar eksporti - kreditda (+);
2. tovarlar va xizmatlar importi - debetda (-);
3. moliya majburiyatlarining ko'payishi - kreditda (+);
4. moliya aktivlarining ko'payishi - debetda (-);
5. majburiyatlarning kamayishi - debetda (-);
6. aktivlarning kamayishi - kreditda (+).

Operatsiyalar to'lov balansini tuzilayotgan davr uchun jamlangan holda yoziladi. Bu to'lov balansining ixcham va tahlil uchun qulay bo'lishini ta'minlaydi. Operatsiyalarni jamlashda eksport va import operatsiyalari bo'yicha o'zaro hisob-kitoblarning natijalari sof holda qayd etiladi, ya'ni, eksport va import uchun shu davrda mos ravishda to'lanmagan qismigina qayd etiladi.

Operatsiyalarni qayd etish yo'llarini 4.2-jadvalda berilgan axborotlardan foydalangan holda ko'rib chiqamiz.

Jadvalda eksport miqdori FOB baholarida berilgani uchun hech qanday o'zgarishsiz to'lov balansida (4.3-jadval) qayd etiladi.

Import SIF baholarida berilgani uchun FOB bahosiga o'tkazamiz. Buning uchun, import shartnomalari tahlil qilinib, tovar importida transport va sug'urta xarajatlarining ulushini topamiz. Faraz qilaylik, bu miqdor 8 % bo'lsin. Bundan foydalanib, tovarlar importini FOB bahosiga o'tkazamiz. $\text{Tovar importi (FOB)} = 9500 \times (100 - 8) / 100 = 8740$. Xizmatlar importi qayta tasniflash evaziga $9500 - 8740 = 760$ ga ko'payadi. Tovarlar va xizmatlarni bunday aniqlikda sof holda qayd etishning ahamiyati juda katta. Buning ahamiyati, ayniqsa ishlab chiqarish va iste'mol jarayonlarini tahlil etishda va bashorat qilishda yaqqol seziladi. Tovar bilan xizmatning aralash holda ifodalanishi turli chalkashliklarni keltirib chiqaradi. Ishlab chiqaruvchi birliklarga eksport va import tovarlari hajmi va baholari haqida to'g'ri tasavvur bermaydi. Masalan, import qilinayotgan tovarning yo'l xarajatlari ko'p bo'lsa, shu tovarni joyida ishlab chiqarish yoki yo'l xarajatlarini kamaytirish uchun chora-tadbirlar ko'rilishi kerak. Tovar qiymatida yo'l xarajatlarining bo'lishi tarmoqlarning oraliq iste'molini buzib ko'rsatadi. Masalan, ikki mamlakatda bir xil texnologiyada paxtadan mato ishlab chiqariladi. Paxta tolasining dunyo bozoridagi narxi ikkala mamlakat uchun bir xil. Birinchi mamlakat o'z tolasiga ega, ikkinchi mamlakat esa tolanini import qiladi. Agar yo'l xarajatlarini 10 % deb olsak, ikkinchi mamlakatda tola importidan yo'l xarajatlarini ajratmasak, bu mamlakatda ishlab chiqarilayotgan mato birligiga paxta tolasini ko'p ishlatilayotganday ko'rinadi. Aslida esa, bunday bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun, tovarlar qiymatini baholashda transport, sug'urta va ortish-tushirish xarajatlarini iloji boricha aniq ajratilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

**O‘zbekiston va Rossiyaning iqtisodiy aloqalarini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar
(raqamlar shartli keltirilgan)**

	Miqdori, mln.so‘m
1. Eksport, hammasi	10600
Tovarlar eksporti(FOB)	9600
Xizmatlar	1000
2. Import, hammasi(SIF)	10700
Tovarlar importi(SIF)	9500
Xizmatlar	1200
3. Daromadlar	
Rossiyaga to‘langani	130
- foiz to‘lovlari	100
- dividendlar	10
- ish haqi	20
Rossiyadan olingani	115
- foiz to‘lovlari	60
- dividendlar	5
- ish haqi	50
4. Transfertlar	
Rossiyaga berilgani	3
- insonparvarlik yordami	2
- texnik yordam	1
Rossiyadan olingani	4
- insonparvarlik yordami	3
- texnik yordam	1
5. Kapital transfertlar	
- Rossiyaga berilgani	3
- Rossiyadan olingani	3
6. To‘g‘ri investitsiyalar	
- Rossiyaga kiritilgani	18
- O‘zbekistonga kiritilgani	112
7. Portfel investitsiyalar	
-Rossiyaga sotilgan aksiyalar	5
-Rossiyadan olingan aksiyalar	8
8. Ssuda va qarzlilar	
Rossiya rezidentlari: - olgani	50
-asosiy qarzning qaytarilishi	5
O‘zbekiston rezidentlari: - olgani	55
-asosiy qarzning qaytarilishi	10

O'zbekistonning to'lov balansi

	Kredit	Debet	Saldo
1. Joriy operatsiyalar hisobi	10719	10833	-114
A. Tovarlar va xizmatlar	10600	10700	-100
a. Tovarlar	9600	8740	860
- eksport va import tovarlari	9600	8740	860
b. Xizmatlar	1000	1960	-960
B. Daromadlar	115	130	-15
1. Chet eldan kelgani	115		115
2. Chet elga to'langani		130	-130
V. Joriy transfertlar	4	3	1
1. Chet eldan olingani	4		4
2. Chet elga to'langani		3	-3
II. Kapital va moliyaviy operatsiyalar hisobi	252	132	120
A. Kapital bo'yicha operatsiyalar hisobi	3	3	0
1. Kapital transfertlar	3	3	0
B. Moliya hisobi	249	129	120
1. To'g'ri investitsiyalar	112	18	-6
1.1 Chet elga		18	
1.2 O'zbekiston iqtisodiyotiga	112		
2. Portfel investitsiyalar	5	8	-3
3. Boshqa investitsiyalar	132	103	29
3.1. <i>Aktivlar</i>	50	93	-43
3.1.1 Kommersiya kreditlari	45	40	5
- eksport uchun kelib tushmagan to'lovlar		40	
- oldingi yilgi eksport uchun to'lovlar	45		
3.1.2 Ssuda va qarzlari, chetga berilgani	5	53	- 48
- o'zlashtirilgan kreditlar		50	
- asosiy qarzni qaytarilgani	5		
3.1.3 Naqd pullar va depozitlar		3	
3.2 <i>Majburiyatlar</i>	82	10	72
3.2.1 Kommersiya kreditlari	25		25
3.2.2 Ssuda va qarzlari, chetdan olingani	55	10	45
- o'zlashtirilgan kreditlar	55		
- asosiy qarzni qaytarilgani		10	
3.1.3 Naqd pullar va depozitlar	2		2
4. Zaxira aktivlari			0
Statistik hatolik		6	-6

Jadvalda berilgan axborotlarda eksport va import evaziga to'lovlar bo'lganligi haqida ma'lumotlar yo'q. Bu ma'lumotlarni korxonalaridan moliya statistikasi orqali topish mumkin. Faraz qilaylik, bu davrda ikkala tomon birliklari to'lovlarni belgilangan muddatlarda bajarganlar. Shu bilan birga, import operatsiyalari bo'yicha to'lov muddati o'tmagan qarzi 25 mln.so'mga ko'paygan, bu yilgi eksport uchun tushmagan to'lovlar 40 mln.so'm bo'lgan. O'tgan yilda eksport qilingan tovarlar uchun 45 mln.so'm kelib tushgan. Tijorat banklarining axborotlariga ko'ra ularning naqd pul, depozit ko'rinishidagi majburiyatlari 2 mln.so'mga va aktivlari miqdori esa, 3 mln.so'mga ko'paygan. Zaxira aktivlari miqdori o'zgarmagan deb faraz qilamiz. Berilgan ma'lumotlarni to'lov balansida qayd etamiz (4.3-jadvalga qarang).

To'lov balansining joriy operatsiyalar bo'yicha Saldosi minus 114ga, kapital va moliyaviy operatsiyalar hisobi Saldosi 120 ga teng bo'ldi. Nazariy jihatdan ular bir-biriga teng bo'lishi kerak edi. Lekin amaliyotda ko'rsatkichlarning ko'pchiligi baholash usullari bilan aniqlanganligi uchun, ular o'rtasida farq bo'lishi mumkin. Odatda bu farq statistik xatolik deb yuritiladi.

4.7. To'lov balans va xalqaro investitsiya balans

To'lov balans ma'lum bir davrga (oy, chorak, yil) tuziladi va u tuzilayotgan davrda mamlakat va chet el iqtisodiyoti o'rtasida sodir bo'lgan *o'zgarishlarni* ifoda etadi. Masalan, yanvar oyiga tuzilgan to'lov balans yanvar oyidagi, chorakka tuzilgani chorakdagi, yilga tuzilgani esa, yillik o'zgarishlarni ifoda etadi. Bu o'zgarishlar kuzatilgan davrda mamlakatning majburiyatlari va aktivlarining qay miqdorda oshgan yoki kamayganligini ifodalaydi. Yillar davomida bu o'zgarishlarning yig'ilmasi mamlakat iqtisodiyotining chet elga bog'liqlik darajasini belgilaydi. Mamlakat va chet el o'rtasidagi aktivlar va majburiyatlarning yig'ilmasi xalqaro *investitsiya balansida* (XIB) qayd etiladi. XIB odatda yilning oxiridagi holatiga tuziladi. Aktivlar va majburiyatlarning miqdori yilning oxiridagi baholarda qayd etiladi. Xalqaro investitsiyalar balans mamlakat aktivlari va majburiyatlarining statistik hisobotidan iborat bo'lib, u bir qator tashqi iqtisodiy hisoblar majmuidan iborat. Uning qisqartirilgan ko'rinishdagi tarkibi 4.4-jadvalda keltirilgan.

Xalqaro investitsiyalar balansi

	Yil boshidagi holat	Ope-rasiyalar	Narxlarning o'zgarishi	Valuta kursining o'zgarishi	Boshqa o'zgartirishlar	Yil oxiridagi holat
A. Aktivlar						
1. Chet elga bevosita investitsiyalar						
2. <i>Portfel investitsiyalar</i>						
3. <i>Boshqa investitsiyalar</i>						
3.1 Tijorat kreditlari						
3.2 Ssudalar						
3.3 Naqd pul va depozitlar						
3.4 Boshqa aktivlar						
4. Zaxira aktivlari						
4.1 Monetar oltin						
4.2 Maxsus qarz olish huquqi(SDR)						
4.3 XVFdagi zaxira pozitsiyasi						
4.4 Chet el valutasi						
4.5 Boshqa talablar						
B. Majburiyatlar						
Iqtisodiyotga bevosita investitsiyalar						
2. <i>Portfel investitsiyalar</i>						
3. <i>Boshqa investitsiyalar</i>						
3.1 Tijorat kreditlari						
3.2 Ssudalar						
3.3 Naqd pul va depozitlar						
3.4 <i>Boshqa majburiyatlar</i>						

XIB hisoblari ikki tomonli jadval ko‘rinishida yoziladi. Bir tomonda, aktivlar va majburiyatlar tarkibi keltirilgan. Ikkinchi tomonda, mos ravishda ularning yil boshiga bo‘lgan holati, yil davomida ularning o‘zgarishi (turlari bo‘yicha) va yil oxiridagi holati yoziladi. Aktivlar va majburiyatlar tarkibi to‘lov balansining moliya hisobi tarkibi bilan mos keladi. Ularning o‘zgarishlari iqtisodiy operatsiyalar natijasida, baho va valuta ayirboshlash kursining o‘zgarishlari va boshqa tuzatishlar natijasida sodir bo‘ladi. Masalan, bevosita investitsiyalarning yil davomida mamlakatga kelishi XIBning majburiyatlar qatoridagi *operatsiyalar* ustunida, moliya bozorida aksiyalarning narxi ko‘tarilishi yoki pasayishi – *baholar o‘zgarishi* ustunida qayd etiladi. Chet el valutasidagi zaxiralarning nominal qiymati valuta kursi o‘zgarishi natijasida o‘zgaradi. Bu o‘zgarish *valuta kursi o‘zgarishlari* ustunida qayd etiladi. O‘tgan yillarda hisobga olinmagan aktivlar va majburiyatlar, ularning bir kategoriyadan ikkinchisiga o‘tkazilishi (masalan, portfel investitsiyalarning yillar davomida yig‘ilib, bevosita investitsiyalarga aylanishi) va qarzdandagi voz kechish holatlari *boshqa tuzatishlar* ustunida yoziladi. Bulardan tashqari, monetar oltin miqdorida oltinni chetga sotish va zaxiraga sotib olish bilan bog‘liq va mamlakatning *maxsus qarz olish huquqi (SDR)da*¹⁰ bo‘ladigan o‘zgarishlar ham boshqa tuzatishlar ustunida qayd etiladi. Aktivlar va majburiyatlar o‘rtasidagi farq sof investitsiya holatini ifodalaydi. Bu ko‘rsatkich aktivlar miqdori majburiyatlardan ko‘p bo‘lgan holda musbat bo‘ladi. Sof investitsiya holatining musbat bo‘lishi, mamlakatning tashqi dunyoga nisbatan talabi, aks holda majburiyati ko‘payganligini bildiradi. Xulosa qilib aytganda, xalqaro investitsiya balansi yil davomida mamlakatning chet el bilan bo‘lgan moliyaviy operatsiyalarining, aktiv va majburiyatlarda baho o‘zgarishlari va boshqa tuzatishlarning majmuidan iborat.

Aktivlar va majburiyatlar yig‘indisi mos ravishda mamlakatning yalpi tashqi aktivlar (YaTA) va yalpi tashqi majburiyatlar (YaTM) miqdorini bildiradi.

Shuni aytish lozimki, YaTM bilan tashqi qarz tushunchalarini bir-biridan farqlash kerak. Chunki, har doim ham majburiyatlar qarz bo‘lavermaydi. Masalan, qarz tarkibiga portfel va bevosita investitsiyalar bo‘yicha majburiyatlar kirmaydi.

Bundan tashqari, monetar oltin va SDR aktiv hisoblansada, norezidentlar uchun majburiyat hisoblanmaydi. Shu sababli, *sof tashqi aktivlar tarkibiga* monetar oltin va SDR kirmaydi.

Sof va yalpi tashqi aktivlardan *tashqi zaxira aktivlarni* (TRA) farqlash lozim. TRA mamlakatning zaxira aktivlari hisoblanadi. Har qanday aktiv ham TRA bo‘lavermaydi. Zaxira aktivlariga davlatning pul-kredit siyosat yurituvchi tashkilotlari tasarrufida bo‘lgan va ularni, kerak bo‘lganda hech bir to‘siqsiz ishlatish mumkin bo‘lgan moliyaviy aktivlar kiradi. Bu moliyaviy aktivlar yuqori darajada xaridorgir va har qanday vaziyatda ham qattiq valutaga tez sotilishi yoki boshqa turdagi zaxira aktivga ayirboshlanishi mumkin bo‘lishi kerak. Zaxira aktivlari tarkibiga monetar oltin¹¹, SDR, XVFdagi aktivlar¹², chet el valutasida, qimmatli

¹⁰ SDR XVJ tomonidan xalqaro rezerv aktivi sifatida chiqariladi. Bu aktiv XVJ rezervi hisoblanadi. Har bir mamlakat XVJ belgilagan kvota miqdoridagi mablag‘ni o‘z milliy valutasida XVJ maxsus schyotiga o‘tkazadilar. SDR XVJning majburiyati hisoblanmaydi. Uning kursi bir necha nufuzli valuta kurslarining kunlik o‘zgarishlarini inobatga olgan holda har bir kunga hisoblanadi.

¹¹ Xalqaro talablarga ko‘ra monetar oltin tozaligi kamida 99,5% dan kam bo‘lmasligi kerak.

qog'ozlar va boshqalar kiradi. Bu tarkibga faqat zaxira aktivlarga qo'yilgan talabga javob beradigan aktivlarga kiradi. Masalan, chet el valutasini guruhiga qattiq va barqaror valutilar: AQSh dollari, yevro, Yaponiya iyenasi, Buyuk Britaniya funtsterlingi, Shveysariya franki va shu kabilar) kirishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar guruhiga yuqori likvidli chet el qimmatli qog'ozlari kiradi. Boshqa zaxira aktivlar guruhiga, yuqorida qayd etilmagan zaxira aktivlar kiradi.

4.8. Tashqi iqtisodiy faoliyatni bashoratlash

Tashqi iqtisodiy faoliyatda chet el mamlakatlari bilan tovar va xizmatlar ayirboshlash muhim o'rin tutadi. Chunki, boshqa barcha tashqi iqtisodiy faoliyatlarning pirovard natijalari mamlakatga chetdan kirib kelayotgan daromadlarni ko'paytirishga va bu daromadlar evaziga chet eldan moddiy (tovar) va nomoddiy (xizmatlar, yangi texnologiyalarga litsenziyalar va h.k) resurslarni kirib kelishini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi. Mamlakatga chetdan yangi resurslarni kirib kelishi esa, iqtisodiyotning ildam qadamlar bilan o'sishida muhim omillardan biri hisoblanadi. Ya'ni, importning o'sishi – mamlakatga yangi texnologiyalarning, mashina va uskunalarning, xomashyo va butlovchi materiallarning hamda aholi talabini qondirishga qaratilgan mahsulotlarni kirib kelishi demakdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakat iqtisodiyotini boshqarish murakkab jarayon hisoblanadi. Chunki, bozor munosabatlari yuzaga kelayotgan davrda, boshqarishda ma'muriy boshqarish bilan iqtisodiy usullarni omuxta qilib oqilona yechimlarni topishni taqozo etadi.

Ma'lumki, har qanday boshqarish, boshqarish obyekti to'g'risidagi ma'lumotlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Shu sababli, boshqarishda oqilona yechimlarni tanlanishi va boshqaruvning sifati ko'p jihatdan ma'lumotlar sifatiga uzviy bog'liq bo'ladi.

Iqtisodiyotni boshqarishda iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri yo'naltirish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun, iqtisodiy jarayonlarning kechish holatini oldindan bashoratlash va monitoring asosida jarayonni maqbul yo'lga yo'naltirish talab etiladi.

Bashoratlash jarayoni boshqarishning ajralmas qismlaridan biri hisoblanadi. To'g'ri va iqtisodiy jihatdan asoslangan bashoratlash boshqaruv sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, bashoratlash orqali kelajakda amalga oshiriladigan iqtisodiy tadbirlarning mantiqan bog'liqligini ta'minlashga va bu tadbirlarning natijalarini iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali bilishga imkon beradi. Zarur holatlarda esa, qabul qilingan tadbirlarni takomillashtirib yangi tadbirlarni ishlab chiqishga zamin tayyorlaydi.

Iqtisodiy nazariyadan ma'lumki, iqtisodiyotni bashoratlashning turli usullari mavjud. Lekin, bu usullarni to'g'ridan-to'g'ri amaliyotga qo'llab bo'lmaydi. Buning uchun, bashoratlash jarayonida joydagi shart-sharoitlarni hisobga olgan holda yondashish talab etiladi.

¹² XVJ umumiy resurslarida har bir a'zo mamlakat qattiq valutada o'z mablag'lariga ega bo'lishi mumkin. Odatda, bu mablag'lar boshqa mamlakatlar valutarini sotib olish va to'lovlarni tez bajarish uchun saqlab turiladi.

Bashoratlash jarayoni bir necha bosqichlardan iborat bo'ladi. Quyida mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyatini bashoratlash bosqichlarini yoritishga harakat qilamiz.

Bashoratlash jarayonini 6 bosqichda amalga oshirish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Birinchi bosqichda o'tgan 3-5 yil mobaynidagi mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy holatini ifoda etuvchi statistika axborot bazasini tayyorlash va iqtisodiy tahlil qilishga qulay bo'lgan holatga keltirib olish kerak.

Ikkinchi bosqichda tashqi iqtisodiy faoliyatdan kutilayotgan natijalarning maqsadi belgilanib olinadi va bu maqsadlarga erishish uchun bajarilishi lozim bo'lgan tadbirlar belgilanib olinadi. Maqsad funksiyasi ko'p omilli yoki bir omilli bo'lishi mumkin.

Qo'yilgan maqsad sonli ifoda ko'rinishiga keltiriladi. Masalan, savdo balansi 10 mln. AQSh dollarida musbat bo'lsin va paxta tolasidan tayyor mahsulot ishlab chiqarish yiliga 15 % dan oshsin; olinadigan kreditlar 30 mln. AQSh dollaridan oshmasin va bevosita investitsiyalarning o'sish sur'ati 10 % dan kam bo'lmasin; tashqi qarz yiliga 15 %dan kamaysin va bevosita investitsiyalarning o'sish darajasi yiliga 12 % dan kam bo'lmasin va h.k. Ko'p omilli maqsad belgilanganda, birinchi navbatda omillarning mantiqan to'g'ri va o'rinli ekanligini (omillararo qarama-qarshiliklar bo'lmasligini) ta'minlash zarur. Aks holda, bashoratlash bosqichlarida chalkashliklar yuzaga keladi va o'zaro uyg'unlashgan bashorat ko'rsatkichlarini hisoblab bo'lmaydi.

Uchinchi bosqichda mamlakatda ishlab chiqarilib, keyinchalik eksport qilinadigan va asosiy (ulushi katta bo'lgan) import qilinadigan tovarlar bo'yicha ularning dunyo bozoridagi bashorat davrlaridagi narxlarini bashorat qilish kerak. Buning uchun, dunyo bozoridagi narxlarning bashorati to'g'risidagi xalqaro tashkilotlar (Jahon banki, Xalqaro valuta jamg'armasi, shu masala bilan shug'ullanadigan maxsus tashkilotlar, ekspertlar) ma'lumotlaridan foydalanish mumkin. Bu ma'lumotlarni to'g'ridan-to'g'ri ishlatib bo'lmaydi. Tovarlarni baholashda mahalliy shart-sharoitdan kelib chiqqan holda yondashib, kerakli tuzatishlarni kiritish kerak (4.1-sharhga qarang).

To'rtinchi bosqichda tovar va xizmatlar eksporti bo'yicha bashorat ko'rsatkichlari ishlab chiqiladi. Buning uchun, faoliyat ko'rsatayotgan yirik ishlab chiqaruvchilar bo'yicha bashorat qilinadigan davr uchun mo'ljallari to'g'risidagi ma'lumotlarni maxsus so'rovnomalar yoki telefon orqali olish kerak. Bu ma'lumotlarni qayta ishlab, umumiy tovarlarning fizik hajmlarini aniqlash kerak. Tovarlarni hajmi va ularning bashorat narxlari orqali tovarlar eksporti bashorat ko'rsatkichlariga ega bo'lish qiyin emas. Qolgan tovarlar (mayda ishlab chiqaruvchilar va ulushi kam bo'lgan) bo'yicha bashorat ko'rsatkichlari bu tovarlarni ishlab chiqarish va eksport qilish bo'yicha to'rejagan statistik ma'lumotlar orqali aniqlangan o'sish (yoki kamayish) tendensiyalari orqali va ekspert xulosasi usuli orqali hisoblanishi mumkin (4.2-sharhga qarang). Yuqorida bayon etilgan usulni xizmatlar eksportini bashorat qilishda ham qo'llash mumkin.

4.1-sharh

Tovarlar narxini bashorat qilishdagi muammoli holatlar

Tovarlar narxini bashoratlashda dunyo bozoridagi narxlar bilan eksport hisoboti tizimidagi narxlar o'rtasida farq bo'lishi mumkin. U tovarning eksportga sotish shartnomasidagi narx bilan FOB (chegara) baholari o'rtasidagi farq asosida yuzaga keladi. Hisobotlarda eksport hajmi FOB baholarida qayd etiladi. Eksport kontraktida esa tovarni yetkazish shartiga qarab boshqa baholarda hisoblangan bo'lishi mumkin. Masalan, paxta tolasining dunyo bozoridagi o'rtacha narhlari 1 tonnaga 1500 AQSh dollarida bo'lsin. Ushbu narxda eksportga yetkazilgan tolaning FOB narxini topish uchun, ushbu mahsulotni egasiga yetkazish uchun mamlakat tashqarisida transport, yuklash-tushirish va sug'urta xizmatlari uchun qilingan xarajatlar ayirib tashlanishi lozim. Chunki, eksportchi importchiga tovarni belgilangan joyga yetkazib berganda tovar birligiga 1500 dollarni oladi. Natijada, tovarning FOB narxi 1500dan kam bo'ladi.

Boshqa holat. Tovar zavoddan norezidentga 1200 birlikka sotildi. Tovarni mamlakatning bojxona chegarasiga olib borilguncha xarajatni (50) importchi o'z zimmasiga olgan bo'lsin. Tovarni FOB bahosi $1200+50=1250$ bo'ladi. Korxonalaridan ma'lumotlar so'ralganda, ular eksport qiymatini kontraktida ko'rsatiladigan baholarda beradilar. Shu sababli, eksport hajmi hisoblanayotganda, ularni to'g'ridan-to'g'ri yig'ib qo'ymay, yuqorida keltirilgan tuzatishlarni bajarish kerak.

4.2-sharh

Tovarlar eksportini bashoratlash usullari (fragment)

Tovarlar eksportini bashoratlash uchun birinchi navbatda tovarlar turlari bo'yicha ularning hajmlari bashorat qilinadi. So'ng tovarlarning bashorat narxlari aniqlanadi. Narxni bashorat qilish uchun dunyo bozoridagi shu va/yoki shu turdagi tovarlarning narxlari oshishi (kamayishi) tendensiyalarini ifodalovchi ma'lumotlardan foydalaniladi. Quyida paxta tolasini misolida eksportni bashoratlash usulini keltiramiz. Birinchi navbatda, statistika ma'lumotlaridan foydalanib, o'tgan davrdagi paxta tolasini eksporti hajmini, bir birligining (1tonna) o'rtacha amaldagi bozor bahosini topamiz. Dunyo bozorida paxta tolasiga keyingi yilga (bashorat davridagi) bo'ladigan bashorat narxlarini topamiz. Bu narxning o'tgan (bazis) yilga nisbatan o'sish (kamayish) darajasini topamiz. Masalan 10 % bo'lsin. Bazis yilidagi o'rtacha narxni 10%ga oshirib, bashorat narxini topamiz. Eksport hajmini (tonnada) topish uchun, paxta xomashyosi ishlab chiqarish bo'yicha bashorat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Ishlab chiqarish hajmi ma'lum bo'lsa, undan qancha paxta tolasini chiqishini hisoblash qiyin emas. Umumiy paxta tolasini miqdoridan ichki bozorda sotish miqdorini ayirsak, eksportga ketadigan tola miqdori chiqadi. Topilgan miqdorni bashorat narxiga ko'paytirib, eksport qiymatini topamiz.

Ulushi kam bo'lgan tovarlar eksportini baholashda shu mahsulotni o'tgan davrlardagi eksportining o'sishi (kamayishi) tendensiyalaridan va shu mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlarda kutilayotgan o'zgarishlarni hisobga olgan holda bashorat qilish lozim.

Beshinchi bosqichda chet eldan kirib kelishi mumkin bo'lgan investitsiyalar hajmi bashorat qilinadi. Buning uchun, investitsiyalarning turlari (kreditlar turlari bo'yicha (*davlat tomonidan kafolatlangan va kafolatlanmagan*), bevosita va portfel investitsiyalar) bo'yicha o'tgan 3-5 yil uchun statistik ma'lumotlar va chet el sarmoyasi kiritish bo'yicha korxonalarining bashorat davri uchun mo'ljallari to'g'risidagi ma'lumotlar maxsus so'rovnomalar orqali yig'iladi. Bundan tashqari, ishlab chiqaruvchilar uchun ochilgan kredit liniyalari to'g'risidagi ma'lumotlardan ham foydalanish maqsadga muvofiq. To'rejagan ma'lumotlardan foydalanib chet el sarmoyalari kirib kelishi to'g'risidagi ko'rsatkichlarni bashorat qilish mumkin. Ma'lumotlar kam yoki yyetarli bo'lmagan hollarda esa, o'tgan davrlardagi investitsiyalar kirib kelishi tendensiyalaridan va mamlakatda investitsiyalar kirib kelishiga ta'sir etuvchi omillardan (biznes uchun shart-sharoitning yaxshilanish

darajasining va imtiyozlar tizimining o'zgarishidan ekspert-baholash usuli orqali) foydalangan holda bashorat ko'rsatkichlari aniqlanadi. Yuqorida bayon etilgan usullardan foydalangan holda kirib kelishi mumkin bo'lgan investitsiyalarning miqdori hisoblanadi.

Oltinchi bosqichda kirib keladigan tovar va xizmatlar importi hajmi bashorat qilinadi. Buning uchun, yirik importchi korxonalaridan maxsus so'rovnomalar orqali ularning import sohasidagi mo'ljallari to'g'risidagi ma'lumotlar yig'iladi. Bu ma'lumotlarning asoslanganlik darajasi aniqlanadi va unga asosan kerakli tuzatishlar kiritiladi. Asoslanganlik darajasini aniqlashda o'tgan davrlardagi ma'lumotlardan (o'sish yoki kamayish tendensiyalaridan), import uchun manbalarning mavjudligi va asoslanganligi to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalaniladi. E'lon qilingan import hajmlari ekspert-mutaxassis tomonidan chuqur o'rganilib, uning mablag' bilan ta'minlanganligi (o'z valuta resurslari, investitsiya va konvertatsiya hisobiga) va qanchalik darajada amalga oshishi mumkinligi tahlil qilinadi. Zarur holatlarda esa kerakli tuzatishlar kiritiladi.

Yettinchi bosqichda yuqorida bashorat qilingan tashqi iqtisodiy faoliyat ko'rsatkichlari jamlanadi va ularning qanchalik darajada oldinga qo'yilgan maqsadga muvofiqligi tekshiriladi (4.3-sharhga qarang). Agar hisoblangan ko'rsatkichlar maqsadni qanoatlantirsa, bashorat ishlari tugagan hisoblanadi va rahbariyatga (yoki ekspertlar guruhiga) ko'rib chiqish uchun tavsiya etiladi. Aks holda, bashorat bosqichi qaytadan ko'rib chiqiladi. Bunda asosiy e'tibor axborot bazasi va ma'lumotlari kam asoslangan bosqichga qaratiladi. Bu jarayon maqsadga erishgunga qadar davom ettiriladi. Yoxud (agar maqsadni amalga oshirish mumkin bo'lmasa) maqsad qayta ko'rib chiqilib, unga o'zgartirishlar kiritiladi. Va bashorat jarayoni qaytadan amalga oshiriladi.

4.3 sharh

Bashorat ko'rsatkichlarining maqsadga muvofiqligini tekshirish

Buning uchun birinchi navbatda tashqi iqtisodiy faoliyat (TIF) bashorat ko'rsatkichlarining o'zaro muvofiqligi va uyg'unlashganligi balans usulida tekshirib chiqiladi. Balans usulida TB balansi metodologiyasida qabul qilingan usullardan foydalanish mumkin. Bunga ko'ra maxsus ikki tomonlama hisob tuziladi. Hisobning bir tomonida (resurslar) resurs ko'rsatkichlari va ikkinchi tomonida (ishlatilishi) ishlatilishiga oid ko'rsatkichlar yozib qo'yiladi. Hisobning ko'rinishi va ko'rsatkichlarning tarkibi quyida keltirilgan.

Ishlatilishi	Resurslar
Tovarlar importi	Tovarlar eksporti
Xizmatlar importi	Xizmatlar eksporti
Ish haqi (chetga berilgani)	Ish haqi (chetdan olingani)
Mulk uchun daromadlar (berilgani)	Mulk uchun daromadlar (olingani)
Joriy transfertlar (berilgani)	Joriy transfertlar (olingani)
Migratsiya bilan bog'liq kapital transfertlar (chetga ketgani)	Migratsiya bilan bog'liq kapital transfertlar (kirib kelgani)
Bevosita investitsiyalar (chetgaga kiritilgani)	Bevosita investitsiyalar (olingani)
Portfel investitsiyalar (berilgani)	Portfel investitsiyalar (olingani)
Sof kreditlar (berilgani)	Sof kreditlar (olingani)
-o'zlashtirilgani (+)	-o'zlashtirilgani (+)
-bo'nak to'lash (-)	-bo'nak to'lash (-)
Sof debitorlik qarzlari	Sof kreditorlik qarzlari
Ishlatilishi hammasi	Resurslar hammasi
Saldo (resurslar- ishlatilishi)	

Resurs ko'rsatkichlari tarkibiga moddiy va nomoddiy aktivlarning chet elga chiqib ketishi evaziga mamlakatga kirib keladigan moliyaviy resurslar, investitsiyalar, ish haqi va mulk uchun daromad sifatida kirib keladigan mablag'lar va joriy va migratsiya bilan bog'liq kapital transfertlar kiradi.

Ishlatilishi tarafidagi ko'rsatkichlarga moddiy va nomoddiy aktivlarni chet eldan sotib olish uchun ketgan moliyaviy resurslar, chet elga chiqarilgan investitsiyalar, chet elga ish haqi va mulk uchun daromad sifatida berilgan daromadlar, joriy transfertlar (beg'araz insonparvalik yordami asosida chet elga berilgan tovarlar va xizmatlar qiymati miqdorida) kiradi.

Tovarlar eksporti amaldagi statistikada FOB (chegara) baholarida hisoblanganligi uchun, bashorat ko'rsatkichlari ham ushbu narxlarda baholanishi kerak. Buning uchun korxonalar tomonidan berilgan eksport hajmlariga kerakli tuzatishlarni kiritish kerak.

Xizmatlar eksporti va importi esa haqiqatda amalga oshirilgan (va oshiriladigan) baholarida hisoblanadi.

Ish haqi ko'rsatkichi resursda mamlakat rezident birliklarining mamlakat ichida va tashqarisida norezident korxonalarda ishlagani uchun oladigan ish haqidan iborat. Ishlatilishi esa, aksincha norezidentlarning rezident korxonalardan oladigan ish haqlaridan iborat.

Mulk uchun daromadlar resursda rezident birliklarning norezidentlardan foizlar va dividendlar ko'rinishida olgan daromadlaridan iborat. Ishlatilishda esa, rezident birliklarning norezidentlarga foiz va dividendlar sifatida bergan daromadlaridan iborat.

Joriy transfertlar resursda rezidentlarning chet eldan beg'araz insonparvarlik yordami asosida olgan tovar va xizmatlar qiymatini ifodalaydi, ishlatilishida esa, aksincha rezidentlarning norezidentlarga bergan miqdorini ifodalaydi.

Migratsiya bilan bog'liq kapital transfertlar ko'rsatkichi orqali mamlakat fuqarolarining chet elga butunlay ko'chib ketishi (migratsiya) natijasida ularning o'zlari bilan olib chiqib ketgan mol-mulkleri (tovar yoki pul ko'rinishida) qiymati ifodalanadi. Resursda mamlakatga kirib kelgan va ishlatilishida chiqib ketgan aktivlar qiymati yoziladi.

Bevosita va portfel investitsiyalar resursda xorijdan kirib kelgan investitsiyalar yoziladi. Ishlatilishida – rezident birliklarining chet elga kiritgan shu turdagi investitsiyalari hajmi ko'rsatiladi.

Mamlakat ishlab chiqarish birliklari tomonidan norezidentlardan olingan (va o'zlashtirilgan) kreditlar va qarzni uzish to'lovlari o'rtasidagi farq sof kreditlarni tashkil qiladi. Kreditlar turli xil bo'lishi mumkin. Masalan, muddati bo'yicha: qisqa, o'rta va uzoq; kafolati turiga qarab: davlat tomonidan kafolatlangan va kafolatlanmagan. Hisobotlarni va bashoratni kredit turlari bo'yicha amalga oshirish hisoblarning aniqligini oshiradi. Kreditlarning olingani resursda va chet elga berilgani ishlatilishida yoziladi.

Bashoratni amalga oshirishda debitorlik va kreditorlik qarzlarni ham inobatga olish muhim ahamiyatga ega. Chunki, kreditorlik va debitorlik qarzlari qarzdor uchun resurs va o'z navbatida, kreditor uchun aktivning bandligini bildiradi. Kreditorlik va debitorlik qarzlari o'rtasidagi farq, agarda u musbat ishora bilan chiqsa, sof kreditorlik qarzi, aksincha, manfiy bo'lsa, sof debitorlik qarzi bo'ladi. Ular mos ravishda resursda va ishlatilishida yoziladi.

Tanlangan ko'rsatkichlarning yig'indisi resursda jami resurslar miqdorini bildiradi va ishlatilishida esa, sarflangan mablag'lar miqdorini bildiradi. Ular o'rtasidagi farq (resurslarning minus ishlatilishi) Saldo ko'rsatkichini ifoda etadi. Nazariy jihatdan qaraganda, ko'rsatkichlar mohiyatiga va mazmuniga ko'ra Saldo nolga teng (balans) bo'lishi kerak. Amaliyotda Saldo har doim ham nolga teng bo'lavermaydi. Bunday farq statistik xatolik deb yuritiladi.

Ko'p yillik ma'lumotlar asosida statistik xatolik darajasini bilib olish mumkin. Xatolik katta bo'lgan hollarda uning sababini qidirib topish lozim.

Bashorat ko'rsatkichlarining maqsadga muvofiqligini bilish - Saldo ko'rsatkichi orqali aniqlanadi. Saldoning (xatolik) nolga yaqinligi (kichik bo'lishi), bashorat ko'rsatkichlarining asoslanganligini bildiradi.

Asosiy atama va so‘z birikmalari

MXT, to‘lov balansi, rezidentlar, norezidentlar, iqtisodiy o‘shish (kamayish), tashqi savdo, XVJ, ikki yoqlama yozuv, kredit, debet, saldo, aktivlar, passivlar, balans, guruhlangan operatsiyalar, eksport operatsiyalari, import operatsiyalari, joriy hisoblar, majburiyatlar, moliya hisobi, transfertlar, kapital transfertlar, tovar va xizmatlar, turli investisiyalar, portfel investisiyalar, dividendlar, tashqi dunyo, kapital va moliyaviy operatsiyalar, daromadlar hisobi, monetar operatsiyalar, rezerv aktivlari, FOB baholar, SIF baholar, almashuv kursi, barter operatsiyalar, bozor baholari, markazlashgan ma'lumotlar, maxsus qarz olish huquqi (SDR).

Muhokama uchun savol va topshiriqlar

1. To‘lov balansi nima va u qanday tuziladi?
2. To‘lov balansining vazifalari nimalardan iborat?
3. To‘lov balansi necha qismdan iborat?
4. To‘lov balansi qanday muddatlarga tuziladi?
5. Iqtisodiyot nazariyasida “to‘lov balansi” ilk bor qachon ishlatilgan?
6. Birinchi marta to‘lov balansi qaysi mamlakatda tuzilgan?
7. To‘lov balansi tuzishning oxirgi shakli nechanchi yilda chop qilingan?
8. To‘lov balansini takomillashtirish masalalari kim tomonidan amalga oshiriladi?
9. To‘lov balansini tuzishda qanday yozish uslubidan foydalaniladi?
10. To‘lov balansi va buxgalteriya balanslarini tuzishning o‘xshashlik va farqlari nimalardan iborat?
11. Eksport va import operatsiyalari to‘lov balansining qanday qismlarida aks ettiriladi?
12. To‘lov balansi qanday hisoblardan tarkib topadi?
13. Transfertlar nima?
14. Portfel investitsiyalar nima?
15. Rezidentlarning olgan transfertlari to‘lov balansining qaysi qismida ko‘rsatiladi?
16. Moliyaviy aktivlar va majburiyatlar bilan bo‘ladigan operatsiyalar natijalari norezidentlarga nisbatan qanday hollarda to‘lov balansining kredit qismida aks ettiriladi?
17. To‘lov balansining joriy operatsiyalar hisobida qanday operatsiyalar aks ettiriladi?
18. To‘lov balansining moliyaviy operatsiyalar hisobida qanday operatsiyalar aks ettiriladi?
19. To‘lov balansining qanday ko‘rsatkichlari mavjud?
20. Monetar oltin va SDR nima uchun sof tashqi aktivlar tarkibiga kirmaydi?
21. YALpi tashqi aktivlardan, tashqi rezerv aktivlarining farqi nimada?
22. Rezerv aktivlari tarkibiga nimalar kiradi?
23. Tashqi iqtisodiy faoliyatni baholash necha bosqichdan iborat?
24. To‘lov balansida operatsiyalar qanday tartibda qayd qilinadi?
25. To‘lov balansida qanday hollarda joriy operatsiyalar hisobi saldosi bilan kapital va moliyaviy operatsiyalar hisobi saldosi teng bo‘lmasligi mumkin?

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. 56 б.
2. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Президент Ислам Каримовнинг 2009 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш яқунлари ва 2010 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.
3. Nabiyev X., Nabiyev D.X. Iqtisodiy statistika: Darslik. – Т.: “Aloqachi” nashriyoti, 2008. 512 b.
4. Национальное счетоводство: Учебник./ Под ред. Б.И. Башкатова. –М.: Финансы и статистика, 2005. 607 с.
5. Харченко Н.М. Экономическая статистика: Учебник. – “Дашков –К”, 2008. 368 с.
6. Набихўжаев А.А., Маҳмудов Б.М., Насретдинова Ш.С. Молиявий дастурлаш: Ўқув қўлланма. – Т.: Банк-молия академияси, 2005. 247 б.
7. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. Макроиқтисодиёт. – Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси, Адабиёт жамғармаси, 2004.
8. Башкатов Б.И., Рябушкин Б.Т. Практикум по национальному счетоводству. – М.: Финансы и статистика, 2004. 319 с.
9. Маҳмудов Б.М. Миллий ҳисобчилик асослари: Ўқув қўлланма. - Т.: Академия, 2003. 158 б.

V b o b . PUL-KREDIT SEKTORI TAHLILI VA BASHORATI

Asosiy makroiqtisodiy hisoblar orasida pul-kredit hisoblari bir qancha sabablarga ko‘ra muhim rol o‘ynaydi.

Birinchiidan, asosida pul yotgan bozor iqtisodiyotida moliyaviy tizim sektorlararo resurslar oqib o‘tadigan vositachi vazifasini bajaradi. Pul-kredit sektori iqtisodiyotdagi barcha moliyaviy oqimlar bo‘yicha hisob-kitob markazi hisoblanib, ushbu sektorning hisoblarida moddiy resurslarni sektorlararo harakatini ifodalaydigan oqimlar dinamikasini aks etadi.

Ikkinchiidan, pul-kredit hisoblari ochiq iqtisodiyotni makroiqtisodiy tahlil qilishda markaziy rol o‘ynaydigan o‘zgaruvchilar (pul, kredit, xorijiy aktivlar va passivlar kabi) holatini ifodalaydi. Bu o‘zgaruvchilarning daromadlar, narxlar va TBning holatiga ta’sir mexanizmini tushuntirishi uchun bir qancha turli klassik va hozirgi zamon iqtisodiy nazariyalari ishlab chiqilgan. Ushbu mavzuda TBga monetar yondashish uchun asos bo‘lgan pul-kredit sohasidagi hisobga olish kategoriyalari ko‘rib chiqilgan. Pul-kredit sohasining hisoblar tizimi yyetarli darajada keng va moslanuvchan bo‘lgani uchun pul, narxlar va TBning turli nazariyalarga asoslangan tahlil ishlarida foydalanish mumkin.

Uchinchiidan, barqarorlik dasturlari doirasida biror-bir mamlakatda shakllangan muayyan holatlarni hisobga olgan turli xil vosita va yondoshishlardan foydalaniladi. Ushbu dasturlar nazariy asoslarining markaziy elementi bo‘lib pul-kredit agregatlari va soliq-budjet operatsiyalari orasidagi o‘zaro bog‘liqliklar (albatta, TBning yakuniy holatini hisobga olgan holda) hisoblanadi. Shu sababli, pul-kredit sektori hisoblarining tarkibi va holati to‘g‘risida aniq tushunchaga ega bo‘lish, barqarorlashtirish dasturining asosi hisoblanmish pul-kredit tahlilida juda muhimdir.

Va nihoyat, to‘rtinchidan, pul-kredit hisoblari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni odatda minimal xarajatlar bilan olish mumkin. Hattoki, rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda ham iqtisodiyotning holatini aks ettiruvchi ma’lumotlar yetishmasligiiga qaramasdan, pul-kredit sektori bo‘yicha ma’lumotlar makroiqtisodiy statistikaning eng ishonchli qismi ekanligi, mamlakatdagi joriy holatni kuzatishda iqtisodiy siyosat olib boradigan idoralar uchun katta ahamiyatga egadir. Shunga ko‘ra, barqarorlashtirish dasturlarini amalga oshirish jarayonida umumlashtiruvchi moliyaviy ko‘rsatkichlar ko‘pincha bazis mo‘ljallari va me‘yorlari bo‘lib xizmat qiladi.

Mavzuning keyingi qismlarida moliya tizimi tarkibining sharhi va XVJning nashrlarida pul-kredit tizimi statistikasi ma’lumotlarini tuzish va taqdim qilish shakllarining asosini tashkil qiladigan hisobga olish tamoyillar ko‘rib chiqiladi. So‘ngra pul-kredit boshqaruv idoralari va depozit banklari balanslari tahlil qilinadi. Xususan, pul-kredit boshqaruv idoralari balanslarida ifodalanadigan pul massasi bazasining dastlabki yaratilishi bilan depozit banklar tomonidan ikkilamchi pullarning yaratilishi (depozitlar ko‘rinishida) farqlar ko‘rib chiqiladi. Oxirgi qismda bank tizimining yig‘ma balansi (pul-kredit sohasining sharhi) ko‘rib chiqilib, uni tahlil qilish asoslari keltiriladi va pul-kredit sohasi sharhidagi pul-kredit ko‘rsatkichlarining iqtisodiyot holatiga ta’siri imkoniyatlari namoyish qilinadi.

5.1. Pul-kredit sohasining hisoblarini yuritish. Moliya tizimining tarkibi. Pul-kredit tizimi statistikasi asosida hisobga olish tamoyillari. Pul-kredit tizimini boshqarish idoralari. Pul-depozit banklari. Pul-kredit sharxi

Moliya tizimining tarkibi. Moliya muassasalari moliyaviy jamg'armalarni iqtisodiyotning moddiy sohasiga kapital qo'yilmalar sifatida kiritishni rejalashtirayotgan firmalarga berish uchun ixtisoslashgan tashkilotlardir. Ular moliyaviy mablag'larni davlat muassasalariga ham berishlari mumkin. Ushbu jarayon moliyaviy vositachilik deb nomlanib, moliyaviy aktivlarni to'lash muddatlarining tarkibidagi o'zgarishlar bilan birgalikda sodir bo'ladi. Qarz oluvchilar uchun tomonda jamg'arma shaklida bank tizimi hisoblarida hosil bo'lgan ortiqcha resurslarni turli xil kredit vositalari, xususan, aksiyalar, obligatsiyalar, tijorat veksellari, ipoteka va pay fondlari ko'rinishida foydalanish imkoniyatlariga ega bo'ladilar.

Moliya tizimi bank tizimi va sug'urta kompaniyalari, pay fondlari, nafaqa fondlari va pul bozori fondlari kabi nobank moliya muassasalaridan tashkil topadi. Ko'pchilik mamlakatlarda bundan tashqari, umumiy moliya tizimining muhim qismini tashkil qilishi mumkin bo'lgan uchinchi norasmiy moliya sektori mavjud. Bank tizimi pul-kredit boshqaruv idoralari (PKBI) va pul-depozit banklaridan (PDB) iborat bo'lib, iqtisodiyotni naqd pullar va talab qilib olguncha depozit singari to'lov vositalari bilan ta'minlaydi.

Xalqaro moliya statistikasida (XMS) moliyaviy ma'lumotlar uchta darajaga tasniflanadi. Birinchi daraja – PKBI va PDBlarining ayrim balanslaridan tashkil topadi. Ikkinchi darajada PKBI va PDB ma'lumotlari konsolidatsiya (birlashtirish) qilinib, pul-kredit sharhi (PKSh) ishlab chiqiladi va natijada iqtisodiyotdagi pul-kredit statistikasi ko'rsatkichlari olinadi. Uchinchi darajada PKSh boshqa moliyaviy muassasalarning (BMM) balanslari bilan konsolidatsiya qilinishi natijasida moliya sohasining sharhi (MSSh) olinadi.

Ushbu mavzuning markazida umumiy moliya tizimi emas, faqat bank tizimi turadi. Buni uchta holat bilan tushuntirish mumkin.

Birinchi, empirik ma'lumotlarga ko'ra, bank sektorining pul majburiyatlari iqtisodiyotning yalpi nominal pul xarajatlariga kuchli ta'sir ko'rsatib, iqtisodiy siyosatning iqtisodiy o'sish sur'atlari, inflatsiya va TBning holati kabi pirovard maqsadli ko'rsatkichlarida aks etadi.

Ikkinchidan, bank sektorining ma'lumotlari odatda rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda ham ishonchli, ham ularni olishda deyarli qiyinchiliklar bo'lmaganligi sababli, moliyaviy siyosatni tahlil qilishda katta ahamiyatga ega.

Uchinchi, moliya bozorlari unchalik rivojlanmagan mamlakatlarda bank tizimi hissasiga iqtisodiyotdagi moliyaviy aktivlar va majburiyatlarning aksariyat qismi to'g'ri keladi.

Pul-kredit tizimi statistikasi asosidagi hisobga olish tamoyillari.

Zaxiralar va oqimlar. Pul-kredit statistikasi balans ma'lumotlariga asoslanganligi uchun, ular zaxiralar, ya'ni statistika ma'lumotlari ma'lum vaqt holatiga to'lanmagan aktivlar va majburiyatlar miqdori ko'rinishida tuziladi. Oqimlar ko'rinishida esa ma'lumotlar ma'lum bir davrda amalga oshirilgan operatsiyalarni ifodalaydi. Bunda statistik tahlil biror-bir davr davomida zaxiralar o'zgarishining

tahliliga asoslanadi. Yil boshidagi to'lanmagan majburiyatlarga nisbatan zaxiralarning qanchalik o'zgarishiga baho berishda ham zaxiralar, ham oqimlar to'g'risidagi ma'lumotlar talab qilinadi.

Kassa va o'tkazish (nachislenie) usullari. XMSda operatsiyalar kassa asosida (ya'ni, majburiyatlarning paydo bo'lgan vaqtida emas, balki ular bo'yicha hisob-kitoblar amalga oshirilgan vaqtda) ifodalanadi. Ko'pgina mamlakatlardagi bank sektorining ma'lumotlari bank tizimi balanslari asosida tuziladigan pul-kredit statistikasi ma'lumotlari tijorat buxgalteriya hisobiga ko'ra tuzilganligi sababli, odatda o'tkazish usulida (ya'ni, majburiyatlarning paydo bo'lgan vaqtida) taqdim qilinadi. Rivojlangan mamlakatlarda bank operatsiyalarining asosiy qismi odatda kassa vositalaridan foydalanib, o'sha zahoti amalga oshirilgani uchun, kassa va o'tkazish usullarida hisoblangan ma'lumotlar bir-biridan unchalik farq qilmaydi.

Valuta. Pul-kredit sohasining hisoblari mamlakatning milliy valutasida ifodalanadi. Xorijiy valutada ifodalangan barcha moddalar balans tuzilgan kundagi (odatda davr oxiridagi) almashuv kursi bo'yicha milliy valutaga konvertasiya qilinadi va balansning agregat ma'lumotlari zaxira ko'rinishida bo'ladi. Ushbu yondoshish oqim ko'rinishdagi agregat ko'rsatkichlarni (masalan, eksport, import va h.k.) konvertatsiya qilishdan keskin farq qiladi. Oxirgilarda konvertasiya maqsadlarida davrdagi o'rtacha almashuv kursidan foydalaniladi.

Konsolidatsiyalash. Agregatlashdan farqli o'laroq, konsolidatsiyalashda xo'jalik birliklarining qarama-qarshi operatsiyalari o'zaro hisobga olinadi. Masalan, turli DBlarning hisoblarini konsolidatsiyalashda banklararo pozitsiyalar o'zaro hisobga olinadi (bir-birlariga nisbatan aktiv va majburiyat pozitsiyalari). PKShni tuzish uchun konsolidatsiyalash ikki darajada amalga oshiriladi. Dastavval barcha DBlarning balanslari konsolidatsiyalanadi, so'ngra esa PKBI bilan DBlarinig balanslari konsolidatsiyalanadi va natijada PKSh hosil bo'ladi.

Pul-kredit tizimini boshqarish idoralari (PKBI). PKBI ta'rifi va ularni pul-kredit boshqaruvidagi roli.

PKBI tushunchasi institutsionalga nisbatan ko'proq funksional xarakterga ega. Ko'p mamlakatlarda PKBI sifatida Markaziy bank faoliyat yuritadi, lekin ushbu muassasa toifasi tarkibida g'aznachilik kabi Markaziy bankning ayrim funksiyalarini bajaradigan turli davlat idoralari ham bo'lishi mumkin. PKBI naqd pullarni chiqarish, valuta zaxiralarni saqlash, TBni moliyalashtirish uchun qarz olish operatsiyalarini bajarib, davlat idoralarning banki hisoblanadi va pul-kredit tizimini umumiy nazorat qiladi va bank tizimi uchun oxirgi bosqichdagi (instansiyadagi) kreditor vazifasini bajaradi. Ko'pchilik mamlakatlarning g'aznachiligi tangalarni chiqarish bilan shug'ullansa, ba'zi mamlakatlarda davlatning rasmiy zaxiralari g'aznachilik muassasasida yoki g'aznachilik nazorati ostida bo'lgan barqarorlashtirish fondi kabi boshqa tashkilotda saqlanadi. XVJda qabul qilingan hisobga olish qoidalariga ko'ra, davlat idoralarning pul-kredit funksiyalari PKBIlarining yagona statistik hisob birligi tarkibida Markaziy bankning hisoblari bilan birgalikda taqdim qilinadi.

Yuqorida qayd qilinganidek, PKBIlarining eng muhim funksiyalaridan biri – bank tizimi uchun oxirgi bosqichdagi kreditor funksiyasidir. Bank tizimiga moliyaviy vahima xavf solsa, PKBI investorlarning tizimga ishonchini tiklash va banklardan ommaviy tarzda mablag'larni olib qo'yilishini oldini olish maqsadida kechiktirib

bo'lmaydigan choralarni ko'rishlari lozim. Markaziy bankdan oxirgi bosqichdagi kreditor sifatida foydalanishga asos bo'lib, kredit tizimining nolikvidlik xarakteri hisoblanadi. Ayrim olingan vaqt momentida qarzdorlar o'z qarzlarini uzishlari mumkin, lekin bu ishni qarzdorlar kreditorning talabi bilan har qanday momentda bajarishga qodir emaslar.

Bank hisobida saqlanayotgan mablag'lari singari, ko'pchilik majburiyatlarini to'lash qisqa muddatli bo'lib, agar barcha kreditorlar o'z aktivlarini olish choralarni ko'ra boshlasalar, ko'pchilik banklar o'z majburiyatlarini to'lashga qodir bo'lmay qoladilar. Agar bitta DB kerakli to'lovlarni bajarishda qiyinchiliklarga duchor bo'lib qolsa, barcha bank tizimi likvidligidan ayirilib qolishi mumkin, chunki tizimda turli darajadagi kreditlar va vositachilik munosabatlari mavjudki, ko'pincha bank o'z majburiyatlarini nima sababdan bajara olmayotganligini aniqlash imkoniyati bo'lmaydi. Bunday noaniqlikning natijasi – kreditlarni "muzlatishga" olib keladigan bank tizimiga ishonchsizlikdir.

Moliyaviy inqirozning oldini olish uchun Markaziy bank tang ahvolda qolgan bankni ajratib (izolyasiyalab), kredit bozorida zanjirsimon reaksiyaning oldini olishga imkon berish maqsadida bankning mijozlarga to'lovlarni kafolatlashi lozim. Markaziy bank ayrim bankning yoki umuman bank tizimining likvidligini yo'qotishning oldini olish maqsadida ularning ishiga aralashsa, Markaziy bankka xos bo'lgan oxirgi bosqichdagi kreditorlik vazifasini bajarayotganligidan dalolat beradi.

PKBI balansi ma'lumotlarining favqulodda muhimligi sababli, ular pul tahlilida markaziy rol o'ynaydi. Faqat PKBIga xos bo'lgan funksiyalardan biri "yuqori samarali pullar"ni yaratishdir (zaxira pullari yoki pul massasi bazasi). PKBI iqtisodiyotdagi pul massasini boshqarish va emission daromad olishda iqtisodiyotdagi "yuqori samarali pullar" summasini nazorat qilish usulidan foydalanadi. Markaziy bank har doim aktivlarni sotib olish va majburiyatlarni to'lash orqali zaxira pullarini yaratgani uchun, uning balansini tahlili pul yaratish jarayonini tushunish uchun juda muhim hisoblanadi. Ochiq bozorda davlat qimmatbaho qog'ozlarini sotib olish yoki sotish, davlat va DBlarni kreditlash, shuningdek valuta intervensiyasi deb nomlanadigan xorijiy valutilarni oldi-sotdi kabi PKBilarining barcha operatsiyalari iqtisodiyotdagi zaxira pullarining miqdoriga ta'sir o'tkazadi. PKBI zaxira pullarini yaratishda monopolistligi, ularga pul-kredit siyosati va umuman mamlakatdagi pul sohasidagi masalalarga shubhasiz qozilik (arbitrlik) qilish vakolatini beradi.

PKBIning balansi
Quyida PKBIning tipik balansi keltirilgan

Aktivlar	Passivlar
Xorijiy aktivlar Oltin Xorijiy valuta XVFdagi zaxira pozitsiyalari SDRdagi avuarlar Xorijiy korrespondent-banklardagi hisoblar Xorijiy investitsiyalar	Zaxiradagi pullar Bankdan tashqaridagi naqd pullar DBlarning kassalari DBlarining depozitlari Xususiyl sektorning so‘rab olinguncha hisoblari Boshqaruv idoralaridan tashqari davlat sektorining hisoblari Pul-kredit bo‘lmagan moliyaviy muassasalarning hisoblari
Davlat boshqaruv idoralariga talablar Qisqa muddatli g‘aznachilik obligatsiyalari Ssuda va bo‘naklar Boshqa talablar	Muddatli, jamg‘arma va valuta hisoblari Obligatsiyalar
Nomoliyaviy davlat korxonalariga talablar Ssuda va avanslar Veksel va qimmatbaho qog‘ozlar Boshqa talablar	Import bo‘yicha hisoblar va boshqa cheklangan hisoblar Markaziy bankning hisoblari Svoplar mexanzmlari XVJ kreditlaridan foydalanish Boshqa tashqi qarzlilar Davlat boshqaruv idoralarining hisoblari
Xususiyl sektorga talablar	Kapital bilan operatsiyalar hisoblari Kapital Zaxiralar
Pul-depozit banklariga talablar Ssuda va overdraftlar Boshqa talablar	Tasniflanmaydigan majburiyatlar
Pul-kredit bo‘lmagan moliyaviy muassasalarga talablar qayta hisoblash va ta‘minlangan bo‘naklar Ssuda va overdraftlar Boshqa talablar	
Tasniflanmaydigan aktivlar	

PKBIning tahliliyl balansi

Aktivlar	Passivlar
Sof xorijiy aktivlar (NFA)	Zaxira pullari (RM)
Sof ichki aktivlar (NDA)	<i>Chiqarilgan naqd pullar (CY*)</i> Banklarda Banklardan tashqarida (CY) <i>Pul-kredit banklarining depozitlari</i>
<i>Sof ichki kreditlar (NDC)</i> Davlat idoralariga sof talablar (NDC_g) Pul-kredit banklariga talablar (NDC_b) Iqtisodiyotning boshqa ichki sektorlariga talablar (NDC_r)	
<i>Boshqa moddalar (sof) (OIN)</i>	

Sof xorijiy aktivlar. Ba'zi mamlakatlarda PKBIning sof xorijiy aktivlari bilan sof rasmiy xalqaro zaxiralari bir-birlaridan farqlanmaydi. Aslida, sof xorijiy aktivlar tushunchasi sof rasmiy zaxiralar tushunchasiga nisbatan kengroqdir. Masalan, ba'zi bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda sof xorijiy aktivlarga TBdagi muammolar paydo bo'lgan paytlarda kamomadni qoplash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan PKBilarining xorijiy aktivlar ko'rinishidagi avuarlari ham kiritiladi (ya'ni bu mablag'lar sof xalqaro zaxiralar tarkibiga kiritilmasligi kerak). Bunday aktivlarga milliy valutaga konvertasiya qilinmaydigan xorijiy valutarlar, hamda to'lov to'g'risidagi ikkiyoqlama kelishuvlarga ko'ra paydo bo'ladigan moliyaviy talablar kiritilishi mumkin. Bu aktivlar, ta'rifga ko'ra, oldindan belgilab qo'yilgan muayyan mamlakatlar bilan rasmiy hisob-kitoblarda foydalanilishi mumkin.

Davlat boshqaruv idoralariga talablar (sof). Ularga PKBilari ixtiyorida bo'lgan davlat qimmatbaho qog'ozlari va davlat boshqaruv idoralariga berilgan bevosita ssudalar kiradi. Ular hukumatning sof depozitlari sifatida ko'rsatiladi, chunki davlat sektorining kredit olish imkoniyatlari boshqa sektorlarga nisbatan kengroqdir. Natijada hukumatning xarajatlari ularning ixtiyorida bo'lgan hisoblardagi mablag'lar va pul qoldiqlari bilan chegaralanmaydi. Bundan tashqari, PKBilariga aynan sof kreditlar zaxira pullarining yaratilishiga mos keladi.

Pul-depozit banklariga talablar pul-kredit banklariga berilgan bevosita kreditlar summasi va Markaziy bank tomonidan hisobga olingan va ular tomonidan berilgan o'tkaziladigan veksellardan iboratdir. Markaziy bankning boshqa banklarga ssudalari bo'yicha foizlari hisob (qayta moliyalash) stavkasi deb yuritiladi. Pul-kredit siyosatining muhim vositalari sifatida Markaziy bankning pul-kredit banklariga bergan kreditlar summasi va sof qayta moliyalash stavkasi ko'riladi. Qayd qilingan talablar to'la miqdorda ko'rsatiladi, chunki DBlarining PKBilaridagi depozitlari bu summadan chegirilmaydi va bu depozitlar pul-kredit siyosatida muhim rol o'ynaydi.

Xususiy sektorga talablar. Odatda bu talablar kichkina miqyosda bo'ladi. An'anaga ko'ra, jismoniy shaxslar va korxonalariga ssudalarni berish Markaziy bank tomonidan emas, pul-depozit banklari tomonidan amalga oshiriladi. Lekin, ushbu kategoriyaga PKBilarining boshqa moliya muassasalari va davlat korxonalariga nisbatan talablari kiritilishini aytib o'tish lozim.

Boshqa moddalar (sof). U qoldiq kategoriya bo'lib, balansdagi muqobil o'zaro hisobga olish qoldiqlari natijasi miqdori sifatida ko'rsatiladi. Bu moddaga banklarning moddiy jismoniy aktivlari (aktiv tomonda), kapital va zaxiralar (passiv sifatida), Markaziy bankning foyda yoki zararlari, almashuv kursining o'zgarishi va buning natijasida amalga oshmay qolgan foyda yoki zararlar natijasida hosil bo'ladigan qiymatlar sof xorijiy aktivlar pozitsiyalarini qayta baholash tarzida kiritiladi.

Zaxira pullari (RM). Bu modda PKBIning asosiy majburiyatlari hisoblanib, pul-kredit sohasini tahlil qilish va pul-kredit siyosatini olib borishda muhim rol o'ynaydi. Zaxira pullar tarkibiga asosan muomalaga chiqarilgan naqd pullar (banklar va banklardan tashqarida muomalada bo'lgan) hamda banklar va bank bo'lmagan muassasalarning PKBIdagi hisob raqamlarida mavjud bo'lgan mablag'lar kiradi. Ushbu kategoriyaga davlat idoralari va norezidentlarning PKBI hisoblaridagi mablag'lar kiritilmaydi, chunki bu mablag'lar davlat idoralariga nisbatan moliyaviy

majburiyatlar va xorijiy aktivlar bilan mos ravishda o‘zaro hisob-kitob qilinadi (vzaimozachet). O‘z navbatida pul zaxiralariga mamlakat iqtisodiyoti sektorlarining (masalan, xususiy shaxs va firmalar) PKBIIdagi hisoblarida mablag‘lar va shuningdek rezidentlarning valuta hisoblaridagi mablag‘lar kiritiladi. Ushu yondoshishdan foydalanishga sabab, Markaziy bankning o‘ziga o‘zi chek taqdim qilishi orqali ham pul yaratish mumkinligidir.

Markaziy bank mamlakat rezidentlariga to‘lovni o‘ziga chek taqdim qilish orqali amalga oshirayotganda (masalan, ulardan davlat qimmatbaho qog‘ozlarini xarid qilganda) rezident ushbu chekni depozit bankiga joylashtirishi mumkin. Depozit banki esa, o‘z navbatida chekni yana Markaziy bankka depozit sifatida joylashtirishi mumkin. Yuqorida ifodalangan operatsiyalar natijasida Markaziy bankdagi banklarning depozitlari ko‘payadi va oqibatda zaxira pullari ham oshadi. Iqtisodiyotda bunday imkoniyatga ega boshqa birorta muassasa yo‘qdir.

Zaxira pullarining miqdoriga ta’sir ko‘rsatadigan omillar

- Sof xorijiy aktivlar (NFA^*).
- Davlat boshqaruv idoralariga sof talablar (NCg^*).
- Depozit banklariga talablar (Sb^*).
- Xususiy sektorga talablar (Cp^*).
- Boshqa sof moddalar (OIN^*).

Demak, zaxira pullari (RM) miqdorining o‘zgarishi PKBI balansining aktiv tomonidagi o‘zgarishini ifodalay ekan. Masalan, TBning umumiy Saldosini musbat (manfiy) bo‘lishi PKBIIdagi sof xalqaro zaxiralar ko‘payadi (kamayadi) va agar ichki kredit yoki boshqa sof aktivlarda o‘zgarishlar mavjud bo‘lmasa, zaxira pullarining miqdori oshadi (kamayadi). Xuddi shunga o‘xshash, agar PKBI o‘z ichki aktivlarini davlat qimmatbaho qog‘ozlarini sotib olish (sotish) yoki depozit banklari ssudalar berish (ssudalarni qaytarib olish) hisobiga oshirsalar (kamaytirsalar), boshqa moddalarda o‘zgarishlar sodir bo‘lmasa, oqibatda zaxira pullarining miqdori ko‘payadi (kamayadi).

PKBIlarining balansini quyidagi shaklda ifodalash mumkin:

$$RM = NFA^* + NCg^* + Cb^* + Cp^* + OIN^* . \quad (5.1)$$

Yuqoridagi tenglamani oqimlar (zaxiralarning o‘zgarishi) tarzida ham ifodalash mumkin:

$$\Delta RM = \Delta NFA^* + \Delta NCg^* + \Delta Cb^* + \Delta Cp^* + \Delta OIN^* . \quad (5.2)$$

Odatda, pul-kredit boshqaruvi idoralari iqtisodiyotdagi zaxira pullari miqdori ustidan to‘la nazorat qila olmaydilar. Masalan, TBning holatini ifodalaydigan sof xorijiy aktivlar miqdorining o‘zgarishini iqtisodiy siyosat orqali to‘la nazorat qilish ancha mushkul hisoblanadi. Bundan tashqari, ko‘pchilik mamlakatlarda hukumatga bo‘lgan talabning o‘zgarishi, ayniqsa Markaziy bank mustaqil bo‘lmagan mamlakatlarda, davlat budjetiga passiv tarzda moslashuv natijasida sodir bo‘ladi. Markaziy bank biror-bir darajada TBga tashqi omillar ta’sirini qoplashi va budjet kamomadini monetizatsiyalashga qarshilik ko‘rsatishiga qaramasdan, amalda eng yaxshi nazoratni tijorat banklari ustidan olib borishi mumkin.

PKBI balansidagi o'zgarishlar izohi. PKBI pul sohasidagi vaziyatga zaxira pullarining miqdorini o'zgartirish orqali ta'sir o'tkazadi. Ular ixtiyorida zaxira pullari miqdoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazuvchi 5 ta vosita mavjud: valuta intervensiyasi, ochiq bozordagi operatsiyalar, budjet kamomadini moliyalash, qayta moliyalash foizi siyosati va majburiy zaxiralar me'yorlari.

Valuta intervensiyasi. PKBI almashuv kursini ushlab turish va xalqaro zaxiralarni yyetarli darajaga yetkazish kabi maqsadlarda xorijiy valuta bozorida intervensiya qilishi mumkin. Bunday intervensiya zaxira pullari miqdoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazadi va shuning uchun mamlakat iqtisodiyotidagi umumiy likvid mablag'lar miqdori va pul-kredit siyosatining qattiq yoki liberalligiga ta'sir qiladi. Masalan, Markaziy bank mamlakat rezidentlaridan xorijiy valutalarni harid qilib, o'ziga o'zi chek yozish orqali ushbu operatsiyani to'lasa (bu qo'shimcha pul emissiyasi bilan bir xil natija beradi), mamlakat iqtisodiyotidagi zaxira pullarining miqdori oshadi. Markaziy bankning balansida tashqi aktivlarning ko'payishi ham mos ravishda zaxira pullari miqdorining ko'payishiga olib keladi. Agar Markaziy bank xorijiy valutalarni sotsa, tashqi aktivlar miqdori va mos ravishda iqtisodiyotdagi zaxira pullarining miqdori kamayadi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar. Ushbu operatsiyalar pul bazasi miqdoriga ta'sir qiluvchi eng yaxshi va keng qo'llaniladigan vosita hisoblanadi. Unda ikkilamchi bozorda davlat sektorining vositalari, xususan davlatning qimmatbaho qog'ozlari sotiladi yoki sotib olinadi. Masalan, Markaziy bank aholi va korxonalaridan davlat qimmatbaho qog'ozlarini sotib olsa, uning qimmatbaho qog'ozlar ko'rinishidagi avuarlari ko'payadi (aktivlar ko'payadi) va mos ravishda uning majburiyatlari (zaxira pullari) ham naqd pul ko'rinishida (agar davlat qimmatbaho qog'ozlarini yangi pullarni emissiya qilish hisobiga amalga oshirilsa) yoki tijorat banklarining Markaziy bankdagi depozitlarini ko'payishi hisobiga (agar Markaziy bank o'ziga chek yozib bersa) oshadi. Agar Markaziy bank davlat qimmatbaho qog'ozlarini aholi va korxonalariga sotsa, uning avuarlari kamayadi va natijada zaxira pullarining miqdori kamayadi.

Davlat budjeti kamomadini moliyalashtirish. Agar hukumat o'z kamomadini Markaziy bankdan qarz olish hisobiga moliyalashtirsa (davlat qimmatbaho qog'ozlarni Markaziy bankka sotsa ham xuddi shunday holat kuzatiladi), Markaziy bankning davlat qimmatbaho qog'ozlari ko'rinishidagi avuarlari ko'payadi. Davlat Markaziy bankdan ssuda olgan hollarda Markaziy bankning davlatga nisbatan talablari va davlatning Markaziy bankdagi depozitlari oshadi va natijada Markaziy bankning davlatga nisbatan sof talablari o'zgarmay qoladi. Biroq, agar davlat qarz ko'rinishida olingan pullardan xususiy sektorga to'lovlarni amalga oshirsa, davlatni Markaziy bank hisoblaridagi mablag'larining kamayishi hisobiga zaxira pullarining miqdori ko'payadi va natijada Markaziy bankning davlatga bergan sof kredit miqdori oshadi.

Shunday qilib, davlat budjeti kamomadining Markaziy bankdan olingan qarz hisobiga moliyalanishi proporsional ravishda zaxira pullarining ko'payishiga olib kelar ekan. Shu sababli budjet kamomadini Markaziy bankdan olingan qarzlarni hisobiga moliyalashtirilishi pul emissiyasi hisobiga moliyalashtirish bilan tenglashtiriladi (ko'pincha ushbu holatni pulni bosib chiqarish hisobiga kamomadni

moliyalashtirish yoki kamomadni monetizasiyalash deb yuritiladi). Demak, Markaziy bankning erkinligiga baho beruvchi me'yorlardan biri - davlatga ssuda berishdan bosh tortish hisobiga zaxira pullari miqdorini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lish ekan.

Qayta moliyalash stavkasi. Qayta moliyalash mexanizmi pul-kredit boshqaruvining muhim vositalaridan biri bo'lib, Markaziy bankning bank tizimiga beradigan kreditlari miqdoriga ta'sir qiluvchi bir qancha usullarni qamrab oladi. Eng muhim vositalardan biri - beriladigan kreditlarning foiz stavkasi hisoblanadi. Markaziy bank iqtisodiyotdagi zaxira pullari miqdoriga summani va o'z kreditlarini berish sharoitlarini o'zgartirishi hisobiga ta'sir o'tkazishi mumkin. Markaziy bankning tijorat banklariga beradigan krediti amalda bevosita uning nazoratida bo'ladigan zaxira pullarining manbaidir. Moliyaviy bozori rivojlangan ko'pchilik mamlakatlarda ushbu turdagi kreditlar faqat banklarning likvid mablag'lar va inqiroz holatlarini oldini olish maqsadida qisqa muddatli talablarini qondirish bilan chegaralanadi. Markaziy bank kreditlari foiz stavkalarining oshishi (qayta moliyalash stavkasining) pul-kredit bozorida qattiqroq sharoitlar yaratishga intilishni anglatadi. Kreditlar qiymatining oshishi natijasida banklar Markaziy bankdan qarz olishini qisqartirishadi va bir vaqtning o'zida bu holat tijorat banklarining ortiqcha zaxiralarini oshirishga majbur qiladi. Ushbu chora natijasida Markaziy bankning aktivlari kamayadi va oqibatda zaxira pullari miqdori ham kamayadi. Agar Markaziy bank qayta moliyalash foiz stavkasini pasaytirs, ushbu holat tijorat banklarining Markaziy bankdan qarz olishini rag'batlantiradi va shuning uchun iqtisodiyotdagi zaxira pullarining miqdori ko'payadi.

Majburiy zaxiralar me'yori. Markaziy bank iqtisodiyotdagi zaxira pullarining miqdoriga Markaziy bankda saqlanadigan majburiy zaxiralar miqdoriga oddiy o'zgartirishlar kiritish orqali ta'sir o'tkazishi mumkin. Masalan, majburiy zaxiralar me'yoring oshirilishi bank tizimini belgilangan depozit darajasini saqlab turish uchun ko'proq zaxiralar ushlab turishga majbur qiladi va natijada zaxira pullarining miqdori ko'payadi. Shu bilan bir vaqtda bank tizimining pul yaratish bobidagi salohiyati ham qisqaradi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan har bir vosita PKBning balansiga ta'sir ko'rsatishi sababli, zaxira pullarining o'sish sur'atlarini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$\frac{\Delta RM_t}{RM_{t-1}} = \frac{\Delta NFA_t^*}{RM_{t-1}} + \frac{\Delta NG_t^*}{RM_{t-1}} + \frac{\Delta CB_t^*}{RM_{t-1}} + \frac{\Delta CP_t^*}{RM_{t-1}} + \frac{\Delta OIN_t^*}{RM_{t-1}} \quad (5.3)$$

yoki

$$\begin{aligned} \frac{\Delta RM_t}{RM_{t-1}} = & \frac{\Delta NFA_t^*}{NFA_{t-1}^*} * \frac{NFA_{t-1}^*}{RM_{t-1}} + \frac{\Delta NCG_t^*}{NCG_{t-1}^*} * \frac{NCG_{t-1}^*}{RM_{t-1}} + \\ & + \frac{\Delta CB_t^*}{CB_{t-1}^*} * \frac{CB_{t-1}^*}{RM_{t-1}} + \frac{\Delta OIN_t^*}{OIN_{t-1}^*} * \frac{OIN_{t-1}^*}{RM_{t-1}} \end{aligned} \quad (5.4)$$

Boshqacha aytganda,

$$\begin{aligned} & \text{Zaxira pullarining o'sish sur'ati} = \\ & = \text{aktivlar alohida moddalari o'sish sur'atlarining} \\ & \quad \text{tortilgan summasi.} \end{aligned}$$

Ushbu tenglamada vazn sifatida har bir aktivning o'tgan yildagi salmog'i olinadi.

Pul-depozit banklari (PDB). PDBga barcha banklar va shunday funksiyani bajaradigan katta miqdorda depozit shaklidagi majburiyatlarga (talab qilinganda to'lanadigan) ega bo'lgan moliya tashkilotlari kiradi. Majburiyatlar cheklar yoki boshqa to'lov usullarida amalga oshirilishi mumkin.

PDB 4 ta iqtisodiy funksiyani bajarishadi.

Birinchi, va dastavval, ular bir tomondan jamg'arlarga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan va ikkinchi tomondan, investorlar o'rtasida vositachilik vazifasini bajaradilar. Ushbu jarayonda moliyaviy aktivlarni to'lash muddatlari o'zgaradi. PDBning muhim roli uzoq muddatli ssudalar uchun qisqa muddatli depozitlarni taqdim qilishdir.

Ikkinchidan, PDB iqtisodiyotda depozit pullarini asosiy yaratuvchilaridir. Ushbu vazifa kreditlar berish orqali amalga oshiriladi. PDB qisman zaxira qoplash sharoitlarida iqtisodiyotda pul yaratilishiga ham hissa qo'shadilar.

Uchinchidan, PDBning depozitlarni qabul qilish va kreditlarni berish siyosatidagi hulqi iqtisodiyotdagi pul massasining miqdori va likvid mablag'lar miqdoriga ta'sir o'tkazadi.

To'rtinchidan, PKBI tomonidan belgilangan chegaralarda o'z faoliyatini olib borib, PDB PKBIning pul-kredit siyosati orqali iqtisodiyotning qolgan qismiga ta'sirini o'tkazishga ko'mak beradi. Boshqa moliyaviy tashkilotlardan farqli o'laroq, PDB ushbu vazifani bajarish qudratiga ega, chunki ularning depozitlar bo'yicha majburiyatlari to'lov vositasi vazifasini bajaradi, ya'ni hisoblardagi pullar pul egalari uchun majburiyatlarini to'lashlari uchun foydalaniladi.

PDBning ta'rifi ushbu moliya muassasa turiga mansublik me'yorlari boshqa moliya muassasalariga nisbatan ancha erkinroq ekanligini ko'rsatadi, chunki ular muassasalarning xarakteriga emas, balki depozitlarning miqdori va tarkibiga asoslangandir.

Pul-kredit sohasini tahlil qilishda yuqoridagi erkinlikka e'tibor berish zarur, chunki banklarning likvidlik darajasi ancha murakkab va bir xil ma'no bermaydigan kategoriyadir.

Yuqoridagi moddalarning ko'p qismi qo'shimcha izohlarni talab qilmaydi. Lekin shunga qaramay quyidagi uchta holatga e'tibor berish zarur.

1. PDBlari tashqi savdo operatsiyalarini moliyalashtirishda qatnashganligi sababli, ular odatda ma'lum miqdorda xorijiy aktivlarga ega bo'ladilar. Ushbu zaxiralarni mamlakatning rasmiy zaxiralarga qo'shish masalasi har bir mamlakatda bu zaxiralar PKBilari tomonidan qanchalik nazorat qilinishiga qarab hal qilinadi.

2. Aktivlardan farqli o'laroq, PDBlarning majburiyalari qaysi sektorga mansubligiga qarab emas, balki vositalarning turiga, xususan likvidlik darajasiga ko'ra tasniflanadi. Bunday tasniflash PDBlarning qaysi majburiyatlari pul massasiga (tor ma'noda) likvidlik darajasini belgilovchi majburiyatlarni uzish muddatiga ko'ra kiritilishi mumkinligidan kelib chiqadi.

3. PDBlari PKBilarida qonunda belgilangan miqdorda o'z aktivlarining bir qismini zaxira ko'rinishida saqlaydilar. Bunday mexanizm zaxiralarni qisman qoplash tizimi deb yuritiladi. PKBI PDBdan qisman mijozlarga naqd pul kerak bo'lib

qolgan taqdirda, ularni pul bilan ta'minlash va qisman pul massasini boshqarish maqsadlarida o'z depozitlarining bir qismini naqd pul ko'rinishda saqlab turishni talab qiladilar. Ba'zan PDB qo'shimcha himoyalani choralari sifatida ortiqcha zaxiralarni ham saqlab turadilar.

Quyida PDBlarining namunaviy balansi keltirilgan

Aktivlar:	Passivlar:
zaxiralar; kassa (maxsus joylarda saqlanadigan naqd pullar); PKBIdagi hisoblar; xorijiy aktivlar; norezident banklarga talablar; norezident nobank muassasalarga talablar; davlat boshqaruv idoralariga talablar; g'aznachilik veksellari; boshqa davlat qimmatbaho qog'ozlari; ssuda va bo'naklar; boshqa talablar; nomoliyaviy davlat korxonalariga talablar; xususiy sektorga talablar; hisob operatsiyalari; ssuda va bo'naklar; ipoteka; investitsiyalar; overdraftlar; boshqa talablar; pul-kredit bo'lmagan moliyaviy muassasalarga talablar;	talab qilib olinguncha hisoblar; oddiy talab qilib olinguncha hisoblar; chek hisoblari; muddatli, jamg'arma va valuta depozitlari; muddatli depozitlar; jamg'arma depozitlari; valuta depozitlari; pul bozori vositalari; depozit sertifikatlari; oddiy veksellar; boshqa vositalar; obligatsiyalar; chegaralangan depozitlar; importni oldinday to'lash; depozit akkreditivlari bo'yicha depozitlar; boshqa chegaralangan depozitlar; xorijiy majburiyatlar; norezident banklar; norezident nobank muassasalari; davlat boshqaruv idoralarining hisoblari; kapital bilan operatsiyalar hisoblari; tasniflanmagan majburiyatlar;

PDBlarining tahliliy balansi

Aktivlar:	Passivlar:
sof xorijiy aktivlar; zaxiralar; majburiy zaxiralar; ortiqcha zaxiralar; ichki kredit; davlat boshqaruv idoralariga talablar (netto); ichki iqtisodiyotning boshqa sektorlariga talablar; boshqa moddalar (netto);	depozitlar; talab qilib olinguncha (DD); muddatli va jamg'arma (TD); valuta (FC); PKBIda nisbatan majburiyatlar; boshqa likvidlik darajasi pastroq majburiyatlar;

PDB qo'yilmalar bo'yicha o'zlariga naqd pul berish majburiyatlarini olganliklari uchun, ma'lum miqdorda zaxiralarni saqlab turishlari shart. Talab qilib olinguncha depozitlar o'sha zahotiyuq, muddatli va likvidlik darajasi pastroq qo'yilamalar esa, oldindan belgilangan muddatlarda naqd pulga aylanadilar. Albatta, barcha mijozlar bir vaqtning o'zida banklardagi qo'yilmalarini baravar talab qilishlari ehtimoli juda past. Agar PDBlarining zaxiralari yyetarli bo'lmasa, ular PKBIdan Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasida ssuda olishlari mumkin.

Shunday qilib, PDBlarining zaxiralarga talabi iqtisodiyotdagi zaxira pullarining miqdori va pul massasini belgilovchi muhim omil hisoblanar ekan. Zaxiralarning o'zgarishi PDBlarini depozitlar bo'yicha majburiyatlarining zaxiralarga nisbatan martalab oshishi yoki kamayishini ta'minlashi mumkin. PDB ssudalarni Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi bo'yicha jalb qilishilari sababli, ularning avuarlari miqdori ushbu foiz stakalaridan qisman bog'liq bo'ladi. Zaxiralarga PDBlarining talabini belgilashda yana bir muhim omil sifatida to'lov tizimining samaradorligini ko'rsatish mumkin. Ushbu omil, ayniqsa bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda, katta ahamiyatga ega.

Pul-kredit sharxi (PKSh).

PKSh barcha bank tizimining yig'ma balansi hisoblanib, unda PDB va PKBI balanslari konsolidatsiyalashgan bo'ladi. PKShning aktiv va passivlari barcha bank tizimining aktiv va majburiyatlarini ifodalaydi. Pul-kredit sohasining PKShni tuzishdagi eng muhim vazifalardan biri bo'lib, bank tizimi bo'yicha umuman pul va kredit ko'rsatkichlarining dinamikasini o'z vaqtida taqdim qilishdir. Bu esa o'z navbatida, ushbu ko'rsatkichlar dinamikasini kuzatish orqali zarur bo'lgan hollarda pul-kredit siyosatiga ma'lum o'zgartirishlar kiritishga imkon beradi.

Quyida PKSh ning namunaviy shakli keltirilgan

Aktivlar	Passivlar
Sof xorijiy aktivlar (<i>NFA</i>)	Keng ma'nodagi pul massasi (<i>M2</i>)
Sof ichki aktivlar (<i>NDA</i>)	Tor ma'nodagi pul massasi (<i>M1</i>)
Cof kreditlar (<i>NDC</i>)	Muomaladagi naqd pullar (<i>CY</i>)
Davlatga sof kreditlar (<i>NDC_g</i>)	Bank tizimining talab qilib olinguncha hisoblaridagi mablag'lar (<i>DD</i>)
Iqtisodiyotga kreditlar (<i>NDC_r</i>)	Kvazi pullar (<i>QM</i>)
Boshqa sof moddalar (<i>OIN</i>)	

PKShning passiv qismi iqtisodiyotdagi likvid mablag'lar miqdorini ifodalaydi. Unga ko'ra pul massasi bank tizimi yaratgan muomaladagi pullardir.

Moliyaviy vosita sifatida "pul" tushunchasini aniqlashda iqtisodchilar bir qancha me'yorlarni qo'llaydilar. Xususan, moliyaviy vosita, agar u to'lov vositasi, qiymat me'yori kabi vazifalarni bajarib, belgilab qo'yilgan nominal qiymatga ega bo'lsa va likvid bo'lsa (ya'ni, o'sha zahotiyoq foydalanilishi mumkin bo'lsa), hamda u qonuniy to'lov vositasi bo'lsagina pul tarkibiga kiritilishi mumkin.

Tor ma'noda pul massasi bankdan tashqaridagi naqd pullar (*CY*) bilan bank tizimidagi talab qilib olinguncha hisoblardagi mablag'larning yig'indisiga teng. Tor ma'nodagi pul massasi iqtisodiy adabiyotlarda *M1* deb belgilanadi. Muomaladagi naqd pullar deganda barcha bosib chiqarilgan naqd pullar emas, balki bank tizimidan tashqarida bo'lgan naqd pullar nazarda tutiladi.

$$\text{Tor ma'nodagi pul massasi (M1)} = \text{Muomaladagi naqd pullar (CY)} + \text{Talab qilib olinguncha depozitlar (DD)}.$$

Kengroq ma'nodagi pul tushunchasi *M1*dan tashqari kvazipullarni (*QM*) ham qamrab oladi. Kvazipullar tarkibiga bank tizimining muddatli va jamg'arma hisoblaridagi mablag'lar kiradi. Keng ma'nodagi pul massasi (*M2*) kategoriyasi bank tizimining majburiyatlariga mos keladi. Xususan, unga rezidentlarning valuta

hisoblaridagi mablag‘lar, depozit sertifikatlari va qimmatbaho qog‘ozlar bo‘yicha REPO bitimlari kiradi.

$$\text{Keng ma'nodagi pul massasi } (M2) = \text{Tor ma'nodagi pul massasi } (M1) + \text{Kvazipullar } (QM)$$

yoki

$$M2 = CY + DD + TD. \quad (5.5)$$

Bank tizimi aktivlari va majburiyatlarining ayniyati - pul massasi miqdori ($M2$) balansning qarama-qarshi tomonidagi komponentlarning, ya'ni: milliy valutada ifodalangan sof xorijiy aktivlar (NFA) va sof ichki aktivlarning (NDA) yig‘indisiga tengligini anglatadi. Boshqacha aytganda, umuman bank tizimi uchun quyidagi tenglamani yozish mumkin:

$$M2 = NFA + NDA. \quad (5.6)$$

Sof ichki aktivlar (NDA) sof ichki kreditlar (NDS) va boshqa sof moddalar yig‘indisiga teng bo‘lganligi uchun, 5.6 tenglamani quyidagicha ifodalash mumkin:

$$M2 = NFA + NDC + OIN \quad (5.7)$$

yoki oqimlar ko‘rinishida:

$$\Delta M2 = \Delta NFA + \Delta NDC + \Delta OIN. \quad (5.8)$$

Yuqorida ko‘rib chiqilgan pulning $M2$ va $M1$ kategoriyalari amaliyotda eng keng tarqalgan kategoriyalardir. Ko‘pchilik mamlakatlarda mamlakat iqtisodiyoti erkinlashtirilganidan so‘ng pul massasining $M3$, $M4$ va L kabi kengroq ko‘rsatkichlari ham qo‘llanila boshlandi.

Har bir mamlakatda $M3$ ning xususiy muayyan ta’rifi berilishiga qaramasdan, odatda ushbu agregat $M2$ va qo‘shimcha pul vositalarining kengroq spektorlari va emitent muassasalarini qamrab oladi. Pul massasining bu agregatiga yo‘l cheklari va turli tijorat qog‘ozlari (pul bozorining pay fondlarida qatnashish sertifikatlari, pul vaucherlari) kiradi.

$M4$ agregati $M3$ agregati va likvid davlat qimmatbaho qog‘ozlari, erkin muomaladagi obligatsiyalar va boshqa moliyaviy vositachilarning majburiyatlarini qamrab oladi. Ba’zan, shuningdek “likvid mablag‘lar” (L) deb nomlanadigan yanada kengroq pul kategoriyasidan ham foydalaniladi. Ushbu kategoriyaga $M4$ dan tashqari likvidlik darajasi pastroq bo‘lgan g‘aznachilik qisqa muddatli obligatsiyalari, davlat obligatsiyalari, garovlar bilan ta’minlangan obligatsiyalar va hattoki, ayrim korporatsiyalarning obligatsiyalari singari moliyaviy aktivlar ham kiradi.

Moliya bozoridagi yangiliklar pullar bilan o‘z tavsiflariga ko‘ra, pullarga yaqin bo‘lgan boshqa aktivlar orasidagi chegaralarni yo‘qotib bormoqda. Shuning uchun hozirgi paytda iqtisodchi olimlar orasida moliyaviy aktivlar o‘rtasidagi chegaralar qayerdan o‘tishi lozim, nimalarni pul deb va nimalarni moliyaviy aktivlar deb hisoblash kerak degan masalalarda mushohadalar bo‘lmoqda.

Moliyaviy aktivlarning umumiy spektorida bir qutbda naqd pullar (foiz keltirmaydigan), boshqasida esa yuqoriroq daromad keltiradigan, lekin pastroq

likvidlikka ega bo'lgan aktivlar turadi. Pul-kredit siyosatini olib borish va pul sohasidagi vaziyatni kuzatib borishda pul massasining biror-bir ko'rsatkichidan foydalanish zarurligi pul agregatlarining barqarorligi va ularning iqtisodiyotdagi yalpi talab bilan bog'liqliklari, hamda PKBning ushbu pul agregatining miqdorini nazorat qilish imkoniyatlaridan kelib chiqadi. Demak, pul massasi tarkibiga moliyaviy aktivlarning qaysidir bir turi har doim kirishini, hamda amaldagi pul tushunchasi kelgusida o'zgarishini kafolatlab bo'lmas ekan. Qaysi aktivlarning pul massasi tarkibiga kirishi empirik usulda amalga oshiriladi va shu sababli, pul agregatlarining bir nechta turlarini tahlil qilib borish lozim.

5.2. Pul-kredit sohasini tahlil qilish. Boshqa sektorlar bilan aloqalar. Pul bozoridagi muvozanat. Pul multiplikatori konsepsiyasi. Pul-kredit tahlilining ayrim masalalari

Bank tizimining balansi hisoblanmish PKSh, mamlakatning tashqi pozitsiyalari bilan bank tizimidagi sof aktivlar, hamda davlat boshqaruv idoralari hisoblari bilan bank tizimi tomonidan davlatni moliyalashtirish orasidagi muhim aloqalarni aniqlashga imkon beradi. Shuningdek, bank tizimi, albatta, real sektor (milliy hisoblar bilan ham) bilan ham xususiy sektorga pul ko'rinishda kredit berish orqali ham bog'langandir.

TB bilan aloqalar. TBni tahlil qilishda ko'rilganidek, agar bank tizimi bo'yicha operatsiyalar chiziq ustida ifodalansa, TBning umumiy Saldosi bank tizimining sof xalqaro zaxiralarini o'zgarishi hisobiga moliyalashtiriladi. Umuman olganda, sof xorijiy aktivlarning o'zgarishi xoh PKSh, xoh TB orqali aniqlanmasin, bir xil natija beradi. Shuning uchun ushbu o'zgarish PKSHda

$$\Delta NFA = \Delta M2 - \Delta NDA$$

ko'rinishda hisoblansa, TBda

$$\Delta NFA = - \Delta RES$$

bo'lganligi sababli

$$\Delta NFA = CAB + \Delta FI,$$

$$CAB + \Delta FI + \Delta RES = 0,$$

(bu yerda ΔFI – noemission moliyalashtirish oqimlari) ko'rinishda hisoblanadi. Va natijada,

$$\Delta NFA = \Delta M2 - \Delta NDA = CAB + \Delta FI = \Delta RES.$$

PKSh dagi ayniyat – pul massasining ko'payishiga nisbatan ichki kredit ekspansiyaning har qanday ustunligi (muvozanat paytida u pulga talab bilan teng bo'ladi) bank tizimidagi sof xorijiy aktivlarning (ya'ni, ΔNFA manfiy bo'ladi) kamayishida aks etadi. Ushbu nisbat TB ga pul-kredit jihatdan yondashish va sof ichki aktivlarning yuqori chegaralarini belgilashda asos bo'lib xizmat qiladi.

Haqiqatan ham, moliyaviy dasturlash tarkibining asosi bo'lib, ichki manbalardan pullar (ichki kredit) bilan tashqi manbalardan pullar (sof xorijiy aktivlar) orasida

farqlar, hamda ular orasidagi bog‘liqliklar hisoblanadi. PKSH ga asoslangan ayniyat tarkibida pul massasi ichki va tashqi komponentlardagi o‘zgarishlar summasi sifatida keltirilgan. U pulga talab funksiyasi orqali real pul qoldiqlarini real daromadlar va inflatsiya sur‘atlari bilan bog‘laydi, bank tizimidagi sof xorijiy aktivlar, pul massasi va ichki aktivlar orasidagi bog‘liqliklarni belgilaydi. Agar pul massasining o‘zgarishi ichki aktivlarning o‘zgarishidan katta bo‘lsa, sof xorijiy aktivlarning o‘zgarishi ijobiy bo‘ladi va TB aktiv Saldo bilan chiqadi. Pul massasining maqbul darajada o‘zgarishiga nisbatan sof ichki aktivlarning o‘zgarishi kattaroq darajada bo‘lishi sof xorijiy aktivlarning qisqarishi bilan qorejaadi.

Moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning real dasturlarini tuzish jarayonida ishlab chiqarish, inflatsiya sur‘atlari va boshqa iqtisodiy siyosatga taalluqli chora-tadbirlarning maqsadli ko‘rsatkichlari belgilanadi. Ishlab chiqarish, inflatsiya sur‘atlari, TB va boshqa maqsadlardagi har qanday o‘zgarishlarning oqibatlarini chuqur tahlil qilinadi.

Pul-kredit hisoblari bilan TB orasidagi aloqalar valuta kursida o‘zgarishlar sodir bo‘lsa, ancha murakkablashadi. Bank tizimi balansini tahlil qilishda zaxiralarning o‘zgarishi ko‘pincha operatsiya oqimlariga tenglashtiriladi. Bu har doim ham to‘g‘ri emas. Xususan, ikki davr orasidagi zaxiralarning o‘zgarishi faqat operatsiyalardagi o‘zgarishlarnigina emas, balki qiymatni qayta baholash va boshqa omillarning o‘zgarishlari hisobiga sodir bo‘lishi mumkin. Qiymatni qayta baholash moliyaviy aktivlar va passivlarga narxlarning o‘zgarishi natijasida paydo bo‘ladi. Narxlar esa o‘z navbatida bozor narxlari yoki valuta kurslaridagi tebranishlar, kreditorlar tomonidan qarzlardan voz kechib yuborish va boshqa omillar hisobiga sodir bo‘lishi mumkin. Zaxiralarning vaqt bo‘yicha o‘zgarishlarini operatsiyalar oqimlariga tenglashtirish tahlil qilinayotgan davrda, ayniqsa valuta kurslarida kuchli tebranishlar bo‘lganda, noto‘g‘ri xulosalarga olib keladi. Demak, bunday holatlarda aniq operatsiyalar oqimini hisoblash uchun valuta kursidagi o‘zgarishlarni inobatga oladigan tuzatishlar kiritish lozim.

Aniq olganda, vaqt bo‘yicha zaxiralar ma’lum moddalarining o‘zgarishiga valuta kurslaridagi tebranishlar ta’sirini operatsiyalardagi o‘zgarishlar va qiymatni qayta baholash hisobiga qancha bo‘lganini ajratish talab qilinadi (ushbu misolda boshqa omillar va bozor narxlaridagi tebranishlar hisobga olinmagan).

A_{Rt} – milliy valutaga denominasiya qilingan balansdagi zaxira moddasi;

A_{St} – dollarda ifodalangan balansdagi zaxira moddasi;

E_t – davr oxiriga bir dollarga to‘g‘ri kelgan milliy valuta kursi;

E^*_t – o‘rtacha davrdagi valuta kursi.

Bu yerda,

$$A_{Rt} = E_t * A_{St}.$$

So‘ngra:

$$\text{Zaxiralarning summasi o'zgarishi} = (A_{Rt} - A_{Rt-1}),$$

$$\text{Operatsiyalar oqimi} = E^*_t (A_{St} - A_{Rt-1}).$$

Demak,

*Zaxiralarning summa o'zgarishi = operatsiyalar oqimi +
+ qiymatni qayta baholash,*

bundan:

$$\begin{aligned} \text{Qiymatni qayta baholashdagi o'zgarishlar} &= \\ &= (A_{Rt} - A_{Rt-1}) - E_t^* (A_{St} - A_{St-1}). \end{aligned}$$

Qayta baholashni o'tkazish hisobiga tuzatishlarni kiritish (VA_d) shuningdek quyidagicha ifodalanadi:

$$VA_d = A_{St-1}(E_t - E_{t-1}) + \Delta A_{St}(E_t - E_t^*).$$

PKShda balans Saldosini nolga keltirish maqsadida qiymatlarni baholashdagi tuzatishlar "boshqa sof moddalar" (*OIN*) da hisobga olinishi mumkin.

Davlat boshqaruv idoralari hisoblari bilan aloqalar. Bank tizimining davlat boshqaruv idoralari bilan sof talablari PKSHning aktiv tomonida ko'rsatiladi. Ushbu talablardagi o'zgarishlar bank tizimi tomonidan har qanday kamomadni qoplash uchun davlat boshqaruv idoralari bilan berilgan sof kreditni ifodalaydi. Bu davlat boshqaruv sektori bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikdir va u budjet kamomadini monetizatsiyalash (ya'ni, bank tizimining kreditlari hisobiga budjet kamomadini moliyalashtirish) bevosita pul massasiga qanday ta'sir ko'rsatishini aks ettiradi.

Real sektor bilan aloqalar. Aktivlar tomonida ko'rsatiladigan bank tizimi tomonidan xususiy sektorga beriladigan kreditlar ushbu sektorning rivojlanishi va o'sishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Passiv tomonda xususiy sektor ixtiyorida bo'lgan bank tizimi tomonidan jamg'arib boriladigan pul mablag'lari ko'rsatilib, u xususiy sektorning iqtisodiyotdagi inflatsiya sur'atlariga ta'sir qiluvchi xususiy sektorning "reaksiya funksiyasi"dir.

Pul bozorida muvozanat. Bozor iqtisodiyotida pul bir qancha funksiyalarni bajaradi:

- almashuv vositasi. Ushbu funktsiya operatsiyalarini bajarish pullarga egalik qilish rag'batiga mos keladi;

- jamg'arish vositasi. Pul xarid quvvatini hozirgi davrdan kelgusi davrga ko'chirishi maqsadida foydalanilishi mumkin bo'lgan aktivdir. Ushbu funktsiya pul saqlashning porfel (spekulyativ) rag'batiga mos keladi. Shu asnda bu rolni bajaradigan pulga talab, pul bo'yicha foyda normasi bilan muqobil aktivlar daromadlariga taqqoslanib bog'langan;

- hisob birligi. Tovar, xizmat va aktivlarning narxlari odatda pul birliklarida ifodalanadi (masalan, so'm, rubl, dollar yoki evrolarda).

Boshlang'ich bosqichlarda pul-kredit siyosati asosiy e'tiborni operatsiyalar bo'yicha Saldo funksiyasini bajaradigan moliyaviy aktiv hisoblanmish, M1 pul agregatiga qaratadi. Biroq, likvidlik darajasi bo'yicha pullardan farq qiladigan moliyaviy aktivlar pul xarakteristikalariga mos kela boshlagan sari, pul-kredit siyosatini shakllantirish maqsadida kengroq pul agregatlaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Miqdor nazariyasi va pulga talab. Eng dastlabki monetar nazariya pul massasi (M) bilan ishlab chiqarishning bozor qiymati (PY) orasidagi bog'liqlikka asoslangan.

Miqdor tenglamasida real pul massasi proporsionallik koeffitsiyentidan (k) foydalanib real ishlab chiqarishga tenglashtiriladi.

Shunday qilib,

$$\frac{M}{P} = kY. \quad (5.10)$$

“ k ” o‘zgarmas deb olinganda, yuqoridagi ifoda pulning miqdor nazariyasi deb yuritiladi. Bu nazariya pul massasi bilan mamlakat iqtisodiyotidagi to‘la bandlik sharoitida (ya’ni, Y belgilab qo‘yilgan) mavjud bo‘lgan narx darajasi (R) bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liqlikni o‘rnatadi. Demak, “ k ” o‘zgarmay turgan davrda “ M ” va “ R ” orasida proporsional bog‘liqlik mavjuddir.

Natijada (5.10) tenglamasini quyidagicha yozish mumkin:

$$M \cdot V = P \cdot Y. \quad (5.11)$$

Bu yerda $V = 1/k$ (proporsionallik koeffitsiyenti) daromadlarni doiraviy aylanishida pulning aylanish tezligini ifodalaydi va pul daromadlarini (ya’ni, $Y \cdot M$) pul massasiga nisbati tarzida aniqlanadi. Boshqacha aytganda, u nominal oqimni moliyalashtirish uchun ma’lum davr ichida pul zaxiralari necha marta aylanishini ko‘rsatadi. Pul aylanish tezligi monetar iqtisodiy nazariyada eng ko‘p o‘rganilgan o‘zgaruvchi hisoblanadi. U iqtisodiy siyosatni ishlab chiqadigan va olib boradigan shaxslar uchun juda muhim va foydali konsepsiyadir. Agar “ V ” ni aniq oldindan bashorat qilish imkoniyati bo‘lsa, u holda maqsadga muvofiq real o‘sish va inflatsiya sur‘atlarini ta’minlashi mumkin bo‘lgan muomaladagi pul massasi miqdoriga erishish mumkin bo‘ladi. “ V ”ni yanada chuqurroq o‘rganish, uning naqadar nominal daromadlar bilan pul zaxiralari orasidagi mexanik aloqani ifodalashini ko‘rish mumkin. Ushbu konsepsiya pulga talab bilan kuchli aloqadadir. Pul aylanish tezligi va pulga talab o‘zaro teskari bog‘langan. Ular bitta hodisani turli usullarda ifodalanishidir. (5.11) tenglamani qo‘shimcha o‘sish sur‘atlari orqali ifodalasak:

$$\frac{\Delta M}{M} = \frac{\Delta P}{P} + \frac{\Delta Y}{Y} - \frac{\Delta V}{V} \quad (5.12)$$

tenglamasi hosil bo‘ladi.

Pul aylanish tezligi o‘zgarmas holatida $\Delta V/V=0$ bo‘lib, (5.12) tenglama miqdor nazariyasining (5.11) qayta ishlangan izohiga aylanib qoladi. Bu tenglama pul massasining foizlardagi qo‘shimcha o‘sishi, narxlarning foizlardagi qo‘shimcha o‘sishi (ya’ni, inflatsiya sur‘ati) bilan $Y \cdot M$ ning real o‘sishi yig‘indisiga tengligini ifodalaydi. Pulni daromadlarning doiraviy aylanishidagi aylanish tezligi tushunchasi, umumiy operatsiyalar hajmini pul massasiga bo‘lib aniqlanadigan operatsiyalardagi pul aylanish tezligi tushunchasi bilan bir xildir. Odatda operatsiyalardagi pul aylanish tezligi daromadlarning doiraviy aylanishidagi aylanish tezligiga nisbatan yuqoriroq bo‘ladi, chunki $Y \cdot M$ dagi bir so‘m, odatda operatsiyalarni bajarish manbai hisoblanib, ularning qiymati katta miqdordagi so‘mlarni talab qiladi. Operatsiyalardagi pul aylanish tezligini hisoblash, daromadlarning doiraviy aylanishi orqali pul aylanish tezligini hisoblashga nisbatan ancha mushkul.

Pul aylanish tezligi doimiy bo'lgan holatlarda narxlarning doimiy darajasini saqlab turish uchun pul massasining o'zgarish sur'atlari real YaIMning o'zgarish sur'atlariga teng bo'lishi lozim.

Pul aylanish tezligi doimiy bo'lgan holatda pul massasi o'sishining real daromadlar o'sishidan yuqori darajada bo'lishi inflatsiyaga olib keladi.

Ko'pchilik bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda, ayniqsa o'tish jarayonining boshlang'ich bosqichlarida, inflyasining asosiy sababi monetar siyosat hisoblanadi. Shu davrlarda olib borilgan ilmiy-tadqiqot tekshiruvlarida sobiq ittifoqning barcha mamlakatlarida yuqori darajada sodir bo'lgan inflatsiyaning asosiy sababchisi pul-kredit ekspansiyasining sur'atlari yuqori darajada bo'lganligi aniqlangan.

Yuqoridagi xulosa pul aylanish tezligining doimiy holatda bo'lgan deb ehtimol qilib olingan. Lekin, u doimiy bo'lmaydi. Pul aylanish tezligi inflatsiya darajasi va foiz stavkalarining oshib borishi bilan tezlashib borsa, daromadlarning o'zgarishiga sal bo'shroq javob beradi. Agar daromadlar bo'yicha pulga talab elastikligi 1 ga teng bo'lsa, real daromadlarning o'zgarishi pul aylanish tezligiga ta'sir o'tkazmaydi. Agar elastiklik 1 dan kichik (katta) bo'lsa, pul aylanish tezligi oshadi (kamayadi).

Pulga talab. Eng avvalo real va nominal pul qoldiqlarini bir-biridan ajratish zarur. Pulga nominal talab – muayyan pul belgilarining, masalan so'm yoki dollarning, ma'lum belgilangan miqdoriga talabdir. Pulga real talab yoki real pul qoldiqlariga talab – ushbu pullarga sotib olinishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdorida ifodalangan talabdir. Shuning uchun real pul qoldiqlariga talab (M/R) umumiy narx indeksleri bilan deflatsiya qilingan real ko'rinishdagi pul miqdorini ifodalaydi. Pulga talab real pul qoldiqlariga talabni ifodalaydi, chunki kishilar pulni unga nima sotib olish mumkinligiga qarab saqlaydilar.

Iqtisodiy adabiyotlarda har qanday aktivlarga talab funksiyasi singari, real pul qoldiqlari ham uning narxi funksiyasidir degan qarashlar quvvatlanadi. Narxlar aktivlar, daromadlar, farovonlik va nimalar kutilayotganligiga bog'liqdir. Soddaroq ko'rinishda real pul qoldiqlariga talab daromadlar bilan ijobiy va pullarni saqlashning muqobil xarajatlari bilan salbiy bog'liqlikdadir.

Real daromadlar oshib borishi bilan real pul qoldiqlariga talab ham oshib boradi va bu holat operatsiyalar hajmining oshishida o'z ifodasini topadi.

Pul qoldiqlarining saqlash xarajatlarini boshqa mulk shakllari bilan taqqoslash mulkni muqobil saqlash shakllariga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun moliya sohasi rivojlangan mamlakatlar iqtisodchilari boshqa aktivlarga nisbatan pulni muqobil saqlash xarajatlari sifatida nominal foiz stavkasi ko'rsatkichidan foydalanadilar. Real pul qoldiqlarini muqobil saqlash xarajatlarining taxminiy miqdori sifatida kutilayotgan inflatsiya darajasini ham qo'llash mumkin. Giperinflatsiya sharoitlarida pulni saqlashning muqobil xarajatlari juda yuqori bo'lib, pulga talab keskin kamayib ketadi.

Pul multiplikatori konsepsiyasi. PKBI balansida ko'rilganidek, zaxira pullarining dastlabki o'sishi kelgusi davrda bank tizimi tomonidan olib boriladigan pul-kredit ekspansiyasiga asos hisoblanadi. PKBI tomonidan zaxira pullarining ko'paytirilishi, keyinchalik PDB tomonidan ulardagi deponirlashgan resurslarning ko'payishi hisobiga yana zaxira pullari miqdorini oshiradi. Buning sababi – har bir

soʻm deponirlashgan summadan maʼlum qismi (belgilangan zaxira meʼyoriga koʻra) PDB tomonidan zaxira shaklida saqlanishi lozimligidir. Qolgan mablagʻlar, odatda kredit sifatida mijozlarga beriladi va natijada depozitlar hosil boʻladi. Depozitlar esa oʻz navbatida yangi ssudalar berilishi uchun asos boʻladi. Bu jarayonning oxirgi bosqichida yaratilgan depozitlarning summasi dastlabki zaxira pullar oʻsishi summasining “koʻp martalab” summasi hisoblanadi.

Zaxiralarni qisman qoplash tizimida banklar ssudalarni berish uchun zaxira sifatida oʻz depozitlarining bir qismini saqlagan holda aholining depozitlaridan foydalanadilar.

Pul muomalasi jarayoni uchun oddiy model PKBI jamgʻaradigan zaxira pullariga (RM) asoslangan boʻladi. Zaxira pullariga talab naqd pullar (CY) sifatida foydalanish uchun aholi tomonidan va zaxira sifatida foydalanish uchun tijorat banklari tomonidan boʻladi.

Demak,

$$RM = CY + R \quad \text{va} \quad M = CY + DD,$$

bu yerda, R – PDB larining PKBI laridagi depozitlari; DD – depozitlar; M – pul massasi.

Natijada, pul massasini pul bazasiga (zaxira pullariga) nisbati sifatida pul multiplikatorini aniqlash mumkin:

$$mm = \frac{M}{RM} = \frac{CY + DD}{CY + R}. \quad (5.13)$$

Pul multiplikatori – bir birlik zaxira puli hisobiga qancha pul yaratilishini koʻrsatadi. Shunday qilib, pul massasining funksiyasini quyidagicha yozish mumkin:

$$M = mm * RM. \quad (5.14)$$

Yuqoridagi formulani oʻzgarishlar koʻrinishida quyidagicha yozish mumkin:

$$\Delta M_t = \Delta mm_t RM_{t-1} + mm_{t-1} \Delta RM_t. \quad (5.15)$$

(5.14) va (5.15) formulalar pul massasining pul multiplikatori yoki zaxiradagi pullarning oʻzgarishi hisobiga koʻpayishi mumkinligini koʻrsatadi. Xususan, zaxira pullarining belgilangan maqsadli koʻrsatkichi oʻzgarmasdan qolib, pul multiplikatorining oshishi pul-kredit sharoitlarining boʻshashganligidan dalolat beradi.

Pul multiplikatori (mm) majburiy zaxira meʼyori va umumiy pul massasidagi naqd pullar salmogʻi qanchalik kichik boʻlsa, shunchalik katta boʻladi.

Pul multiplikatorining miqdori vaqt davomida doimiy boʻlmasligi, zaxira pullari bilan pul massasi orasidagi bogʻliqliklarni oldindan belgilashda qiyinchiliklar tugʻdirishi mumkin. Pul multiplikatorining oʻzgarishi uch turdagi iqtisodiy subyektlarning faoliyatiga bogʻliq boʻladi. Bu iqtisodiy subyektlar: majburiy zaxiralar meʼyorini belgilovchi PKBI; qancha ortiqcha zaxira pullarini saqlash kerakligini belgilovchi tijorat banklari; va inflatsiya, foiz stavkalar va boshqa koʻrsatkichlarga

asosanib qancha pulni naqd ko‘rinishda va qancha pulni depozit shaklida saqlash kerakligini belgilovchi bank tizimiga mansub bo‘lmagan aholi.

Shunday qilib, pul massasining o‘zgarishiga zaxira pullari va pul multiplikatorining o‘zgarishlari ta’sir qiladigan bo‘lsa, o‘z navbatida:

– zaxira pullariga – sof xorijiy aktivlar, davlat boshqaruv idoralariga sof talablar, tijorat banklariga talablar va boshqa moddalar (sof);

– pul multiplikatoriga – talab qilib olinguncha depozitlar bo‘yicha majburiy zaxiralar, muddatli depozitlar bo‘yicha majburiy zaxiralar, ortiqcha zaxiralar koeffitsiyenti, muddatli depozitlarning talab qilib olinguncha depozitlarga nisbati va naqd pullarning talab qilib olinguncha depozitlarga nisbati ta’sir ko‘rsatar ekan.

Banklar ssudalar berganda, ssuda oluvchilar iste’mol qobiliyatini sotib oladilar. Qarz oluvchilar o‘zlariga bank oldida qarz majburiyatini oladilar. Shu sababli ssuda qarz oluvchining sof kapital qiymatini oshirishga olib kelmaydi, chunki sof kapital qiymati aktivlar va majburiyatlarning farqi sifatida aniqlanadi. Boshqacha aytganda, qisman zaxira tizimi orqali yaratiladigan pul aktivlarni emas, balki iqtisodiyotdagi likvidlik darajasini oshiradi.

Aholining pul massasiga ta’siri kuchli bo‘lganligi sababli, PKBI pul massasini to‘laonli nazorat qila olmaydilar. Biroq, pul multiplikatori doimiy yoki uning o‘zgarishini oldindan aniqlash mumkin bo‘lgan holatlarda Markaziy bank belgilangan maqsadli pul massasi darajasiga erishish uchun, dastavval pul multiplikatorini baholashi, so‘ngra (5.15) tenglamasi yordamida zaxira pullari miqdorini belgilashi lozim.

Pul-kredit tahlilining ayrim masalalari. Mamlakat pul-kredit tizimidagi o‘zgarishlarni tahlil qilishda quyidagi 5 ta masalaga alohida e’tibor berish lozim: moliya sohasidagi yangiliklar va boshqarishni qisqartirish; valutarlar o‘rnini o‘zgartirish; valuta kurs roli; kapital oqimlari sababli sodir bo‘ladigan qiyinchiliklar va emission daromad.

Moliya sohasidagi yangiliklar va boshqarishni qisqartirish. Yuqorida qayd qilinganidek, ko‘pchilik mamlakatlarda axborot texnologiyasining mukammallashuvi va moliya bozorlarida yangi moliyaviy vositalar va ish uslublaridagi yangiliklar natijasida pul va pul bo‘lmagan moliyaviy aktivlar orasidagi farqlarni aniqlash qiyin bo‘lib bormoqda. Ko‘p mamlakatlarda talab qilib olinguncha depozitlardan olinadigan foizlarni jamg‘arma sifatidagi boshqa moliyaviy aktivlardan olinadigan daromadlar bilan taqqoslash mumkin. Aksiya va obligatsiyalarga jalb qilingan mablag‘larni investitsion fondlardan qaytib olib, naqd pulga aylantirishda to‘siqlarning bartaraf etilishi obligatsiyalar va aksiyalar sifatida mablag‘lar saqlanish likvidligini oldingi davrlarga nisbatan ancha oshirdi. Natijada, ushbu pul substitutlari shaklidagi aktivlar pulga talabni oldindan aniqlash imkoniyati, pul-kredit siyosatini ishlab chiqish va olib borishni ancha qiyinlashtiradi.

Uy xo‘jaliklaridagi pul zaxiralari va pul substitutlarining tez o‘zgarishi pul aylanish tezligida nobarqarorlikka olib kelishi mumkin. Shuning uchun pul miqdori yalpi talabning o‘zgarishini baholashda noto‘g‘ri ko‘rsatkich bo‘lishi mumkin. Ba’zi mamlakatlarda bu muammoni yechish uchun pul substitutlarini qamrab oluvchi, M1 va M2 agregatlariga nisbatan kengroq pul agregatlaridan foydalaniladi. Pul-kredit agregati qanchalik keng bo‘lsa, pul substitutlari shaklidagi aktivlar bo‘yicha majburiy

zaxiralar me'yorlari belgilanmaganligi va pul substitutlari bank tizimiga kirmagan muassasalar tomonidan emissiya qilinganligi sababli PKBilarining kengroq pul agregatlarini nazorat qilish imkoniyati shunchalik chegaralangan bo'ladi. Shuning uchun oraliq va pirovard maqsadlarga erishish orasidagi bog'liqliklarni saqlab qolish masalasida qaror qabul qiluvchi siyosatchilar dialemmaga duch kelishadi. Ular maqsadli ko'rsatkichga erishish uchun pul-kredit agregatining kengroq tushunchasidan foydalanishlari mumkin, lekin uni nazorat qilish darajasi va imkoniyati ancha past bo'ladi. Shuning uchun pul-kredit siyosatining oraliq maqsadlarini tanlashda keng pul agregati (yalpi talab bilan bog'liqlik) va nazorat qilish imkoniyatlari puxta balanslashtirilgan bo'lishi lozim.

Moliyaviy yangiliklar va boshqaruvning qisqarishi natijasida pul agregatlarining qaysi turini pul-kredit siyosatini ishlab chiqishda asos qilib olish masalasi paydo bo'ladi. Albatta, siyosatni ishlab chiqadigan va olib boradigan shaxslar ushbu davrda eng talabga javob beruvchi ma'lumotlardan foydalanishga harakat qiladilar. Ammo bunday yondashish salbiy oqibatlariga olib kelib, siyosatni ishlab chiqish va olib borish masalalariga javob beruvchilar, ayniqsa aholi xatolariga yo'l qo'yishi mumkin. Shuning uchun pul-kredit agregatlaridan tashqari, pul-kredit siyosatining boshqa indikatorlaridan foydalanish taqozo qilinadi. Bular: nominal va real foiz stavkalari, to'lash muddatiga qarab foiz stavkalarining tarkibi (daromadlilik egri chizig'ida ifodalanadigan) va valuta kursi dinamikasidir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda tez sur'atlarda tarkibiy va dinamik o'zgarishlar bo'layotganligi sababli, pul-kredit siyosatidagi oraliq maqsadlar va pul-kredit indikatorlarini tanlashda eklektik yondashish talab qilinadi.

Valuta o'rnini bosish. Inflatsiya darajasining yuqori va tez-tez o'zgarib turishi mamlakatda muomalada bo'lgan valutaning jamg'arish vositasi, o'lchov birligi va almashuv vositasi kabi vazifalarni bajarishida samaradorlik darajasini keskin pasaytirib yuboradi. Natijada, iqtisodiy agentlar milliy valutadan voz kechib, barqaror valutaga (masalan, AQSh dollariga) ko'proq o'ta boshlaydilar. Ushbu holatni valuta o'rnini bosish yoki "dollarizatsiya" deb yuritiladi. Yuqori inflatsiya darajasi mavjud bo'lgan ko'pchilik mamlakatlarda iqtisodiy agentlar aktivlarini xorijiy valutalarda saqlash havfsizroq va foydaliroq bo'lganligi sababli, milliy valuta jamg'arish vazifasini o'tamay qo'ydi.

Valuta o'rnini bosish, ya'ni "dollarizatsiya" holati, Lotin Amerikasining ayrim mamlakatlaridagi tajriba ko'rsatishicha, keyinchalik inflatsiya darajasi keskin pasaytirilgan paytlarda ham yuqori darajada saqlanib turgan. Dollarizatsiya fuqarolarni mustahkam jamg'arish vositasi hisoblansada, siyosatni ishlab chiquvchilar uchun muammolar tug'diradi, chunki ular PKBI tomonidan pul massasini nazorat qilishda qiyinchiliklarga duchor bo'ladilar.

Uzoq cho'zilgan inflatsiya, yumshoq pul-kredit va almashuv kursi siyosati hamda rasmiy va norasmiy indeksatsiyalar natijasida, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda iqtisodiyotni dollarizatsiyalash darajasi ko'tarilib ketgan. Institutsional chegaralashlar va makroiqtisodiy sharoitlarga ko'ra dollarizatsiya koeffitsiyenti (xorijiy valutadagi depozitlarning keng ma'nodagi pul massasiga nisbati) odatda islohotlar dasturini amalga oshirishning boshlang'ich bosqichlarida 0-10 % dan 30-60 % gacha o'zgarib turishi mumkin.

Valuta o'rnini bosish darajasining oshib borishiga qarab milliy valutadan foydalanish qisqarib boradi va natijada budget kamomadining inflatsiyaga bosimi kuchayadi. Bu esa dollarizatsiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda budget intizomi masalasini muhim darajaga ko'taradi. Bundan tashqari, valuta o'rnini bosish pul massasining valuta qismiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazish imkoniyati bo'lmaganligi sababli, davlat tomonidan pul-kredit siyosatini yuritishda muammolar tug'diradi. Yuqoridagi potensial muammolarga qaramasdan, Lotin Amerikasi mamlakatlarining tajribasi sun'iy usullar, xususan, indeksatsiya qilingan ichki moliyaviy vositalarni chiqarish yoki xorijiy aktivlarni majburan konvertatsiya qilish yordamida dollarizatsiyaga qarshi kurash inflatsiyani yanada kuchayib ketishiga olib keladi, degan xulosa chiqarishga imkon beradi. Oqilona moliyaviy va budget siyosati milliy valutadagi aktivlarning, tashqaridan majburlash choralari qo'llamasdan, ko'payishiga olib keladi. Nihoyat, rezidentlar ixtiyoridagi xorijiy valutilarning zaxiralari milliy valutaning o'rnini bosganligi uchun, pul massasi tarkibiga kiritilishi lozim.

Valuta kurslari tarkibi va pul-kredit tahlili. Valuta kursi tarkibi pul-kredit siyosati bilan uzviy bog'lanishda bo'ladi. Qat'i belgilangan valuta kursi tizimida PKBI oldindan qat'i belgilangan narxlarda milliy valutaga xorijiy valutani sotib olish yoki, aksincha, sotishga tayyor bo'ladi. Agar valutaning bozor kursi qat'i belgilangan kursdan cheklanish tendensiyasiga ega bo'lsa, PKBI qat'i belgilangan kursni saqlab qolish uchun milliy valutaga xorijiy valutani sotib oladilar yoki sotadilar. PKBI balansi atamasiga ko'ra sof xorijiy aktivlar miqdori valuta intervensiyasiga ko'ra o'zgarsa, pul bazasi va pul massasi sof xorijiy aktivlarning o'zgarishiga qarab o'zgaradi. Demak, qat'i belgilangan valuta kursini qabul qilish, pul-kredit siyosatining rasmiy qat'i belgilangan valuta kursini muvozanat kursiga mos kelishini ta'minlashga qaratilgan bo'lishini talab qiladi. Bunda Markaziy bank muvozanat kursi bilan oldindan qat'i belgilangan valuta kursiga mos kelishini ta'minlash uchun pul massasiga tuzatishlar kiritib turishga majbur bo'ladi. Shunday qilib, PKBI pul massasi ustidan nazoratni amalga oshira olmaydilar. Qat'i belgilangan valuta kursining qabul qilinishi, pul massasi ustidan nazorat qilishdan voz kechishni talab qiladi.

Qat'i belgilangan valuta kursi tartibi sharoitlarida Markaziy bankning ichki kreditlarni kengaytirishga qaratilgan harakatlari ichki narxlar va ishlab chiqarish chegaralaridan chiqib ketadi. Yalpi xarajatlarning oshishi joriy operatsiyalar hisobining kamomadini oshishiga olib keladi va valuta kursiga bosimni pasaytiradi. Markaziy bank ushbu bosimga qarshi turish uchun xorijiy valutilarni sotish va sof xorijiy aktivlarni qisqartirishga majbur bo'ladi. Bu esa Markaziy bankning pul massasini ko'paytirishga qaratilgan harakatlarini barbod qiladi. Odatda, oqilona moliyaviy dastur teskari natijalarni beradi va sof xorijiy aktivlarni oshiradi. Bunday tahlilning yagona xulosasi - moliyaviy dasturlash doirasida TBning holatini yaxshilash uchun ichki kreditlarning yuqori chegaralarini belgilashdir. Qat'i belgilangan valuta kursi tartibi sharoitlarida pul massasining hajmi oldindan belgilanmaydi (endogen), u siyosat vositasi hisoblanmasdan, tizim tomonidan aniqlanadi.

Qat'i belgilangan valuta kursi tartibi sharoitlarida pul massasi hajmini avtomatik tuzatish (korrektirovka) Markaziy bank tomonidan faqat sterillash hisobiga qorejaadi. Sterillash Markaziy bankning valuta intervensiyasi natijasidagi ta'sirlarni ochiq bozordagi davlat qimmatbaho qog'ozlari bilan operatsiyalar o'tkazish orqali qoplashga qaratiladi. Shunday qilib, xorijiy valutalarning sotilishi PKBI'dagi sof xorijiy aktivlarning kamayishiga olib keladi, bu esa ochiq bozordagi qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish hisobiga qorejaadi. Oxirgi holat esa, PKBI sof ichki aktivlarining ko'payishiga olib keladi va zaxira pullari va pul massasiga ta'sirni sustlashtiradi. Sterillash natijasida tashqi disbalans bilan pul massasining tekislashga qaratilgan o'zgarishi orasidagi to'g'ridan-to'g'ri aloqa buziladi. Biroq, sterillash faqat qisqa muddatli davrlardagina ijobiy natija berishi mumkin. Uning asosiy kamchiligi bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda unchalik rivojlanmagan qimmatbaho qog'ozlar bozoriga uzviy bog'liqligidir. Nazariy nuqtai nazardan qaraganda, agar Markaziy bank xorijiy valutaning katta miqdordagi oqimini qoplash maqsadida haddan tashqari katta miqdorda qimmatbaho qog'ozlarni sotsa, ma'lum vaqt o'tganidan so'ng katta miqdordagi foizlarni to'lashga to'g'ri kelishi munosabati bilan sterillash imkoniyatlari ham chegaralangan bo'ladi.

Pul massasi ustidan mustaqil nazoratning yo'qotilishiga qaramasdan, ba'zi mamlakatlar o'z mamlakati valuta kursini inflatsiya darajasi past bo'lgan mamlakat valutasiga bog'lashga harakat qiladilar. Buning natijasida ular ichki siyosatning avtomatik qoidalarini o'rnatishadi va inflatsiya darajasi past bo'lgan mamlakat Markaziy bankining mustahkam holatidan foydalanadi. Bunday mexanizmdan foydalanishning "salbiy" tomoni – Markaziy bank pul massasi ustidan nazoratni yo'qotishi va TBni tuzatish uchun valuta kursidan vosita sifatidan foydalanishdan voz kechishdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlardagi «Valuta kengashlari» (masalan, Estoniya va Litvadagi kabi) zaxira pullari faqat xorijiy valuta bilan ta'minlangan holdagina yaratilishi mumkinligidan kelib chiqib, sterillash qilish imkoniyatlarisiz, qat'i belgilangan valuta kursi tizimini yaratishga imkon beradi. Sterillashdan voz kechilishi natijasida tuzatishlar kiritish avtomatik, lekin ancha oson kechadi. Pirovard natijada tuzatishlar kiritish nominal va real foiz stavkalarining oshishiga olib kelib, agar narxlar, ayniqsa ish haqi egiluvchan bo'lmasa, narxlarga bo'shroq bosim o'tkazadi, ishlab chiqarish hajmi va bandlik qisqaradi.

Pul-kredit tizimining avtonomligi va natijada, pulga talabning barqarorligini ta'minlaganligi uchun, ko'pchilik mamlakatlarda suzib boruvchi valuta kursidan foydalanishga ustunlik beriladi. Suzib boruvchi valuta kursi sharoitlarida PKBI valuta bozorida intervensiya qilmaydilar. Lekin, amalda "erkin" suzib boruvchi kurs gipotetik xarakterga ega, chunki ushbu turdagi almashuv kursini qo'llagan ko'pchilik mamlakatlarda, agar amaldagi almashuv kursi uning asosida yotgan muvozanatli almashuv kursidan haddan tashqari tafovut qilgan davrlarda valuta intervensiyasini amalga oshirishga majbur bo'ladilar va shuning uchun kursning suzib yurishi "noerkin" bo'ladi. Valuta kursining suzib boruvchi tartibi sharoitlarida PKBI ichki pul massasini to'la nazorat qiladilar va shu asnodan ichki inflatsiya sur'atlarini belgilashlari mumkin. Ortiqcha kreditlarni yaratish qo'shimcha manba (valuta kursining pasayishi) hisobiga sodir bo'ladi. Shuning uchun katta bo'lmagan ochiq

iqtisodiyotli mamlakatlarda muhim tovarlar importiga bog'liqlik mavjud bo'lganligi sababli, valuta kursi pul massasi va inflatsiya orasida qo'shimcha bog'liqlikni ta'minlaydi.

Kapital oqimlarining roli. Milliy chegaralar orqali harakatda bo'lgan kapital, mamlakat ichkarisidagi jamg'aruvchilar va investorlar bilan banklar orasida moliyaviy vositachilik xizmatlari singari, mamlakatlar orasida vositachilik funksiyasini bajaradi. Kapital oqimlari ichki iqtisodiy siyosat bilan TB orasidagi aloqalarni mustahkamlaydi. Jahon kapital bozoridagidek, oxirgi o'n yilliklar davomida xorijiy mamlakatlardagi pul-kredit sohasi bilan ichki pul-kredit siyosati uyg'unlashib bormoqda. Kapitalning absolyut harakatchanligi (мобильность) sharoitlarida ichki va tashqi xorijiy bozorlarda foiz stavkalari orasidagi kichkina farq ham juda katta kapital oqimlariga turtki bo'lishi mumkin. Agar bunday hollarda amalda qat'i belgilangan valuta kursi bo'lsa, Markaziy bank ichki foiz stavkalari darajasiga ta'sir ko'rsata olmaydi. Markaziy bankning pul-kredit siyosatini qattiqlashuviga qaratilgan har qanday harakati mamlakat ichkarisiga katta miqdorda kapital oqib kelishiga olib keladi. Natijada, Markaziy bank milliy valuta qiymatining ko'tarilishini oldini olish uchun valuta bozorida intervensiya qilishga majbur bo'ladi. Sof xorijiy aktivlarning ko'payishi, dastlab pul massasining qisqarishi hisobiga qorejaadi va natijada ichki foiz stavkalarining darajasi jahon foiz stavkasi darajasigacha kamayadi.

Suzib boruvchi valuta kursi tartibi sharoitlarida PKBI tomonidan valuta intervensiyasini amalga oshirilmaligi, sof xorijiy aktivlarning o'zgarishiga olib kelmaydi, joriy operatsiyalar hisobi bo'yicha kamomad esa, xususiy va rasmiy kapital kirib kelish miqdoriga teng bo'ladi. Pul massasi va TB orasidagi bog'liqlik buziladi va Markaziy bank yana pul massasi ustidan nazoratga erishadi. Aslida, mamlakatlardagi real sharoit qat'i belgilangan va suzib boruvchi almashuv kurslari tartiblari orasida, kapitalning harakatchanligi esa to'la va no'la darajalari orasida bo'ladi. Shuning uchun kapital oqimlari ustidan qattiq nazorat o'rnatilgan sharoitlarda ham savdo operatsiyalarining qatnashchilari joriy operatsiyalar hisobiga kapitalning kirib kelishi va chiqib ketishi orqali ta'sir o'tkazadilar va ichki aktivlar tashqi aktivlar bilan qisman qorejaishi mumkin. Kapital bilan operatsiyalar qanchalik ochiq bo'lgani sari, qoplash darajasi oshib boraveradi va valuta kursiga nisbatan yyetarli darajada egiluvchanlik bo'lmasa, mustaqil pul-kredit siyosatini yuritish qiyinlashib boradi. Dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida unga quyidagi chora-tadbirlar orqali ta'sir o'tkazishga harakat qiladilar:

– kirib kelgan kapitalning bir qismini qoplash uchun qisman valuta intervensiyasini amalga oshirish. Bu nominal valuta kursini ma'lum darajada ko'tarilishiga olib keladi;

– sof xorijiy aktivlarning qo'shimcha o'sishini pul bazasiga ta'sirini qisman sterillash;

– pul bazasi va inflatsiya sur'atlarini ma'lum miqdorda oshirish. Bu valuta kursini oshishiga olib keladi.

Emissiya daromadi va inflatsion soliq. Yuqori inflatsiya sharoitlarida pul massasini yaratish orqali hukumatning emission daromad olishga harakat qilishi

muhim omil hisoblanadi. Ushbu masala soliq-budjet sohasini tahlil qilishda atroflicha ko'rib chiqilgan edi.

5.3. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarning pul-kredit tahlili

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarning pul-kredit sohasini tadqiqot qiluvchi mutaxassislar biror-bir mamlakatga xos bo'lgan tizimiy va institutsional xarakterga ega bo'lgan muayyan muammolarga duch kelishadi.

Pul aylanish tezligining tez-tez o'zgarib turishi. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda yuqori va tez-tez o'zgarib turuvchi inflatsion jarayonlar pul aylanish tezligining tezlashuvi bilan birgalikda sodir bo'ladi. Pul aylanishining tezlashuvi muttasil bo'lmasdan, diskret hollarda sakrab turgan. Ekstremal holatlarda (masalan, 1993-yilning oxirlarida Armaniston va Gruziyada) pul aylanish tezligi bir chorakning o'zida uch barobar tezlashgan. Dastlabki pul aylanish tezligining yuqori darajada tezlashuv tendensiyasining teskari yo'nalishda o'zgarishi yoki pasayishi birdaniga sodir bo'lmasdan, buning uchun ancha uzoq vaqt talab qilinadi. Bu holatga erishish uchun real pul qoldiqlari uzoq vaqt davomida past darajada saqlab turilishi lozim. Yuqori darajadagi inflatsiya mavjud bo'lgan mamlakatlarda real pul qoldiqlari operatsiyalarni bajarish uchun zarur bo'lgan minimal darajada sekin-asta barqarorlashadi. Avval sodir bo'lgan giperinflatsiya sharoitlaridan kelib chiqib, real pul qoldiqlari bir qancha vaqt mobaynida inflatsiya boshlanguncha bo'lgan davrdagi darajaga real pul qoldiqlariga talab keskin pasaygan taqdirda ham yaqinlashmaydi, degan xulosa chiqarish mumkin.

Giperinflatsiya atamasi odatda juda yuqori sur'atlarda muttasil narxlarning o'sib borishini anglatadi. Filipp Kagan tomonidan taklif qilingan ta'rifga ko'ra, giperinflatsiya holatlari oylik inflatsiya darajasi bir necha oy mobaynida 50 foizdan kam bo'lmagan vaqtlarda sodir bo'ladi. Ilgari I va II jahon urushlaridan keyingi Germaniyadagi, ushbu urushlar oraligida Avstriya, Vengriya va Lotin Amerikasi mamlakatlaridagi giperinflatsiya holatlari yuqori sur'atlarda pul massasi o'sishining inflatsiyaga ta'sirini o'rganish uchun laboratoriya tajribasi deb hisoblanishi mumkin.

Giperinflatsiyaning holatlarini o'rganish, ularga xos bo'lgan bir qancha umumiy tomonlarni aniqlashga imkon beradi. Birinchidan, pulga real talab keskin pasayib ketadi. XX asrning 20-yillariga kelib, Germaniyadagi real pulga talab ikki yil oldingi darajaning 1/30 qismigacha pasayib ketgan. Ikkinchidan, nisbiy narxlar juda ham nobarqaror holatga kelib qoladi. Germaniyada real ish haqining darajasi past va yuqoriga har oyda 1/3 darajaga tebranib turgan. Nisbiy narxlar va real ish haqining bunday keskin o'zgarib turishi va ular bilan bog'liq bo'lgan tengsizlik va buzilishlar iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikka katta ziyon yetkazdi. Uchinchidan, yuqori sur'atli inflatsiya sharoitlarida, odatda katta tebranishlar sodir bo'ladi. 1921-1923-yillarda Germaniyada oylik inflatsiya sur'atlari noldan 500 foizgacha o'zgarib turgan. Bunday sharoitlarda nominal foiz stavkalaridan ushbu stavkalar bo'yicha kreditlash jarayoniga barham berilishi sababli, pullarni saqlashning muqobil xarajatlari me'yor sifatida foydalanib bo'lmaydi. Giperinflatsiya sharoitlarida pullarni saqlash xarajatlarining eng yaxshi indikatori bo'lib kutilayotgan inflatsiya darajasi hisoblanadi.

Ichki pul-kredit aktivlari bo'yicha real ko'rinishda ijobiy foyda normasini ta'minlash maqsadida valuta kursi sohasida keskin siyosat yuritayotgan mamlakatlar milliy valutaga ishonchni nisbatan qozonishlari mumkin.

Tijorat banklari orasida raqobatning yo'qligi. Tijorat banklari orasida raqobatning yo'qligi pul-kredit nazoratining bilvosita usullaridan foydalanishni qiyinlashtiradi. Tijorat banklari o'z foydalarini maksimallashtirish uchun faoliyatni boshlamaganliklari uchun bank zaxiralarga talab foiz stavkalariga nisbatan sezgir bo'lmaydi. Shuning uchun bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan ko'pchilik mamlakatlar pul qoldiqlarini pul bozorida zaxiralarni qayta taqsimlash uchun auksionlar o'tkazish orqali Markaziy bankning kreditlarini narxlar bilan bog'liq bo'lmagan normallashtirish usulidan foydalanganlar. Bank tizimida raqobat bir qancha sabablarga ko'ra chegaralangan bo'ladi. Ko'pchilik korxonalar singari, tijorat banklari davlatga tegishli bo'lib, keng taqsimlangan shohobchalarga ega bo'lmaydi. Banklar hamon Markaziy bank mablag'lari, yirik miqdorda imtiyozli kreditlar va kreditlashning yuqori chegaralariga bog'liq holda faoliyat yuritadilar. Ko'pchilik banklar Markaziy bankning qayta moliyalashiga bog'liq bo'lishi natijasida, markazlashgan rejalashtirish davridan davom yetib kelayotgan kreditlarning depozitlardan oshib ketish holatlariga barham berilmagan. Oqibatda mablag'lardan qayta foydalanishga mo'ljallangan banklararo bozor shakllanmasdan va ssudalarning salmoqli qismi subsidiyalanib qolmoqda.

Korxonalarining o'zaro qarzdorligi. Agar mamlakatda korxonalardan o'z individual xarajatlarini qat'i chegaralash talab qilinmasdan qattiq kredit siyosati olib borilsa, oqibatda vositachilarning moliyaviy xizmatlaridan foydalanishdan voz kechiladi yoki mablag'lar bank tizimidan tashqariga oqib keta boshlaydi. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlardagi korxonalar bank kreditlari o'rniga o'zaro qarzdorlikdan foydalanishga harakat qiladilar. Ayrim mamlakatlar tajribasi, xususan Ruminiya tajribasi, uzoq muddatli davrda o'zaro qarzdorlikni yechish uchun bank kreditlarida foydalanish, masalani yechilishiga olib kelmasligini yaqqol ko'rsatdi. Masalani hal qilish uchun korxonalarda qat'i budjet chegirmalari belgilanishi lozim. Yangitdan o'zaro qarzdorlikning paydo bo'lmisligi uchun ijobiy real foiz stavkalarini ta'minlash, to'lov tizimini takomillashtirish, boshqaruvchilarning yuqori darajada hisobot berishlari va bankrotlik to'g'risidagi qonunchilikning samarali ishlashi, hamda korxonalarda tizimiy islohotlar o'tkazish va kerak bo'lsa, ularni xususiylashtirish talab qilinadi.

Pul va moliya bozorlarining mavjud emasligi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning dastlabki bosqichlarida bunday bozorlarning yyetarli darajada rivojlanmaganligi ochiq bozordagi operatsiyalarni pul-kredit nazoratining vositasi sifatida foydalanilishiga to'sqinlik qiladi. Muammo banklararo kliring tizimining mavjud emasligi va banklararo operatsiyalarning kreditlash qobiliyatiga ishonchning pastligi sababli yanada murakkablashadi.

Foiz stavkalari sohasidagi muammolar. Uzoq muddatlarga past darajada belgilangan foiz stavkalari bo'yicha beriladigan katta miqdordagi ssudalar (masalan, uy-joy uchun ssudalar) foiz stavkalarini erkinlashtirish jarayonini murakkablashtiradi. Undan tashqari, moliya tartibining bo'shligi, odatda, foiz stavkalari rolini buzib yuboradi. Masalan, agar korxonalariga banklardan olingan kreditlar uchun foizlarni

uzish uchun qarz olishga ruxsat berilsa, yuqoriroq foiz stavkalari muntazam tarzda pul massasining o'sish sur'atlarini oshib borishiga olib kelishi mumkin (natijada inflatsiyani ham).

Depozit va kredit stavkalari orasidagi katta farq. Banklar turli xarajatlarini o'z mijozlari zimmasiga yuklashlari sababli ushbu farq katta darajada saqlanib turish tendensiyasiga ega bo'ladi. Bu xarajatlar katta miqdorda ishlamaydigan ssudalarning mavjudligi, imtiyozli stavklarda beriladigan kreditlar salmog'ining yuqoriligi, hamda islohotlarning dastlabki yillarida Markaziy bank foizsiz zaxira talablariga ko'proq e'tibor berganligi natijasida bank aktivlari bo'yicha foyda normasining pasayishi, tizimning samarasizligi natijasida yuqori darajadagi ma'muriy xarajatlar bilan bog'liq bo'ladi. Banklar orasida raqobatning sustligi sababli banklar eski tizimdan meros bo'lib qolgan narxlarni belgilash tamoyilidan, ya'ni "xarajatlar plyus ustama" usulidan voz kechishga shoshilmaydilar.

Davlat sektorining moliyalashtirishga katta ehtiyojlari. Pul-kredit siyosatini shakllantirish siyosiy jarayonlardan ajratilmagan holatlarda PKBI ko'pincha o'z maqsadlarini hukumatni moliyalashtirish ehtiyojlariga moslashtirishga majbur bo'ladilar. Katta budjet kamomadi va cheklangan ichki nobank moliyalashtirish manbalariga ega bo'lgan mamlakatlarda ushbu holat, odatda yuqori darajadagi inflatsiyaga olib keladi.

5.4. Pul agregatlarini bashoratlash. pulga talabni bashoratlash. pul taklifini bashoratlash

PKBIning moliyaviy dasturlashni amalga oshirishdagi asosiy vazifasi belgilangan inflatsiya sur'atlari va YaIMning real o'sish sur'atini ta'minlovchi pul taklifi bilan pulga talab darajalarini muvofiqlashtirishdan iborat bo'ladi. Pulga talab bashorati PKBI belgilangan pul massasi hajmiga erishish maqsadida boshqaruv vositalariga o'zgartirishlar kiritish uchun zarurdir.

Pulga talab bashorati

Pul-kredit sohasidagi o'zgarishlarni miqdoriy baholash va ularni iqtisodiyotning boshqa sektorlari bilan bog'lash uchun asos bo'lib pul-kredit sharhi (PKSH) xizmat qiladi.

(5.7) formulaga ko'ra PKShning asosiy ayniyati quyidagicha yoziladi:

$$NFA+NDC=M2-OIN, \quad (5.16)$$

bu yerda: $M2$ – keng ma'nodagi pul massasi, ya'ni tor ma'nodagi pul massasi ($M1$) bilan kvazi pullar (QM) yig'indisi; NFA – sof xorijiy aktivlar; NDC – sof ichki kreditlar; OIN – boshqa sof moddalar.

PKBIning muhim vazifalaridan biri yuqorida keltirilgan o'zgaruvchilarning talabga javob beradigan va kutilayotgan boshqa makroiqtisodiy o'zaruvchilarga mos keluvchi kelgusidagi miqdorlarini bashoratlashdir. Bu yo'lda birinchi muhim qadam sifatida pulga talabni bashoratlash hisoblanadi.

Pulga talabni baholashda ikkita asosiy yondashuv mavjud. Ulardan birinchisi nominal YaIM ni pul massasi miqdoriga bo'lish orqali hisoblanadigan pul aylanish tezligining oxirgi o'zgarishlarini ekstropolyatsiyalashga asoslanadi.

$$V = \frac{GDP}{M2} . \quad (5.17)$$

Agar pul aylanish tezligi oxirgi bir necha yil davomida o'zgarmagan bo'lsa yoki qandaydir tendensiya bo'yicha o'zgaragan bo'lsa, shu asosda bashorat davri uchun pul aylanish tezligini baholash mumkin. Shu tarzda aniqlangan pul aylanish tezligining miqdoriga asoslanib inflatsion kutish va foiz stavkalari bo'yicha o'zgartirishlar kiritish mumkin.

Pul aylanish tezligining bashoratidan foydalanib bashorat qilingan YaIMga mos keluvchi pulga bo'lgan talabni ham bashorat qilish imkoniyati tug'iladi. Bashoratlashning ushbu usulidan foydalanish, ayniqsa, dinamika qatorlarida ma'lumotlar y yetarli bo'lmagan yoki ma'lumotlar sifati past bo'lgan, shuningdek moliya sektorida sezilarli darajada institutsional o'zgarishlar sodir bo'layotgan mamlakatlarda katta foyda beradi.

Pulga bo'lgan talabni baholashning ikkinchi usuli ekonometrik usullarga asoslanadi. Iqtisodiy agentlarning moliyaviy qarorlari unchalik ko'p bo'lmagan ayrim iqtisodiy o'zgaruvchilarning funksiyasi sifatida, pul agregatlari orasidagi bog'liqliklar va ularni belgilovchi o'zgaruvchilar vaqt davomida o'zgaraydi deb qaraladi. Aholi o'z xohishi bilan qo'lida saqlab turadigan pul miqdori uning sotib olish qobiliyati bilan bog'liq bo'lganligi sababli, pulga talab tenglamasi real ko'rinishdagi miqdorlarda ifodalanadi (ya'ni, inflatsiyani hisobga olgan holda).

Hisob-kitoblarni olib borishda pulning qaysi agregatidan foydalanish lozimligi empirik natijalar asosida aniqlanadi. Aholining pulga talabini biror-bir pul agregati aniq va barqaror ifodalashini oldindan belgilab bo'lmaydi. PKShni bashoratlashda, odatda bank tizimini nodavlat sektori oldidagi majburiyatlarida pul massasiga kiradigan qaysi qismi salmoqli bo'lsa, o'sha qismga asoslangan pul massasi agregatidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Biroq pul agregati tushunchasi qanchalik keng qaralsa, PKBI tomonidan uning miqdorini nazorat qilish shunchalik qiyinroq bo'ladi.

Iqtisodiy operatsiyalar bilan bog'langan real YaIMni va pullarni saqlashning boshqa moliyaviy va real aktivlarga nisbatan nisbiy foydaliligini (nisbiy qiymat) o'zgaruvchi miqdor sifatida qaralishi pulga talab funksiyasini bashoratlashda keng qo'llaniladi.

Muqobil qiymat o'zgaruvchisini tanlash mamlakatda foydalaniladigan pul agregati tushunchasi va institutsional tizim tarkibiga bog'liq bo'ladi. Foiz daromadlari keltirmaydigan pul aktivlarini saqlashning muqobil qiymatining me'yori sifatida nominal foiz stavkalaridan foydalanish mumkin. Foiz daromadlari keltiradigan pul agregatlari uchun esa, pul va boshqa moliyaviy aktivlar bo'yicha foiz stavkalari orasidagi farq mos keladi. Bank tizimini xususiy sektor oldidagi moliyaviy majburiyatlari yalpi moliyaviy aktivlarning asosiy qismini tashkil qilgan mamlakatlarda ba'zan real foiz stavkasi moliyaviy aktivlardan daromadlar bilan real aktivlardan daromadlar orasidagi farqning me'yori sifatida foydalaniladi (real foiz stavkasining ko'payishi pul agregati o'zgarishiga ijobiy ta'sir o'tkazadi). Agar foiz stavkalari uzoq vaqt mobaynida o'zgarmasa, bunday ta'sirning miqdorini aniqlash

uchun faqat inflatsiya darajasining o'zgarishidan foydalanish mumkin (inflatsiyaning real pul qoldiqlariga ta'siri salbiy bo'ladi).

Pul agregatiga talabni empirik baholash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\left(\frac{M}{P}\right)_t = a_0 + a_1\left(\frac{Y}{P}\right)_t + a_2(\pi)_t, \quad (5.18)$$

$$a_1 \geq 0; \quad a_2 \neq 0$$

bu yerda: M – pul agregati; R – narx darajasi (inflatsiya); Y – nominal YaIM; $\Delta \square$ – pul saqlashning nisbiy qiymati; a_1 – daromad bo'yicha pulga talabning elastikligi (agar miqdorlar logarifmik shaklda berilgan bo'lsa); a_2 - pul massasining nisbiy qiymat o'zgaruvchisiga ta'sir darajasi (belgi Δ ning tanlangan ta'rifiga bog'liq bo'ladi).

(5.18) tenglamasi bo'yicha barqaror bog'liqliklar belgilangandan so'ng, tenglamadagi o'zgaruvchilar asosida kelgusi davr uchun pulga talabni bashorotlash mumkin bo'ladi. O'zgaruvchilar sifatida esa real YaIM, inflatsiya darajasi va foiz stavkalarining o'zgarishlari olinishi lozim.

PKShning passiv qismini bashorotlashda pul massasini bashorotlash asosiy element hisoblanadi.

Aktiv qismning sof xorijiy aktivlar (NFA) bo'lagi tashqi to'lovlarning umumiy Saldosini bashorotlash orqali hisoblanadi. Boshqa sof moddalar (OIN) bashorati to'laqonli axborotlar mavjud bo'lmagan hollarda ma'lum tendensiyalarga asoslanishi mumkin. Boshqa sof moddalar valutalarning almashuv kurslaridagi o'zgarishlarni inobatga olishi lozim.

NFA va OIN larning miqdorlarini va shuningdek pulga taklifning bashorat davri uchun aniqlanishi 5.16 tenglamaga mos keluvchi ichki kredit imkoniyatlarini belgilashda asos bo'lib hisoblanadi. Davlat sektoriga sof kredit berish miqdorining bashorati davlat sektorining bank tizimidan sof qarz olish bashoratiga asoslanadi. Xususiy sektorga ajratilishi mumkin bo'lgan kreditlar miqdori esa, umumiy kreditlar miqdoridan davlat sektoriga ajratiladigan kreditlar miqdorini ayirish natijasida hisoblanadi. Bunda xususiy va davlat sektorlariga ajratilayotgan kreditlar YAİM tarkibidagi kapital qo'yilmalar bashoratiga mos kelishiga e'tibor berilishi lozim.

Pul taklifi bashorati

PKBI PKShda pul-kredit siyosatining oraliq belgilangan bashorat ko'rsatkichlariga erishishlari uchun operatsion belgilangan o'zgaruvchilarning bashoratlari talab qilinadi. Bunday bashoratlar PKBIning hisoblari asosida tuziladi. (5.1) tenglamasiga mos keluvchi ayniyat quyidagicha ifodalanadi:

$$RM^* = NFA^* + NCg^* + CDMB^* + CPS^* + OIN^*, \quad (5.19)$$

bu yerda: RM^* - zaxira pullari; NFA^* - PKBIning sof xorijiy aktivlari; NCg^* - davlatga sof talablar; $CDMB^*$ - pul-depozit banklariga talablar; CPS^* - davlat sektoriga talablar (agar ular bo'lsa); OIN^* - boshqa sof moddalar.

Yulduzcha (*) belgisi ma'lumotlar PKBI hisoblari to'g'risida ekanligini anglatadi.

PKShda ifodalangan M2 pul agregatining o'zgarishi Markaziy bankning zaxira pullaridagi o'zgarishlar bilan quyidagi bog'liqlikda bo'ladi:

$$M2 = mm \cdot RM^* \quad (5.20)$$

Pul multiplikatorining miqdori (mm) bank tizimidagi zaxira talablarining o'rtacha miqdoriga teskari proporsional bog'liqlikda bo'lgani bilan, ular bir xil emas. Quyida bank tizimidan tashqarida bo'lgan naqd pullarning salmog'idagi o'zgarishlarni hisobga oladigan formula keltirilgan. Buning uchun quyidagi tushunchalarni kiritamiz:

CY - banklardan tashqari naqd pullar;

D - talab qilib olguncha depozitlar va muddatli hamda jamg'arma depozitlar ($DD+TD$);

R - tijorat banklarining zaxiralari (ularning Markaziy bankdagi depozitlari + banklardan tashqaridagi naqd pullar), ortiqcha zaxiralarni ham qo'shib hisoblaganda;

c - banklardan tashqari naqd pullarni depozitlarning umumiy summasiga nisbati;

r - zaxiralarning aholini umumiy depozitlari summasiga nisbati.

Natijada, quyidagi 2 ta ayniyatni yozish mumkin:

$$M2 = CY + D,$$

$$RM = CY + R.$$

Bundan (5.20) formulani qo'llab, pul multiplikatorini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$mm = \frac{CY + D}{CY + R}.$$

Surat va mahrajni D ga bo'lsak, quyidagi formulaga ega bo'lamiz:

$$mm = \frac{c + 1}{c + r}. \quad (5.21)$$

(5.21) tenglamasi pul multiplikatorining uchta iqtisodiy agentning harakatiga bog'liqligini ko'rsatadi: 1) majburiy zaxiralar me'yorini belgilaydigan PKBidan; 2) o'zining ortiqcha zaxira miqdorini belgilaydigan tijorat banklaridan; va 3) pul massasining tarkibini, ya'ni naqd pullar va depozitlar nisbatini amaldagi foiz stavkalari va boshqa o'zgaruvchilar asosida aniqlaydigan bank tizimidan tashqarida bo'lgan aholidan. Markaziy bank pul multiplikatori miqdorini to'laqonli nazorat qila olmaydi. Bundan tashqari, uning zaxira pullari ustidan nazorati ham to'laqonli emas. Markaziy bankning olib borayotgan siyosati tijorat banklariga nisbatan talablarni ifodalasada, sof xorijiy aktivlarning o'zgarishi TBning holatini ifodalaydi, davlat sektoriga sof talablarning o'zgarishi esa, davlat budjetining holatiga bog'liq bo'ladi.

Asosiy atama va soʻz birikmalari

Bank, depozit, kredit, pul-kredit statistikasi, pul-kredit sharhi, pul bozori, pul multiplikatori, talab, taklif, pul agregatlari, resurslar almashuvi, moliyaviy oqimlar, narx, monetar siyosat, pul massasi, yigʻma balans, moliya tizimi, depozit banklari, moliya institutlari, jamgʻarma, moliyaviy resurslar, kredit uyushmalari, tijorat veksellari, ipoteka, xalqaro moliya statistikasi, inflatsiya, kassa usuli, etkazish usuli, valuta (milliy, xorijiy), valuta kursi, konvertatsiya, konsalidasiyalash, gaznachilik, markaziy bank, tijorat banklari, foiz stavkalari, majburiy zaxiralar, likvidlilik.

Muhokama uchun savol va topshiriqlar

1. Pul-Kredit tizimining oʻziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Toʻlov balansi va pul-kredit tizimi orasida qanday bogʻliqlik mavjud?
3. Pul massasi qanday hisoblanadi?
4. Moliya muassasalarining vazifalari nimalardan iborat?
5. Nobank moliya muassasalariga nimalar kiradi?
6. Bank tizimi necha qismdan iborat va qaysilar?
7. Xalqaro moliya statistikasida moliyaviy maʼlumotlar qanday darajalarga tavsiflanadi?
8. Qanday maʼlumotlar asosida pul-kredit sharhi ishlab chiqiladi?
9. Pul-kredit statistikasi asosida qanday hisobga olish tamoyillari mavjud?
10. Operatsiyalarni kassa usulida ifodalash deganda nimani tushunasiz?
11. Operatsiyalarni oʻtkazish usulida ifodalash deganda nimani tushunasiz?
12. Pul-kredit hisoblari maʼlumotlari qaysi valutada ifodalanadi?
13. Pul-kredit hisoblari operatsiyalarini aks ettirishda qaysi davrdagi kurs qoʻllaniladi?
14. Birlashtirish deganda nimani tushunasiz?
15. PKBning pul-kredit tizimini boshqarishdagi roli qanday?
16. Gʻaznachilik deganda nimani tushunasiz?
17. PKBning kreditorlik funksiyasi nimadan iborat?
18. Bank tizimiga ishonchsizlik qanday hollarda namoyon boʻladi?
19. Iqtisodiyotning monetizatsiya darajasi va uni hisoblash usuli?
20. Pul multiplikatori nima?
21. Pul aylanish tezligi qanday hisoblanadi?
22. PKB tahliliy balansining aktiv qismi nimalardan tashkil topadi?
23. PKB tipik balansining passiv qismi nimalardan tashkil topadi?
24. Sof xorijiy aktivlar va sof xalqaro rasmiy zaxiralar qanday farqlanadi?
25. Davlat boshqaruv idoralari talablar qanday vujudga keladi?
26. Xususiy sektorga talablar qanday shakllanadi?
27. Zaxira pullar deganda nimani tushunasiz?
28. Zaxira pullarning miqdoriga qanday omillar taʼsir qiladi?
29. Valuta intervensiyasi deganda nimani tushunasiz?
30. Davlat budjeti kamomadini Markaziy bank sudalari hisobiga moliyalashtirish qanday oqibatlarga olib kelishi mumkin?

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. 56 б.
2. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Президент Ислам Каримовнинг 2009 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш яқунлари ва 2010 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.
3. Nabiyev X., Nabiyev D.X. Iqtisodiy statistika: Darslik. – Т.: “Aloqachi” nashriyoti, 2008. 512 b.
4. Национальное счетоводство: Учебник./ Под ред. Б.И. Башкатова. –М.: Финансы и статистика, 2005. 607 с.
5. Харченко Н.М. Экономическая статистика: Учебник. – “Дашков –К”, 2008. 368 с.
6. Набихўжаев А.А., Маҳмудов Б.М., Насретдинова Ш.С. Молиявий дастурлаш: Ўқув қўлланма. – Т.: Банк-молия академияси, 2005. 247 б.
7. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. Макроиқтисодиёт. – Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси, Адабиёт жамғармаси, 2004.
8. Башкатов Б.И., Рябушкин Б.Т. Практикум по национальному счетоводству. – М.: Финансы и статистика, 2004. 319 с.
9. Маҳмудов Б.М. Миллий ҳисобчилик асослари: Ўқув қўлланма. - Т.: Академия, 2003. 158 б.

VI b o b . MOLIYAVIY DASTURLASH

Oldingi mavzularda ko‘rib chiqilgan o‘zaro bir-biriga mos keluvchi turli sektorlar bo‘yicha hisoblar to‘plami moliyaviy dastur tuzish uchun kerak bo‘ladigan elementlarga egadir. Ushbu mavzuda moliyaviy dasturlashga umumiy xarakteristika berilib, uni tuzish uslublari ko‘rib chiqiladi.

6.1. Moliyaviy dasturlashning umumiy xarakteristikasi va asoslari

Moliyaviy dasturlash - belgilangan makroiqtisodiy maqsadlarga erishishga qaratilgan chora-tadbirlar to‘plami. Ushbu maqsadlar iqtisodiyot faoliyatining belgilangan samaradorlik darajasini ta‘minlashga qaratilgan bo‘lishi mumkin. Ammo, ko‘pincha moliyaviy dasturlashda ko‘zlangan chora-tadbirlar yalpi talab bilan yalpi taklif o‘rtasidagi nomutanosiblikni bartaraf etishga qaratilgan bo‘ladi. Nomutanosiblik, odatda TBning qoniqarsiz holati, yuqori darajadagi inflatsiya va past yoki pasayib borayotgan ishlab chiqarish hajmlarida ifodalanadi.

Makroiqtisodiy disproporsiyalar mavjud bo‘lgan hollarda resurslarga talab va taklif orasida mutanosiblikni ta‘minlash uchun turli chora-tadbirlarni amalga oshirish talab qilinishi mumkin. Agar o‘z vaqtida maqsadli yo‘naltirilgan choralar ko‘rilmasa, boshqarish bobidagi ishlar tartibsiz va samarasiz bo‘ladi. Masalan, mamlakatdagi xalqaro zaxiralar miqdori keskin tarzda pasayib ketsa, xorijiy kreditorlar ushbu mamlakatga kredit ajratmay qo‘yishlari mumkin. Natijada, import miqdori keskin qisqarib ketadi, bu esa o‘z navbatida, iqtisodiy o‘sish va aholi turmush darajasiga salbiy ta‘sir o‘tkazadi. Moliyaviy dasturlashning asosiy xususiyatlari shundan iboratki, uni qo‘llash natijasida o‘z vaqtida chora-tadbirlar ko‘rish uchun iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritiladi va ma‘lum hajmda tashqi moliyalashtirish bilan ta‘minlanadi.

Moliyaviy dasturlashda pul-kredit, soliq-budjet va valuta siyosatlari sohasidagi choralar mamlakat ichki talabini nazorat qilish va TBdagi muvozanatning buzilishiga yo‘l qo‘ymaslikka qaratiladi. Moliyaviy dasturlar, shuningdek iqtisodiy siyosatni boshqa choralarning, ayniqsa yalpi taklifni oshirishga qaratilgan choralarning ham ta‘sirini ifodalaydi. Bunday choralar iqtisodiy siyosatni amalga oshirish jarayonida sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan ishlab chiqarish hajmining pasayish darajasi va bandlik darajasining pasayishini oldini olishi lozim. Pirovard natijada, ko‘rilgan choralar TBning barqarorligini ta‘minlashi zarur.

TBning barqarorligini SAVda o‘rta muddatli davrda sodir bo‘lgan o‘zgarishlarga qarab aniqlash mumkin. Dunyo tajribasi ko‘rsatadiki, agar yyetarli miqdorda uzoq muddatli kapitalning oqib kelishi hisobiga moliyalashtirish imkoniyati bo‘lsa va bunda qoniqarli iqtisodiy o‘sish sur‘atlari va narxlar barqarorligi mavjud bo‘lib, mamlakat esa o‘z tashqi qarzlariga to‘la miqdorda xizmat ko‘rsata olsa, ushbu mamlakatning SAV holati barqaror hisoblanadi.

Moliyaviy dastur, albatta kelgusi davrdagi o‘zgarishlarni inobatga olgan holda tuzilishi talab qilinadi. O‘rta muddatli davr tushunchasi qat‘i tarzda chegaralab qo‘yilmagan. Odatda, o‘rta muddatli dasturlar taxminan besh yilga mo‘ljallanadi. Qoidaga ko‘ra, kelgusi yil uchun tuziladigan moliyaviy dasturlar keng qamrovda ishlab chiqiladi, chunki unda keng qamrovli iqtisodiy choralar ishlab chiqilishi talab

qilinadi va shuningdek axborot bazasi ham ancha ishonchli bo‘ladi. Uzoqroq davr uchun bashoratlar qamrovi torroq chora-tadbirlarni nazarda tutganligi uchun, odatda ularda asosiy e‘tibor tashqi iqtisodiy siyosatning umumiy oqibatlariga qaratiladi va o‘z xarakteriga ko‘ra qisqa va o‘rta muddatli dasturlarga nisbatan aniqlik darajasi pastroq bo‘ladi.

Moliyaviy dasturlash asoslari.

Iqtisodiyot faoliyatining samaradorlik darajasiga baho berish va iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritish uchun qarorlar qabul qilish ishlarida makroiqtisodiy hisoblar majmuasidan foydalanish talab etildi. Ushbu majmuaga milliy hisoblar tizimi, TB va budjet hamda pul-kredit sohalarining hisoblari kiradi. Bu hisoblar, shuningdek iqtisodiy siyosatni tahlil etish va muhim makroiqtisodiy nisbatlarni tekshirishda qo‘llaniladi. Bu hisoblardagi ma‘lumotlarning o‘zaro bog‘liqligi biror-bir sektorda xarajatlarning daromadlardan ortiq bo‘lishi boshqa sektorda erishilgan iqtisod bilan qorejaishi lozimligi va mamlakat iqtisodi bo‘yicha haddan tashqari ortiqcha xarajatlarni moliyalashtirish faqat tashqi manbalar hisobiga amalga oshirilish mumkinligini yaqqol ko‘rsatadi.

Mamlakat rahbariyati uchun milliy hisoblardagi ma‘lumotlar qiziqish uyg‘otishi maqsadida bu ma‘lumotlar boshqa sektorlar bilan bog‘langan holda keltirilish talab qilinadi. Bu bog‘liqliklar milliy hisoblardagi ko‘rsatkichlar boshqa ko‘rsatkichlar hisobiga qanday o‘zgarishi mumkinligin ko‘rsatishi lozim. Buxgalteriya ayniyatlari bilan birgalikda olingan yuqoridagi bog‘liqliklar iqtisodiy jarayonlarning raqamlarda ifodalangan muayyan sxematik “modelini” ifodalaydi. Ushbu modeldan boshqarilayotgan parametrlarga oldindan belgilangan maqsadlarga erishish uchun qanday tuzatishlar va o‘zgartirishlar kiritilishi lozimligini (masalan, endogen omillar orqali aniqlanadigan inflatsiya va TB ko‘rsatkichlariga) aniqlash maqsadida foydalanish mumkin. Iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritishning mantiqiy natijalari ketma-ketligini ta‘minlash uchun iqtisodiyotning barcha sektorlaridagi o‘zgarishlar inobatga olinishi lozim.

Dasturlar ishlab chiqishda katta miqdordagi omillar va qiyinchiliklarga duch kelinadi. Moliyaviy dasturlar moliyaviy o‘zgaruvchilar orasidagi barqaror bog‘liqliklarga asoslansada (masalan, iqtisodiy o‘sish sur‘ati, inflatsiya sur‘ati va TB), amalda sodir bo‘ladigan o‘zgarishlarni aniqlash ancha murakkab bo‘ladi. Bunday bog‘liqliklar turli mamlakatlarda turlicha bo‘ladi va undan tashqari vaqt o‘tib borishi bilan va institutsional, siyosiy va boshqa omillar ta‘sirida o‘zgarib turadi. Iqtisodiy siyosatda sezilarli o‘zgarishlar sodir bo‘lib, yirik islohotlar o‘tkazilsa, oldingi davrlardagi tendensiyalar umuman o‘zgarib ketishi mumkin. Tahlil olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning natijalari qachon namoyon bo‘lishi, kutilayotgan o‘zgarishlarning o‘zaro bog‘liqliklarga qay tarzda ta‘sir etishini aniqlashdagi murakkabliklar sababli tendensiyalarni aniqlash yanada qiyinlashishi mumkin. Nihoyat, ekzogen parametrlarning o‘zgarishlari bobidagi bashoratlar ham noto‘g‘ri bo‘lib chiqishi mumkin.

6.2. Iqtisodiy siyosat va moliyalashtirishning turli variantlari. Talabni boshqarish metodlari. Xarajatlar xarakterini o'zgartirish chora-tadbirlari. Tizimiy siyosat. Moliyalashtirishning turli variantlari. Iqtisodiy choralarning zaruriy ketma-ketligi va zaruriy kelishuvlar

Iqtisodiy siyosat variantlari quyidagi ikkita buxgalteriya ayniyatlari asosida o'zaro bog'lanishi mumkin:

$$GNDI - A = CAB \quad (6.1)$$

va

$$CAB + \Delta FI = \Delta RES, \quad (6.2)$$

bu yerda: *GNDI* - egalikdagi yalpi milliy daromad (EYAMD); *A* - ichki foydalanish, ya'ni rezidentlarning iste'mol va investitsiya xarajatlari; *CAB* - TBning joriy operatsiyalar hisobi saldosini; ΔFI - kapitalning sof oqib kelishi; ΔRES - davlat sof xalqaro zaxiralarining o'zgarishi.

(6.1) tenglama shuni ko'rsatadiki, TBning joriy operatsiyalar hisobi saldosini yaxshilash uchun mamlakatdagi ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish kerak, yoki uning xarajatlarini qisqartirish kerak. Demak, boshqarish usullari ishlab chiqarish hajmini oshirish uchun ichki xarajatlarni qisqartirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Natijada, eksport qilinadigan mahsulot salmog'i oshib, import hisobiga xarajatlar salmog'i qisqaradi.

(6.2) tenglama TB dagi ayniyatni ifodalaydi: daromadlarga nisbatan foydalanishning har qanday oshishi, TB ning joriy operatsiyalar hisobida kamomadga olib keladi va bu kamomad qo'shimcha kapitalning oqib kelishi hisobiga, yoki zaxiralar miqdorining qisqarishi hisobiga qorejaishi mumkin.

Talabni boshqarish bo'yicha choralar.

TBning joriy operatsiyalar hisobidagi kamomad yoki inflatsion bosimni qisqartirish lozim bo'lgan paytlarda talabni boshqarish choralari ichki talabni qisqartirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Bunday choralar sifatida pul-kredit, soliq-budjet va daromadlar siyosati sohalaridagi tadbirlarni ko'rsatish mumkin. Lekin narxlarning erkinlashtirish kabi choralar ham xarajatlarni qisqartirishga olib kelishi mumkin.

Ko'p hollarda ichki talabning haddan tashqari oshib ketishiga noto'g'ri olib borilayotgan soliq-budjet siyosati sababchi bo'ladi. Bunday hollarda, yuzaki qaraganda, davlat xarajatlarini qisqartirish va davlat daromadlarini ko'paytirish lozimdek ko'rinishi mumkin. Ammo, davlat sektorining umumiy balansini ifodalovchi oddiy ko'rsatkichlar soliq-budjet siyosatining talabga ta'sirini yyetarli tarzda baholay olmasligi mumkin. Xususan, dasturni amalga oshirish natijalariga baho berish uchun umumiy balans qanday manbalar hisobiga moliyalashtirilayotganligi muhim. Ichki xarajatlarni, shuningdek pul agregatlarining o'sish sur'atlarini chegaralash, masalan, xususiy yoki davlat sektoriga berilayotgan kredit hajmini o'zgartirish hisobiga ushlab turish mumkin.

Pul-kredit va soliq-budjet siyosatlari bank tizimi davlat sektorini sof moliyalashiga (ijobiy yoki salbiy) ko'ra o'zaro bog'langan bo'ladi. Masalan, davlat sektorining kamomadi qisqarsa, bankdan ssudalar olish zaruriyati ham kamayadi

(yoki ushbu kamomadni nobank ssudalari orqali moliyalash ortadi). Natija esa - pul agregatlari o'sish sur'atlarining pasayishi bo'ladi.

Xarajatlar xarakterini o'zgartirish chora-tadbirlari.

Iste'molni qisqartirishga qaratilgan ko'pgina dasturlardagi choralar xarajatlar xarakterini o'zgartirishga qaratilgan choralar bilan, xususan almashuv kursi siyosati choralari bilan birgalikda to'ldirib olib boriladi. Almashuv kursining pasayishi tovarlar xorijiy va ichki nisbiy narxlarining o'zgarishiga olib keladi. Rezidentlar nuqtai nazaridan mamlakat eksport va import qilayotgan tovarlarning nisbiy narxlarini tovarlarning ichki narxlariga nisbatan oshadi. Milliy valutaning devalvatsiyasi ikkita maqsadni ko'zlab amalga oshiriladi: 1) ichki tovar va xizmatlarga tashqi dunyoning talabini oshirish va shu bilan birga import narxlarining oshishi hisobiga rezidentlarning ichki xarajatlarini qisqartirish; 2) taklif sohasida – eksport tovarlari va import tovarlari bilan raqobat qila oladigan ichki tovarlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish.

Eksport tovarlari hamda import tovarlari bilan raqobat qila oladigan tovarlarning umumiy ishlab chiqarish hajmida salmog'ining oshishi ichki talab qisqarishining ishlab chiqarish hajmiga salbiy ta'sirini ancha susaytiradi.

Tizimiy siyosat.

Tizimiy choralar iste'mol bilan ishlab chiqarish orasidagi uzilishlarga barham berish uchun taklifni oshirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Umuman olganda, bunday choralarni ikki kategoriyaga ajratish mumkin: 1) mavjud resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish hisobiga ishlab chiqarish hajmini oshirish choralari; 2) iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qaratilgan choralar.

Amalda yuqorida keltirilgan kategoriyalar orasida chegaralarni belgilash mushkul bo'lsada, birinchi kategoriyaga narxlar va chegaraviy xarajatlar orasidagi farqlarni bartaraf etishga yo'naltirilgan choralarni kiritish mumkin. Farqlanishlar odatda, narxlarni nazorat qilish, raqobatdagi kamchiliklar, hamda savdo va valuta operatsiyalarini olib borishdagi cheklovlar, shuningdek soliq va subsidiyalar natijasida sodir bo'ladi.

Ikkinchi kategoriyaga kapital qo'yilmalari va jamg'arishni rag'batlantirishga qaratilgan choralarni kiritish mumkin. Ularga, xususan real foiz stavkalarini ta'minlash, budjet xarajatlarini katta miqdorda iqtisodiy rivojlanishni ta'minlaydigan sohalarga yo'naltirish, shuningdek kapital qo'yilmalarini amalga oshirish uchun yangi turdagi resurslardan foydalanish orqali yuqori darajadagi foyda normasini ta'minlaydigan choralarni kiritish mumkin. Tizimiy xarakterdagi choralar bo'yicha ijobiy natijalarga erishish, odatda ko'p vaqtni talab qiladi.

Moliyalashtirishning turli variantlari.

TBning joriy operatsiyalari bo'yicha kamomadini qoplash va shu bilan bir vaqtda tashqi qarzlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha muammolarga duch kelmaslik uchun xorijiy kapitalning oqib kelishini ta'minlash imkoniyati, boshqa omillar bilan bir qatorda, kreditorlarning mamlakatni kreditlarni qaytarish imkoniyati va qarz olingan mablag'lardan samarali foydalanishi to'g'risidagi fikrlariga bog'liq bo'ladi. Xususan, agar xorijiy ssudalar, ssudalar qaytimini ta'minlashga yetarli miqdorda foyda olishni ta'minlaydigan kapital qo'yilmalarni moliyalashtirishga sarflanadigan bo'lsa, qarzlarga xizmat ko'rsatishda muammolar kelib chiqmaydi. O'z navbatida,

agar tashqi qarzlarning samarasiz yoki faqat ichki iste'mol uchun sarflansa, muammolar kelib chiqishi mumkin. Bundan tashqari, mablag'larning mavjudligi va ularni olish imkoniyati dunyo iqtisodiyotidagi o'zgarishlarga ham bog'liq bo'ladi. Masalan, 1980-yillarning boshidagi foiz stavkalarining oshib ketishi, rivojlanayotgan mamlakatlarda qarzlarga xizmat ko'rsatishda qiyinchiliklarni keltirib chiqardi.

Dasturlarni ishlab chiqishda tashqi qarzni boshqarish masalalari katta ahamiyat kasb yetib bormoqda. Tashqi qarzga xizmat ko'rsatishdagi asosiy bog'liqliklarni o'rta muddatlarda ushbu mamlakatning iqtisodiy siyosati va tashqi omillar, shu jumladan xorijiy foiz stavkalarini hisobga olgan holda nazorat qilish lozim. O'rta muddatli ssenariylarni tayyorlash barqarorlashtirish dasturlarining muhim qismi hisoblanadi.

Moliyalashtirishni xalqaro zaxiralar darajasini qisqartirish hisobiga ham amalga oshirish mumkin. Lekin, uning imkoniyatlari dastlab mavjud bo'lgan zaxiralarning miqdori bilan chegaralangan bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatilgan "o'z xohishi" bilan tashqi moliyalashtirish manbalaridan tashqari, ma'lum holatlarda ba'zi mamlakatlar TB kamomadini moliyalashtirishda qarzlarni to'lamaslik hollariga yo'l qo'yishlari mumkin. Bu holat qarzdorlik to'lovlarini chegaralaydi, natijada ochiq dunyo savdo tizimining ustunlik tomonlarini yo'qqa chiqaradi, xorijiy kreditorlarning ishonchlarini pasaytiradi va ular bilan munosabatlarni murakkablashtiradi.

Iqtisodiy choralarning zaruriy ketma-ketligi va zaruriy kelishuvlar.

Qabul qilinayotgan choralar samarali bo'lishi uchun ularni ishlab chiqish va joriy qilish o'zaro bir-birlarini to'ldiradigan xarakterda bo'lishi talab qilinadi. Masalan, almashuv kursining pasayishi talabni chegaralash choralari bilan qo'llab turilmasa, tashqi sektorga yo'naltirilgan resurslar salmog'i oshmaydi va bu holat faqat mamlakatdagi inflatsion kutishni kuchaytirishga olib kelishi mumkin.

Iqtisodiy siyosat choralari majmuasining maqsadlarini aniqlashda amalga oshiralayotgan turli vazifalar va ularga erishish zarurligi masalalari inobatga olinishi lozim. Bu sohada bir nechta misollarni keltirish mumkin:

– resurslarni taqsimlash samaradorligini oshirish nuqtai nazaridan narxlarning nazorat qilinishini bekor qilish maqsadga muvofiq bo'lsada, ushbu chora, kamida dastlabki bosqichda inflatsiya sur'atlarining oshishiga olib keladi;

– TBning joriy moddalari bo'yicha kamomadni qisqartirish maqsadida almashuv kursini pasaytirish natijasida mahalliy valutada tashqi qarzga xizmat ko'rsatish xarajatlari oshib ketadi. Boshqa choralar mavjud bo'lmagan sharoitlarda, bu holat davlat budjetining kamomadini oshishiga olib keladi;

– savdoni erkinlashtirish dastlabki bosqichda importga talabni chegaralab turgan cheklolarni olib tashlanishi natijasida TB umumiy holatining yomonlashuviga olib keladi;

– pul agregatlarining o'sish sur'atlarini pasaytirish maqsadida ichki foiz stavkalarining oshirilishi, xorijiy kapitalning oqib kelishiga olib keladi va natijada bu holat pul massasining oshishiga bosim o'tkazishi mumkin.

6.3. Iqtisodiy bashoratlash bosqichlari. Iqtisodiy muammolarni baholash. Boshqaruv idoralarining nazoratidan tashqarida bo'lgan omillarni aniqlash. Ko'rsatkichlarning tahminiy maqsad darajalari va ularga erishish uchun chora-tadbirlarni ishlab chiqish

Moliyaviy dasturni tayyorlash uchun iqtisodiy muammolarga baho berish va oldinga qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun o'zaro mos keluvchi va bir-biriga zid bo'lmagan miqdoriy ko'rsatkichlar majmuasi ishlab chiqilishi taqozo qilinadi. Buning uchun taklif qilinayotgan choralarni amalga oshirish natijasida bir-biriga qarama-qarshi kelmaydigan asosiy sektorlarning hisoblari bashoratlari tayyorlanadi. Bu hisoblar orasidagi bog'liqliklar mavjudligini hisobga olgan holda dasturdagi barcha elementlarining mosligini ta'minlash uchun bunday bashoratlar birin-ketin emas, balki birgalikda tayyorlanishi talab qilinadi.

Har bir sektor uchun bashoratlar tuzilayotganda ayrim hisoblarni bashoratlash jarayonida paydo bo'ladigan masalalar va bunda qanday usullar qo'llanilishi lozimligi ko'rsatib o'tiladi. Asosiy e'tibor har doim biror-bir muayyan sektorga qaratilsada, pirovard maqsad ushbu mamlakat uchun ketma-ket iqtisodiy holatni ifodalovchi makroiqtisodiy bashoratni tuzish ekanligini esimizdan chiqarmasligimiz lozim. Birinchi bosqichda "bazis ssenariysi" ishlab chiqiladi. Ushbu ssenariy mamlakat iqtisodiy siyosati oldingi yilga nisbatan o'zgarmay qoladi degan faraz bilan tuziladi. Bazis ssenariysini tuzishdan maqsad – mavjud muammolar o'zidan o'zi yechilib ketadimi yoki o'z kesinligini saqlab qoladimi yoki yanada kuchayib ketadimi degan savollarga javob topishdir.

Oldingi yilga nisbatan qaysi iqtisodiy siyosat o'zgarmay qolishini aniqlash uchun bir qancha farazlar qilinadi. Masalan, agar amaldagi budjet xarajatlari doimo bashorat qilingan miqdorlardan katta miqdorda ortiq bo'lgan bo'lsa, ushbu amaliyotning davom ettirilishi iqtisodiy siyosatning ma'lum bir elementi o'zgarishsiz qolganligidan dalolat berishi mumkin. Xuddi shunga o'xshab, agar almashuv kursining o'zgarishi mamlakat ichidagi inflatsiya sur'atlari bilan tashqi savdo bo'yicha sherik mamlakatlardagi inflatsiya sur'atlari orasidagi farqqa qarab belgilanib turgan bo'lsa, ushbu yondashishning saqlanib qolishi mamlakat iqtisodiy siyosati o'zgarmay qolganligining ma'lum elementi bo'lib hisoblanadi. Mamlakat iqtisodiy siyosatiga baho berishda soliq-budjet va pul-kredit sohalari, almashuv kursi va tizimiy masalalarni qamrab oladigan keng masalalar to'plamini qamrab olish muhimdir.

Ma'lum sabablarga ko'ra asosiy ssenariylari bir-biridan farqlanishi mumkin. Bunga sabab, ekzogen o'zgaruvchilarga aloqador turlicha farazlar va oldingi yilga nisbatan qaysi iqtisodiy siyosat elementi o'zgarmay qolishi bo'yicha turlicha farazlar, shuningdek hal qiluvchi o'zaro bog'liqliklarni bashoratlashdagi turlicha usullarning qo'llanilishi bo'lishi mumkin. Bazis ssenariysini tayyorlashda har doim subyektivlik elementi mavjud bo'lsada, o'zaro bog'liklarning mosligini ta'minlash uchun ayrim sektorlarning bashoratlarini ko'p martalab tekshirib turish talab qilinadi.

Bazis ssenariysi siyosat choralari ssenariysini ishlab chiqishda mo'ljal vazifasini o'taydi. Choralar oldinga qo'yilgan makroiqtisodiy maqsadlarga erishishi uchun tadbirlar majmuasiga asoslanishi kerak. Ushbu tadbirlar majmuasini amalga oshirish

natijasida kutilayotgan natijalar bazis ssenariysini siyosiy choralar ssenariysi bilan solishtirish orqali aniqlanadi.

Iqtisodiy muammolarni baholash.

Iqtisodiy siyosat bashoratini tuzish va tahlil qilish uchun iqtisodiyotning iqtisodiy, institutsional va ijtimoiy-siyosiy tizimini, hamda oxirgi yillarda iqtisodiyotda sodir bo'layotgan o'zgarishlarini tushunish zarur. Shuningdek, ixtiyorda mavjud bo'lgan iqtisodiy siyosat yuritishning qanday vositalari borligini ham aniqlash lozim. Quyidagilarni belgilash talab qilinadi:

– Iqtisodiy nomutanosibliklarning xarakteri va ahamiyati. Agar muammolar qisqa muddatli (siklik, mavsumiy va h.k.) xarakterga ega bo'lsa, faqat oraliq moliyashtirish talab qilinishi yoki vaqtincha xalqaro zaxiralardan foydalanish mumkin. Chuqurroq nomutanosiblikning mavjudligi tezda kuchli tuzatish choralari qo'llanilishini taqozo qiladi.

– Nomutanosiblik sababi (sabablari). Agar muammoning asosida katta miqdordagi davlat budjetining kamomadi yotgan bo'lsa, ushbu sohada tuzatishlar kiritilishi lozim. Agar muammo tashqi omillar hisobiga paydo bo'lgan bo'lsa, masalan, tashqi savdo sharoitlarining yomonlashuvi sababli, TBning joriy operatsiyalar hisobi saldosi yaxshilashga qaratilgan choralar ko'rilishi yoki almashuv kursiga tuzatishlar kiritish imkoniyati ko'rib chiqilishi talab qilinadi.

Boshqaruv idoralarining nazoratidan tashqarida bo'lgan omillarni aniqlash.

Tashqi sektor bashoratlari tashqi dunyo bilan o'zaro aloqalarga bog'liq bo'lganligi sababli, ularda dunyo iqtisodiyotida sodir bo'layotgan o'zgarishlar, tashqi savdo ayrim moddalariga narxlarning o'zgarishi, dunyo foiz stavkalari va sherik va raqobat mamlakatlardagi talab va ishlab chiqarish hajmlaridagi o'sish sur'atlari kabi ko'rsatkichlar albatta hisobga olinishi lozim. Ushbu ko'rsatkichlarning bashoratini turli xususiy va davlat tashkilotlaridan va xalqaro moliya tashkilotlaridan olish mumkin. Shu bilan birga, bunday bashoratlar yuqori darajadagi noaniqlik xarakteriga ega va shuning uchun tashqi omillardagi tebranishlar bashorat qilinayotgan ko'rsatkichlarga qanchalik ta'sir qilishi mumkinligini tahlil qilish kerak.

Ko'rsatkichlarning taxminiy maqsadli darajalari va ularga erishish uchun chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

Bazis ssenariysida dastlabki maqsadli ko'rsatkichlar kelgusida ham hozir olib borilayotgan siyosat o'zgarmay qoladi degan faraz asosida aniqlanadi. Bazis ssenariysi siyosiy choralar ssenariysidagi asosiy maqsadli ko'rsatkichlarni ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi. Siyosiy choralar ssenariysida bazis ssenariysidan farqli o'laroq, dastavval maqsadli ko'rsatkichlar belgilanadi, so'ngra esa ushbu maqsadga erishish uchun zarur choralar aniqlanadi.

Maqsadli ko'rsatkichlar tarkibiga, odatda TB ko'rsatkichlari, inflatsiya darajasi va real ishlab chiqarish (o'sish sur'atlari) kiradi. TB ko'rsatkichlariga joriy operatsiyalar hisobining saldosi yoki xalqaro zaxiralarni kiritish mumkin; ular o'rta muddatda TBning talabga javob beradigan holatini ta'minlashlari lozim.

6.4. Ayrim sektorlarning bashoratlarini tayyorlash

Bashoratni tayyorlash jarayoni iterativ xarakterga ega bo'lganligi sababli, ssenariy va farazlarni belgilashda ko'p yondoshishlardan foydalanish mumkin. Ushbu mavzu doirasida, dastlab narxlar va ishlab chiqarish hajmi birlamchi bashorat qilinadi, so'ngra TB va soliq-budjet sohasi va oxirida pul-kredit sohasi bashoratlanadi. Biroq turli bosqichlarda ayrim sektor ko'rsatkichlarini, hisobga olinayotgan ko'rsatkichlarning o'zaro mos kelishi va maqsad qilib belgilangan darajalariga erishish uchun, qaytadan bashoratlash zarur bo'lib qolishi mumkin. Bir nechta misollar keltiramiz.

Faraz qilaylik, narxlar, real ishlab chiqarish hajmi va sof xalqaro zaxiralar ko'rsatkichlarining o'zgarishlariga doir birlamchi bashorat tuzilgan. Ushbu bashorat ko'rsatkichlari tashqi sektorga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini tekshirish uchun eksport qiymati va mamlakatga kapital oqimini va ular orqali import hajmini bashoratlash orqali tekshirish mumkin. Biroq, ikkinchi bosqichda yuqoridagi usulda hisoblangan import hajmini bashorat qilingan ishlab chiqarish hajmini ta'minlash uchun importga talab hajmi bilan mos kelishi tekshirilishi kerak. Agar, importga talab yuqoridagi usulda hisoblangan import hajmidan katta bo'lsa, bashorat hisob-kitoblariga tuzatishlar kiritilishi talab qilinadi. Bunda quyidagi variantlardan foydalanish mumkin:

- ko'proq hajmdagi import hajmini ta'minlash uchun ko'proq xorijiy valutadan foydalanish, yoki eksport tushumlarini oshirishga qaratilgan choralar ko'rish, yoki qo'shimcha moliyalashtirish manbalarini topish;

- import hajmini oshirish uchun birlamchi belgilangan yoki maqsadli sof xorijiy zaxiralar hajmini qisqartirish;

- importga talabni qisqartirish uchun dastlabki belgilangan yoki maqsadli ishlab chiqarish hajmini qisqartirish;

- bir vaqtning o'zida yuqorida ko'rsatilgan usullardan foydalanish.

Yuqorida qo'llanilgan iterativ usulni soliq-budjet va pul-kredit sektorlarini bashoratlashda ham qo'llash zarur. Masalan, bank tizimining sof ichki kreditlarini har qanday bashoratlash asosida narxlar, ishlab chiqarish hajmi va sof xorijiy aktivlar miqdorlarini bashoratlash yotadi. Agar davlat sektoriga nazarda tutilayotgan bank kreditlarining miqdori davlat budjetining kamadini qoplashga yetarli bo'lmasa, quyidagi variantlardan foydalanish mumkin:

- davlat sektori kamomadini qisqartirish uchun soliq-budjet sohasidagi choralar majmuasini joriy qilish natijasida iqtisodiy o'sish sur'atlari sekinlashadi;

- xususiy sektorga bank kreditlarini qisqartirish hisobiga davlat sektoriga kreditlarni ko'paytirish natijasida nominal ishlab chiqarish hajmi sekinlashadi;

- qo'shimcha tashqi moliyalashtirish manbalarini izlab topish natijasida TB holati o'zgaradi;

- ichki bankdan tashqari manbalar hisobiga moliyalashtirish natijasida foiz stavkalari o'zgaradi;

- davlat sektoriga ajratiladigan bank kreditlari miqdorining oshirilishi inflatsiya sur'atlarini oshiradi yoki TBning holatini yomonlashtiradi;

- bir vaqtning o'zida yuqorida ko'rsatilgan usullardan foydalanish.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan misollar turli sektorlar ko‘rsatkichlari orasidagi moslikni ta‘minlashga alohida e‘tibor berilishi lozimligini taqozo qiladi.

Asosiy bashorat va moliyaviy dasturlarni ishlab chiqishda quyidagi buxgalteriya ayniyatlarining bajarilishini ta‘minlash talab qilinadi:

– MHTning xarajatlar tomonidagi ishlab chiqarish hajmi budjet ma‘lumotlarida beriladigan davlat boshqaruv idoralarining iste‘moli va investitsiyasiga, hamda TBning sof tashqi xarajatlari asoslangan bo‘lishi kerak;

– davlat budjeti ma‘lumotlaridagi davlat boshqaruv idoralariga ajratilgan bank kreditlari miqdori pul-kredit hisoblarida aks ettirilgan davlat boshqaruv idoralari sof ichki kreditlaridagi o‘zgarishlariga mos kelishi kerak;

– davlat budjeti ma‘lumotlaridagi tashqi moliyalashtirish miqdori va bank tizimining sof xorijiy aktivlaridagi o‘zgarishlar hajmi TBdagi kapital oqimi to‘g‘risidagi ma‘lumotlariga mos kelishi kerak.

Bashoratlar buxgalteriya ayniyatlarini ta‘minlashlari bilan birga iqtisodiy sektorlar orasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni ham ifodalaydi. Bunday o‘zaro bog‘liqliklarga quyidagilarni kiritish mumkin:

– pulga talab va uning nominal ishlab chiqarish va boshqa ko‘rsatkichlar bilan bog‘liqligi;

– ichki daromad va nisbiy narxlar va boshqa ko‘rsatkichlarning importga talab bilan bog‘liqligi;

– bank kreditining xususiy investitsiyalar va importga ta‘siri.

Asosiy atamalar va so‘z birikmalari

Moliyaviy dasturlash, iqtisodiy siyosat, talabni boshqarish metodlari, tizimli siyosat, bashoratlash bosqichlari, iqtisodiy muammolar, makroiqtisodiy maqsadlar, makroiqtisodiy disporsiyalar, resurslarga talab, xalqaro zaxiralar, bandlik darajasi, TB barqarorligi, MHT, samaradorlik darajasi, sektorlar bog‘liqligi, EYaMD, ichki foydalanish, TBning joriy operatsiyalar hisobi saldosi, kapitalning sof oqib kelishi, davlat sof xalqaro zaxiralarining o‘zgarishi, ichki talab, pul-kredit va soliq-budjet siyosati, pul agregatlari, tashqi dunyo talabi, ishlab chiqarish quvvatlari, TB joriy operatsiyalar bo‘yicha kamomadi, foiz stavkalari, iqtisodiy choralar, resurslarning taqsimlanishi, xorijiy kapitallar, bazis davr, inflatsiya, iqtisodiy nomutanosibliklar, almashuv kursi, davlat budjeti kamomadi, maqsadli ko‘rsatkichlar, davlat budjeti, bank kreditlari.

Muhokama uchun savol va topshiriqlar

1. Moliyaviy dasturlash deganda nimani tushunasiz?
2. Moliyaviy dasturlashga umumiy xarakteristika bering?
3. Moliyalashtirishning qanday variantlari mavjud?
4. Iqtisodiy siyosat variantlari qanday bog‘lanadi?
5. Talabni boshqarishning qanday metodlari mavjud?
6. Xarajatlar xarakteri deganda nimani tushunasiz?
7. Tizimli siyosatning qanday kategoriyalari mavjud?
8. Iqtisodiy bashoratlashning qanday bosqichlari mavjud?

9. Nima uchun iqtisodiy choralarining zaruriy ketma-ketligi talab qilinadi (misollarda tushuntirib bering)?
10. Qanday omillar boshqaruv idoralari nazoratidan tashqarida bo‘lishi mumkin?
11. Yalpi talab va yalpi taklif orasidagi nomutanosiblikka qanday omillar sabab bo‘lishi mumkin?
12. Moliyaviy dasturlashda pul-kredit, soliq budjet va valuta siyosatlari qanday maqsadlarga yo‘naltirilgan bo‘ladi?
13. Qanday holatlarda to‘lov balansi barqaror deb hisoblanadi?
14. Iqtisodiy siyosatni tahlil qilishda qanday hisoblardan foydalaniladi?
15. TB ning joriy operatsiyalar hisobini yaxshilash uchun qanday choralar qurish kerak?
16. Qanday hollarda talabni boshqarish choralari ichki talabni qisqartirishga qaratilgan bo‘ladi?
17. Ichki talabning haddan tashqari oshib ketishiga qanday omillar sababchi bo‘ladi?
18. Mamlakatda olib borilayotgan pul-kredit va soliq budjet siyosatlari orasidagi bog‘liqlikni asoslab bering?
19. Almashuv kursining pasayishi qanday oqibatlariga olib keladi?
20. Milliy valutaning devalvatsiyasi qanday maqsadlarda amalga oshiriladi?
21. Iqtisodiyotda ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun qanday choralarini amalga oshirish talab qilinadi?
22. Narxlarni nazorat qilishni bekor qilish qanday oqibatlariga olib kelishi mumkin?
23. Qanday sabablarga ko‘ra asosiy ssenariylar bir-biridan farqlanishi mumkin?

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. 56 б.
2. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Президент Ислон Каримовнинг 2009 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш яқунлари ва 2010 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.
2. Nabiyev X., Nabiyev D.X. Iqtisodiy statistika: Darslik. – Т.: “Aloqachi” nashriyoti, 2008. 512 б.
3. Национальное счетоводство: Учебник./ Под ред. Б.И. Башкатова. –М.: Финансы и статистика, 2005. 607 с.
4. Харченко Н.М. Экономическая статистика: Учебник. – “Дашков –К”, 2008. 368 с.
5. Набиҳўжаев А.А., Махмудов Б.М., Насретдинова Ш.С. Молиявий дастурлаш: Ўқув қўлланма. – Т.: Банк-молия академияси, 2005. 247 б.

6. Аҳмедов Д.Қ., Ишмухамедов А.Э., Жумаев Қ.Х., Жумаев З.А. Макроиктисодиёт. – Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси, Адабиёт жамғармаси, 2004.

7. Башкатов Б.И., Рябушкин Б.Т. Практикум по национальному счетоводству. – М.: Финансы и статистика, 2004. 319 с.

8. Маҳмудов Б.М. Миллий ҳисобчилик асослари: Ўқув қўлланма. - Т.: Академия, 2003. 158 б.

II bo‘lim. MOLIYAVIY DASTURLASH BO‘YICHA AMALIY MASHG‘ULOTLAR

SO‘Z BOSHI

Ushbu amaliyot materiallari kurs qatnashchilarining makroiqtisodiy va tizimiy islohotlar olib borish jarayoniga kirib borishlari uchun amaliyot mashg‘ulotlarini qamrab olgan.

Qatnashuvchilar iqtisodiyotning asosiy to‘rtta sektorlari uchun hal qiluvchi tamoyillarni ishlab chiqishlari maqsadida bir qancha amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazishlari talab qilinadi. Dastlab, mamlakatning n -yil oxiridagi umumiy holati ko‘rib chiqiladi.

Birinchi qadamda har bir asosiy sektor uchun (real, tashqi, budget va pul-kredit sektorlari uchun) 2-5 qismlarda berilgan ma‘lumotlarni tahlil qilib chiqishdan iborat bo‘ladi. Bunda o‘tgan yillardagi ko‘rsatkichlar tahlil qilinib, qatnashchilar iqtisodiy muammolarga dastlabki baho beradilar va har bir sektor bo‘yicha muammolarni hal qilish uchun iqtisodiy siyosatda qanday qadamlar qo‘yilishi lozimligini belgilaydilar. Asosiy sektorlar orasidagi o‘zaro bog‘liqliklar 6-qismda keltirilgan.

7-qism moliyaviy dasturlashga yondoshishni ifodalaydi. Avval qatnashuvchilar $n+1$ -yil uchun, iqtisodiy siyosatda hech qanday o‘zgarishlar sodir bo‘lmaydi degan taxmin bilan, asosiy bashoratni ishlab chiqadilar. So‘ngra $n+1$ -yil uchun moliyaviy dastur tuzishga kirishadilar. Ushbu dasturning markazida, birinchi navbatda, moliyaviy dasturlashning makroiqtisodiy tomonlari turadi. Lekin qatnashuvchilar moliyaviy siyosatni quvvatlash maqsadida tizimiy islohotlar dasturining asosiy elementlarini ham unutmashliklari lozim.

I b o b . KIRISH

1. Masalaning tarixi

Biz tahlil qiladigan shartli mamlakatni “SHM” deb belgilab olamiz. Uning hududi 603,7 ming kvadrat kilometrni, aholisi 51.6 mln. kishini tashkil qiladi. Uning $\frac{3}{4}$ qismi mahalliy millat, qolgan qismi esa boshqa millatlarni tashkil etadi.

Asosiy tabiiy resursi – qishloq xo‘jaligi yerlari bo‘lib, ular juda unumdor yerlar hisoblanadi. Undan tashqari, mamlakatda katta miqdorda bitum, antrasit zaxiralari mavjud. Gaz va neft qazilmalari nisbatan kamroq. Qazilma boyliklardan marganets, uran va temir rudasining katta miqdorda zaxiralari aniqlangan. YAIMda qishloq xo‘jaliginig salmog‘i 14 %, sanoatniki – 30 % ni tashkil etadi. Mamlakat eksportining asosiy moddalarini oziq-ovqat mahsulotlari, kimyo sanoati, foydali qazilmalar, metallurgiya va mashinasozlik tarmoqlarining mahsulotlarni tashkil etadi. n -yilda eksport umumiy hajmi 15,5 mlrd. AQSh dollariga teng bo‘lgan. ShM energiyani, ayniqsa tabiiy gazni katta miqdorda import qiladi. n -yilda energiya importi 20 mlrd. AQSh dollari miqdoridagi umumiy importning 40 %ni tashkil qilgan.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan davrdan boshlab, iqtisodiy ko‘rsatkichlari keskin pasayishlarga duch keldi. $n-2$ -yilda inflatsiya darajasi 10000 % ga teng bo‘ldi. Ushbu hol mamlakatda ko‘p yillardan beri qo‘llanib kelingan ma‘muriy boshqaruv tizimining oqibatlari va oxirgi uch yil davomida iqtisodiyotni boshqarishda yo‘l qo‘yilgan xatolar natijasida sodir bo‘ldi. Tashqi qarz hajmi ko‘payib bordi va ishlab

chiqarish hajmi ikki marotaba qisqardi. *n-1* -yil oxirida hukumat mamlakatni kompleks barqarorlashtirish dasturini amalga oshirish uchun islohotlar qilishga kirishdi. Natijada *n*-yilda ma'lum darajada makroiqtisodiy barqarorlikka erishildi, ammo ishlab chiqarish hajmining pasayishi davom etdi va tizimiy muammolar hamon yechilmay qoldi. *n*-yil oxirida hukumat tizimiy islohotlarga asoslangan yangi islohotlar dasturini amalga oshirishga tayyor edi. Islohotlarning asosiy elementi sifatida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun davlatning iqtisodiyotga aralashuvi va boshqarishdagi rolini chegaralash bo'ldi.

2. Iqtisodiyotning *n*-yil oxirigacha rivoji

Avvaldan iqtisodiy ko'rsatkichlari bo'sh bo'lgan ShMdagi ahvol mustaqillikka erishilgandan so'ng ham yomonlashib boraverdi. *n-2* - yilning oktabrida hukumat nihoyat makroiqtisodiy barqarorlashtirish va tizimiy islohotlarning kompleks dasturini amalga oshirishga kirishdi. *n-2* - yilning oxirgi oylarida ko'rilgan choralar birinchi navbatda narxlar, valuta bozori va savdo tarkibini erkinlashtirishga qaratildi. Ko'pchilik narxlarni nazorat qilish bekor qilindi. Foiz stavkalari oshdi, bank tizimining hukumatga beradigan kreditlari miqdori giperinflatsiya oldini olish maqsadida keskin qisqartirildi. Ikki xil almashuv kursi bekor qilindi va valuta kursining auksion bozorda erkin suzib yurishiga imkon berildi. Va nihoyat, ko'pchilik kvotalar ham bekor qilindi.

n-2 - yilning oxirida uzoqni ko'zlab ko'rilgan choralarga qaramasdan, saqlanib qolgan katta disproporsiyalar ShMning dastlabki iqtisodiy imkoniyatlari juda chegaralanganligidan dalolat berardi. Shu sababli hukumat *n-1* - yilning bahorida ikkinchi choralar paketini joriy qildi. Uning asosiy maqsadi inflatsiya sur'atlarini keskin qisqartirish edi. Yangi dasturning diqqat markazida davlat budjeti kamomadini keskin qisqartirish va pul-kredit ekspansiyasiga yo'l qo'ymaslik masalalari turar edi. Unda shuningdek tizimiy islohotlar, ayniqsa savdoni erkinlashtirish va xususiylashtirish sur'atlarini jadallashtirish masalalari ham asosiy o'rinni egallagan edi.

Ko'rilgan choralar natijasida ShM *n*-yilda makroiqtisodiy barqarorlashtirish sohasida mustaqillikka erishilgan yillardan buyon birinchi marta bir muncha muvaffaqiyatlarga erishdi. Inflatsiya darajasi, agar ilgari giperinflatsiya chegaralarida bo'lgan bo'lsa, *n*-yilda oyiga 3 foizgacha darajani tashkil qildi. Biroq, ishlab chiqarish hajmi hamon eng bo'sh qirraligicha saqlanib qoldi. *n-2* - yilda YaIM real ko'rinishda 23 foiz qisqargan bo'lsa, *n-1* -yilda 12 foizga va *n*-yilda yana 10 foizga qisqardi. *n*-yildagi qisqarishga asosan qishloq xo'jaligi ekinlarini yig'ishtirib olish davridagi noqulay ob-havo sharoitlari ham salbiy ta'sir o'tkazdi. Undan tashqari rasmiy statistika ma'lumotlarida norasmiy, ya'ni yashirin iqtisodiyotdagi o'sish hisobga olinmas edi. Iqtisodiy faoliyatga, shuningdek islohotlarni olib borishdagi orqaga qaytishlar ham salbiy ta'sir ko'rsatdi.

n-2 - *n-1* yillarda hamon pul-kredit siyosatida sobitqadamlik sezilmadi. Kredit siyosati goh inflatsiyani jilovlash uchun qattiqlashtirildi, goh bank va korxonalarni likvid mablag'lari bilan ta'minlash, hamda davlat budjeti kamomadini qoplash uchun yumshatilib turildi. *n*-yilda hukumat oldingi yillarga nisbatan qattiqroq pul-kredit siyosatini yuritishga harakat qildi. Ichki kredit ekspansiyasi va keng ma'nodagi pul

massasining chegaralanishiga n -yilda ikkita sabab ta'sir ko'rsatdi. Birinchidan, kassa usulidan hisoblangan davlat budjetining kamomadi YaIMning 3 foiz miqdorigacha qisqartirilgan bo'lsa, ikkinchidan, g'aznachilik veksellari bozori, ayniqsa n -yilning ikkinchi yarmida ancha faollashdi. Bu bozorda xorijiy ishtirokchilarning qatnashuvi natijasida davlat budjeti kamomadining anchagina qismini g'aznachilik veksellari hisobiga moliyalashtirishga muvaffaq bo'lindi. n -yilda shuningdek yangi milliy valuta ham muomalaga kiritildi.

Dasturda budjet ko'rsatkichlariga sezilarli tuzatishlar kiritildi. Kassa usulida hisoblangan davlat budjetining kamomadi $n-4$ -yilda 23 %ni va $n-3$ - yilda 12 %ni tashkil etgan edi. Biroq n -yildagi kassa usulida hisoblangan budjetdagi tuzatishlarning asosiy qismi yuzaki edi, chunki davlat ish haqi, pensiya, nafaqa va boshqa to'lovlar bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida bajarmasligi natijasida uning kreditorlik qarzlari ko'payib bordi. Bu qarzlarning miqdori YaIM ga nisbatan taxminan 3 %ni tashkil qildi. SHuning uchun o'tkazish usulida hisoblangan davlat budjetining kamomadi amalda n -yilda $n-1$ - yilga nisbatan o'zgarmadi va taxminan 6 %ga teng bo'ldi. Tuzatish ishlariga mamlakatda g'aznachilikning mavjud emasligi salbiy ta'sir qildi, chunki funksional vazirliklar g'aznachilik tasdig'idan o'tmagan xaridlarni bajarish huquqiga ega edilar va natijada xarajatlar bo'yicha katta miqdorda qarzlar to'rejaib qoldi.

ShMning TB mustaqillikka erishilgan dastlabki yillarda katta bosimga uchradi va katta miqdorda muddati o'tib ketgan tashqi qarzlarga yo'l qo'yildi, ayniqsa gaz importi bo'yicha. $n-1$ -yilda gaz eksportchilari bilan kelishuvga ko'ra tashqi qarzlar keyinroq muddatga surilishi natijasida ahvol bir muncha yaxshilana boshladi. n -yilda tashqi iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha real almashuv kursi sezilarli oshishiga qaramasdan dollarda hisoblangan eksport 14 % ga oshdi. SAV kamomadi YaIMga nisbatan 2001-yildagi 5,4 % dan $n-1$ - yilda 4,4 % ga va n -yilda 2,7 % gacha qisqardi. SAVning tashqi iqtisodiy operatsiyalari bo'yicha yildan-yilga kamomad bo'lganligi sababli mamlakatning tashqi qarzi oshib bordi, ammo n -yil oxiriga kelib, u nazoratdan chiqib ketmadi.

$n-2$ - yil oxiriga kelib mavjud ko'p almashuv kurslarining bekor qilinganidan so'ng rasmiy almashuv kursi valuta auksionida belgilanadigan bo'ldi. Lekin keyingi davrlarda hukumatning valuta siyosatida o'zgarishlar sodir bo'lib turdi. Vaqti-vaqti bilan ShMning Markaziy banki bozor bosimiga javoban almashuv kursida tebranishlarga yo'l qo'yib turdi. Boshqa hollarda esa, Markaziy bank nominal kursni ushlab turish maqsadida katta miqdorda valuta intervensiyalarini amalga oshirib turdi. n -yilning sentabriga kelib almashuv kursining norasmiy koridori kiritildi. n -yilning oxirlarida g'aznachilik veksellari bozoriga xorijiy kapitalning oqib kirishi natijasida Markaziy bank o'z siyosati zaxiralarini tiklashga qaratdi. Nisbatan barqaror almashuv kursi sharoitida milliy valutaning real almashuv kursi ko'tarilib bordi, lekin bu holat qisqa muddatli davrda eksportga qarshilik ko'rsatmadi. Kapital hisobining ahvoli birmuncha mustahkamlandi va u g'aznachilik veksellari bozorida xorijiy kapitalning qatnashuvi bilan bog'liq bo'ldi.

3. Tizimiy islohotlar

n-yilning oxirlariga kelib, hal qiluvchi sohalarda muhim qadam qo'yildi: narxlar va foyda normasini boshqarish bekor qilindi; savdo tartibini erkinlashtirishda kuchli qarorlar qabul qilindi; kichik korxonalarni xususiylashtirish tugallanib, o'rta va yirik korxonalarni xususiylashtirish boshlandi; qishloq xo'jaligi va energetika sektorlarini qayta qurish ishlari boshlandi.

Ammo tizimiy islohotlardagi muvaffaqiyatlar *n-2* -yilda boshlangan kompleks islohot dasturlaridan kutilgan natijalardan hamon orqada qolmoqda edi. Makroiqtisodiy barqarorlik iqtisodiy o'sish uchun zarur, ammo yetarli bo'lmaganligi sababli *n*-yilning oxirlarida tizimiy islohotlarni yanada kengaytirish va chuqurlashtirish zarurati tug'ildi. Faqat shundagina ishlab chiqarish hajmini oshirish va aholi turmush darajasini ko'tarish mumkinligini hamma tan olar edi.

Eng ustuvor vazifa sifatida xususiy sektorning rivojiga ta'sir ko'rsatish uchun bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqadigan qonun va usullarni joriy qilish, ma'muriy to'siqlarni olib tashlash va xususiylashtirish sur'atlarini jadallashtirish bo'lib qoldi. Aholining ishonchini tiklash maqsadida bank sektorini isloh qilish va moliyaviy resurslarni xususiy sektor rivoji va investitsiyalarga yo'naltirish zarur edi. Qishloq xo'jaligi va energetikaning muhim hayotiy sektorlarini kompleks qayta qurish hamon bozor iqtisodiyotiga yo'naltirilgan tizimni yaratish, to'lov intizomini mustahkamlash va davlat resurslaridan foydalanishda talon-tarojlikka qarshi kurash bilan uzviy bog'likda bo'ldi. Va nihoyat, kam ta'minlangan aholi qatlamlarini ijtimoiy himoyalash va ijtimoiy himoyaning manzilligini ta'minlashga asoslanib, tezda mehnat bozorini chuqur isloh qilish kun tartibida turar edi.

II b o b . REAL SEKTOR TAHLILI VA BASHORATI

ShM da real sektorning rivoji

n-6 - yilda mamlakat mustaqillikka erishgach, real sektorda ishlab chiqarish hajmi keskin qisqarib ketdi. *n-6* -yildan *n*-yilgacha ishlab chiqarish hajmining qisqarishi 50 %ni tashkil qildi. *n*-yilda ob-havoning noqulay kelishi natijasida past hosil olinishi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida pasayishning davom etishiga asosiy sabablardan biri bo'ldi. Ammo iqtisodiy islohotlar olib borishdagi noaniqliklar ham pasayish tendensiyasining davom etishiga ta'sir o'tkazdi. Soliqqa tortish tizimidagi nobarqarorlik, qonunchilik asoslarining bo'shligi, haddan tashqari iqtisodiyotni boshqarilishida davlatning aralashuvi, korrupsiyaning keng tarqalishi *n*-yilning oxiriga qadar iqtisodiy o'sishning sodir bo'lmasligiga ta'sir qilgan asosiy sabablar bo'ldi. *n-3* - yilda 10000 % ga etgan inflatsiya nihoyat jilovlandi va uning sur'atlari *n*-yilda oyiga o'rtacha 3 % gacha pasaydi (bir yilda 42,6 %). Qayd qilingan ishsizlik darajasi nisbatan past bo'lsada, to'la bo'lmagan bandlik keng tarqaldi. *n*-yilda tizimiy islohotlar sur'ati biroz jadallashdi, lekin bu sohada hali ko'p ishlar qilinishi lozim edi.

1. Ishlab chiqarish hajmidagi o'zgarishlar

n-2 - yilda real YaIM 23 % ga, *n-1* -yilda – 12 % ga va *n*-yilda 10 % ga qisqardi (2.1-jadval). Qisman *n*-yildagi pasayishni hosilni yig'ib-terish davridagi noqulay ob-havo sharoitlari bilan izohlash mumkin. Shu yili qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish 10 % ga, sanoat mahsulotlari esa 5 % ga pasaydi. Qurilish sektoridagi xizmatlar rasmiy statistika ma'lumotlariga ko'ra 44 % ga pasaydi. Bu holat qurilish sohasida anchagina "qora bozor" hissasi oshib ketganligini taxmin qilishga imkon beradi. Soliq tizimi va islohotlardagi mavhumlik ham mamlakatdagi ish faoliyatiga salbiy ta'sir qilib, investitsiyalar borasida qarorlar qabul qilishni kechiktirishga olib keldi.

1.1. Ishlab chiqarish

n-5 - *n* - yillarda sanoat tarmog'ining hissasiga YaIMning 30-35 % to'g'ri kelgan. Hisob-kitoblarga ko'ra, *n-2* -yilda sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 27 % ga, *n-1* -yilda – 12 % ga va *n*-yilda 5 % ga qisqardi. Sanoat tarmog'idagi bunday pasayishga bir qancha omillar ta'sir o'tkazdi. Birinchidan, budget cheklovlarining yanada qattiqlashuvi. Bunga, ayniqsa gaz bilan ta'minlashda narxlarning dunyo narxlarigacha oshirilishi natijasida gaz taqsimoti masalasi davlat monopoliyasidan chiqarilishi va tashqi to'lovlar bo'yicha davlat kafolatlarining bekor qilinishi yaqqol misol bo'la oladi. Ikkinchidan, inflatsiya darajasining pasayib borishi bilan banklar o'z kredit portfellarining sifatini oshirishga kirishdilar va korxonalariga kredit ajratish masalasida qattiq talablar qo'ya boshladilar. Uchinchidan, xususiy lashtirishning jadallashuviga qaramasdan korxonalarda mehnat unumdorligini oshirish uchun korxonalarni tubdan qayta qurish talab qilinardi.

n-5 - *n* -yillar mobaynida qishloq xo'jaligining YaIMdagi salmog'i 10-15 % ni tashkil qilgan. Umumiy qishloq xo'jaligi mahsulotining hajmi real ko'rinishda *n-2* - yilda 17 % ga , *n-1* -yilda 4 % ga va *n*-yilda yana 10 % ga qisqardi. 2003-yildagi hosilning past darajada bo'lishi noqulay ob-havo sharoitlariga bog'liq bo'ldi, natijada

don va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish keskin qisqarib ketdi. Undan tashqari qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan mineral o'g'itlar singari ishlab chiqarish resurslarining yetishmasligi sababli qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi darajasi yildan-yilga pasayib bordi. Chorvachilik mahsulotlari dehqonchilik mahsulotlaridek keskin pasaymagan bo'lsada, don ishlab chiqarishning qisqarishi va qora mol hamda teri eksportiga soliq kiritilishi munosabati bilan pasaydi. Qishloq xo'jaligi sektorida hamon eski tizimdan saqlanib qolgan jamoa xo'jaliklarining salmog'i 80 % ni tashkil etdi.

1.2. Xarajatlar

Odatda bozor iqtisodiyotiga moslashish davrida MHTning statistika ma'lumotlari ancha ishonchsiz bo'ladi. Ushbu muammo ShM sharoitlarida yanada chuqurlashib ketgan. Bir qator yillar davomida inflatsiya darajasining haddan tashqari yuqori bo'lishi real va nominal ko'rsatkichlarni, ayniqsa YAIMning xarajatlar bo'yicha tarkibini belgilashda bir qator qiyinchiliklar tug'diradi. Miqdoriy ko'rsatkichlar borasida ba'zi shubhalar mavjudligiga qaramasdan, $n-1$ -yildagi 7 % real o'sishni hisobga olmaganda, $n-5$ - n -yillarda iste'mol keskin qisqardi (2.2-jadval). Asosiy kapitalga qo'yilmalar esa undanda ko'proq qisqardi. Buning asosiy sabablari, yuqorida ko'rilganidek, ish faoliyatidagi noqulay sharoitlar va norasmiy to'siqlarning mavjudligidir. Oldingi yillardan farqli o'laroq, $n-1$ - n -yillarda moddiy aylanma mablag'larni jamg'arish sezilarli darajada sekinlashdi. $n-4$ - $n-2$ -yillarda katta hajmdagi jamg'arish, ilgari jamg'arilgan moddiy aylanma mablag'larni hisobga olishdagi noaniqliklar tufayli qayd etilishi mumkin. Shunga qaramay, n -yilga kelib, katta hajmda jamg'arilgan moddiy aylanma mablag'lar taqdiri noaniq bo'lib turibdi: vaqti kelib ular sotiladimi yoki hisobdan chiqariladimi – masala ochiq qolmoqda.

2. Narxlar darajasidagi o'zgarishlar

n -yil oxirlarida ShM giperinflatsiya chegarasida turar va inflatsiya darajasi 10000 % ga teng bo'lgan edi. $n-2$ -yilning katta qismi va $n-1$ -yilning boshlarida inflatsiya darajasi nisbatan yuqori va nobarqaror bo'ldi (2.3-jadval). Ushbu davrdagi nobarqarorlik dastlabki paytlarda pul-kredit siyosatidagi izchilsizlik va vaqti-vaqti bilan ma'muriy boshqariladigan narxlarni keskin oshirish, hamda ulardan keyingi bosqichlarda $n-2$ -yilning oxirlarida boshlangan iqtisodiy islohotlar tadbirlariga kiritilgan narxlar va almashuv kursini erkinlashtirish bilan bog'langan edi. Islohotlarda belgilangan chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida inflatsiya sur'atlari keskin qisqardi. $n-1$ -yilning katta qismini o'rtacha oylik inflatsiya darajasi 5 % ni tashkil etdi. Biroq $n-1$ -yilning oxirlari va n -yilning boshlarida pul-kredit siyosatining yumshatilishi va boshqariladigan narxlarning oshirilishi natijasida inflatsiya yana ko'tarildi.

Inflatsiya sur'atlari n -yilning mart oyidan boshlab keskin pasaya boshladi. Bunga qattiq pul-kredit siyosatining olib borilishi va nisbatan barqaror almashuv kursi ta'sir ko'rsatdi. Avvalgi yillardan farqli o'laroq, inflatsiya sur'atlari, boshqariladigan narx o'zgarishlarini hisobga olmaganda, n -yilning oxirlarigacha past darajada saqlandi va o'rtacha oylik inflatsiya sur'atlari 3 % gacha pasaydi. Yillik

inflatsiya darajasi n -yilda (oldingi yilning dekabridan ushbu yilning dekabrigacha) 40 % dan sal past bo'ldi.

n -yilning oxiriga kelib barcha boshqariladigan narxlar va foyda normalari bekor qilindi. Monopoliyadan chiqarish qo'mitasi monopol firmalarning narxlarini erkinlashtirishdan foydalanib qolishlari masalasini nazorat ostiga olishga harakat qilgan bo'lsada, mamlakat iqtisodiyotini monopoliyadan chiqarish yutuqlari past darajada bo'ldi. Savdoni erkinlashtirish narxlar bo'yicha raqobatni kiritishiga turtki berdi.

3. Mehnat bozoridagi o'zgarishlar.

$n-2$ – n -yillarda mehnat bozoridagi tendensiyalar asosan barqaror bo'lib, band aholining soni unchalik qisqarmadi (2.4-jadval). Davlat sektorida band bo'lgan ishchi kuchining salmog'i 69,2 % dan 64,2 % gacha qisqardi, jamoa sektorda esa (aksionerlik kompaniyalariga aylantirilgan, lekin hozircha xususiylashtirilmagan korxonalarini ham qo'shganda) biroz oshdi.

n -yil davomida rasmiy ishsiz sifatida qayd qilinganlar soni ishchi kuchining 1 % dan ham past bo'ldi. Umuman olganda, kadrlarni qisqartirish ishlari olib borilmadi, chunki korxonalar hamon ko'pchilik ijtimoiy xizmatlarni, masalan, maktablarda o'qitish, uy-joy, meditsina xizmati kabi xizmatlarni o'z zimmalariga olgan edilar. Shuning uchun oylar mobaynida ishchilar ish haqi olmasalarda, nominal jihatdan band bo'lib turishni afzal ko'rar edilar. Undan tashqari, mehnat qonunchiligiga ko'ra ishchilarni ishdan bo'shatish oson ish bo'lmasdan, ancha xarajatlar bilan bog'liq edi. To'liq bo'lmagan bandlik hamon keng tarqalgan bo'lib, ko'pchilik xodimlar majburiy ta'tilda yoki to'liq bo'lmagan ish kunida mehnat qilar edilar. Masalan, tanlama kuzatish natijalariga ko'ra $n-1$ -yilning birinchi yarmida ishchi kuchining 14 % majburiy ta'tilda va yana 6 % to'liq bo'lmagan ish kunida band bo'lgan.

Ishlab chiqarish hajmining keskin qisqarishi davrida bandlik darajasining nisbatan barqarorligi n -yil mobaynida mehnat unumdorligining keskin pasayib ketgan degan xulosa chiqarishga asos beradi. Albatta, mehnat unumdorligining pasayishi, agar ishlab chiqarish hajmi ko'rsatkichi norasmiy sektorni ham qamrab olganida va bandlik ko'rsatkichiga tegishli tuzatishlar kiritilganda, unchalik sezilarli bo'lmas edi.

Real ish haqi (INI bilan deflatsiya qilingan) $n-2$ -yilda 17 % ga pasaydi, $n-1$ -yilda 21 % ga oshdi va n -yilda 3 % ga pasaydi (2.5-jadval). Biroq bu yerda gap hisobga o'tkazilgan ish haqi to'g'risida borayapti. Lekin ish haqi ko'pincha o'z vaqtida to'lanmas edi. Hisob-kitoblarga ko'ra, n -yilning oxirlariga kelib ish haqi bo'yicha qarzdorlik yil davomida to'langan ish haqining 17 % ni tashkil qilgan. Ish haqi bo'yicha qarzdorlik summasining $\frac{1}{4}$ qismi budjet muassasalari hissasiga to'g'ri kelgan.

Mashqlar va muhokama uchun masalalar.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) va milliy daromad (MD).

2.1 va 2.2-jadvallarda ShMning YaIM va EYaMD to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

1. Real YaIMning pasayish miqyoslari 2.1-jadvalning eng quyi moddalarida keltirilgan. $n-2$ – n -yillar mobaynidagi o'sib boruvchi usulda YAIMning qanchaga

qisqarganligini aniqlang. Qisqarishga qanday omillar ta'sir ko'rsatgan? O'z kuzatishlaringizni isbotlash uchun ShM real sektori bo'yicha ma'lumotlarni keltiring.

2. YaIMning qayd qilingan bunday pasayishiga ishonish mumkinmi? Statistika ma'lumotlardagi qusurlarga qanday omillar ta'sir o'tkazgan bo'lishi mumkin?

3. 2.1-jadvaldagi so'roq belgisi qo'yilgan joylardagi ma'lumotlarni aniqlab, $n-2$ – n -yillardagi nominal YaIM tarkibiga izoh bering. Qishloq xo'jaligi va sanoat tarmoqlaridagi ishlab chiqarish hajmlari to'g'risidagi ma'lumotlar qanchalik ishonchli?

4. 2.1- jadvalning qo'shimcha ma'lumotlarida n -yilda real YaIM 10 % ga kamayganligi, narxlar esa YaIM deflatoriga ko'ra 64,1 % ga oshganligi ko'rsatilgan. Ushbu ma'lumotlardan foydalanib n -yildagi nominal YaIM hajmi va uning $n-1$ -yilga nisbatan qanchaga o'zgarganligini aniqlang. $n-2$ -yil narxlarida n -yildagi real YaIM hajmi qanchaga teng bo'ladi?

5. MHTdagi ayniyatlardan foydalanib 2.2-jadvaldagi so'roq belgisi qo'yilgan joylardagi ko'rsatkichlarni hisoblang. $n-2$ – n -yillar mobaynida yalpi iste'mol tarkibida sodir bo'lgan o'zgarishlarga izoh bering.

6. n -yil uchun YaIMga nisbatan foizlarda jamg'arma ko'rsatkichini hisoblang. Iqtisodiy faoliyatning qaysi sektorlari (davlat boshqaruv idoralari, uy xo'jaliklari, nomoliyaviy korporatsiyalar), ko'rinishicha, jamg'arma hisoblarida musbat qoldiqqa ega? Ularning qaysi birlari olgan mablag'lariga nisbatan ko'proq xarajat qiladilar (ya'ni xarajatlari daromadlaridan oshib ketadi)?

Narxlar.

2.3-jadvalda iste'mol narxlari to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

7. 2.3-jadvaldagi so'roq belgisi qo'yilgan joylardagi ma'lumotlarni aniqlang. n -yilning ikkinchi yarmi oxiridagi inflatsiya darajasini hisoblab, uni birinchi yarim yillikdagi inflatsiya darajasi bilan taqqoslang. n -yil davomida qaysi omillar inflatsiya darajasining pasayishiga sabab bo'lgan?

8. Davr oxiridagi inflatsiya darajasini uning o'rtacha davrdagi darajasiga nisbatan miqyoslariga izoh bering: qachon inflatsiya sur'atlari oshgan va qachon pasaygan?

9. INI shaklida hisoblangan inflatsiya darajasini 2.1-jadvaldagi YaIM deflatori shaklida hisoblangan inflatsiya darajasi bilan taqqoslang. Nima uchun ular orasida tafovutlar mavjud? ShM uchun INI inflatsiya darajasini hisoblash uchun qanchalik mos kelishiga baho bering.

Bandlik, ishsizlik va ish haqi

2.4-jadvalda sektorlar bo'yicha bandlikning o'zgarishi va ishsizlik miqyoslari to'g'risida, 2.5-jadvalda esa ish haqining o'zgarishi to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

10. $n-2$ – n -yillar oralig'ida o'sib boruvchi usulda bandlik darajasi qanday o'zgargan? Bandlik darajasining pasayishi real ko'rinishdagi YaIM hajmini kamayishiga qanchalik mos keladi? Mehnat unumdorligi to'g'risida qanday xulosalar chiqarish mumkin?

11. Bandlik tarkibini 2.1-jadvaldagi YaIM tarkibi bilan solishtiring. Ular qanchalik o‘zaro bog‘langan? Salmoqlardagi farqlanishlar sababi nimada? Salmoqlarning o‘zgarishini-chi?

12. *n*-yil oxiriga kelib, 351.000 kishi ishsiz sifatida qayd qilingan. ShMda bu to‘liq bo‘lmagan bandlikni ifodalaydimi? To‘liq bo‘lmagan ish kunida band bo‘lganlar va majburiy ta‘tilga chiqarilganlarni ishsiz deb hisoblash mumkin-mi?

13. *n*-yil davomida nominal o‘rtacha ish haqi qanday o‘zgargan? *n*-yilda real ish haqi qanchaga kamaygan (*n*-yil dekabrda ish haqi *n-1* -yilning dekabriga nisbatan)? ShMda real ish haqining pasayishiga ta‘sir qilgan asosiy omillarni ko‘rsating.

14. O‘rtacha ish haqlaridagi o‘zgarishlar aholining real daromadlari to‘g‘risida xulosalar chiqarishga imkon beradimi? Buning uchun qo‘shimcha yana qanday ma‘lumotlardan foydalanish talab qilinadi?

15. Ish haqining pasayishi va narxlar oshishini ushlab turish uchun soliqlarga asoslangan daromadlarni boshqarish siyosati olib borilgan. Sizing fikringizcha, qanchalik ushbu siyosat ish haqining oshishini chegaralash uchun samarali: davlat xizmatchilar uchun, davlat korxonalarini uchun va xususiy sektor uchun?

2.1-jadval

n-2 – *n* - yillardagi SHMning YaIM tarkibi

	<i>n-2</i> -yil	<i>n-1</i> -yil	<i>n</i> -yil
	(mln. ShM milliy valutasida)		
Yalpi ichki mahsulot (YaIM)	12.038	54.516	?
shu jumladan:			
Sanoat va qazib olish sanoati	4.215	16.873	23.675
Qurilish	895	3.753	4.459
Qishloq xo‘jaligi, baliq va o‘rmon sanoati	1.754	7.507	9.465
Savdo va umumiy ovqatlanish	619	2.888	5.578
Transport va aloqa	694	5.301	10.181
Boshqa xizmatlar	3.306	13.664	21.582
	(YaIMga nisbatan foizlarda)		
Yalpi ichki mahsulot (YaIM)	100,0	100,0	100,0
shu jumladan:			
Sanoat va qazib olish sanoati	34,0	31,0	?
Qurilish	7,4	6,9	5,5
Qishloq xo‘jaligi, baliq va o‘rmon sanoati	14,6	13,8	?
Savdo va umumiy ovqatlanish	5,1	5,3	6,9
Transport va aloqa	5,8	9,7	12,6
Boshqa xizmatlar	27,5	25,1	26,8
<i>Qo‘shimcha ma‘lumotlar</i>	(Foizlardagi o‘zgarishlar)		
Nominal YaIM	667,4	352,9	?
Real YaIM	-22,9	-12,2	-10,0
YaIM deflatori	895,3	415,8	?

n-2 – n - yillardagi ShMning YaIMdan foydalanishi

	<i>n-2</i> -yil	<i>n-1</i> -yil	<i>n</i> -yil
	(Mln. ShM milliy valutasida)		
Yalpi egalikdagi milliy daromad (YaEMD=YaIM+Yf+TRf)	12.006	54.063	80.397
Yalpi ichki mahsulot (YaIM=yalpi iste'mol+eksport-import)	12.038	54.516	?
Sof omil daromadlar (Yf)	-132	-747	-1045
Sof transfertlar (TRf)	100	294	931
Yalpi iste'mol (YaI=Iste'mol+Investitsiyalar)	12.704	56.290	?
Iste'mol (S)	8.166	41.651	?
Shaxsiy iste'mol (Cp)	5.835	30.065	?
Davlat iste'moli (Cg)	2.331	11.595	17.472
Investitsiyalar (I)	4.538	16.640	18.531
Asosiy kapitalga qo'yilmalar	2.858	12.759	16.832
Moddiy aylanma mablag'larni jamg'arish va boshqalar	1.1680	1.881	1.699
Tovar va xizmatlar sof eksporti (eksport minus import) (NX)	-666	-1.774	-2.053
	YaIMga nisbatan foizlarda		
YaIM tarkibi	100,0	100,0	100,0
Iste'mol (S)	67,8	76,4	?
Shaxsiy iste'mol (Cp)	48,5	55,1	?
Davlat iste'moli (Cg)	19,4	21,3	21,7
Investitsiyalar (I)	37,7	26,9	23,0
Asosiy kapitalga qo'yilmalar	23,7	23,4	20,9
Moddiy aylanma mablag'larni jamg'arish va boshqalar	14,0	3,4	2,1
Tovar va xizmatlar sof eksporti (eksport minus import) (NX)	-5,5	-3,3	-2,6
Yalpi jamg'arish (S=EYAMD-S)	31,9	22,8	?
Real YaIMning o'zgarishi	(Foizlardagi o'zgarishlar)		
YaIM	-22,9	-12,2	-10,0
Iste'mol (S)	-13,2	7,0	-14,7
Asosiy kapitalga qo'yilmalar	-19,9	-6,4	-26,8

ShMda $n-3 - n$ - yillardagi INI

Chorak	Yil/ oy	Iste'mol narxlari indeksi (INI)					
		Indeks (dek. $n-3$ yil = 100)			Foizlarda o'zgarishlar		
		Oylik	Yil/chorak		Oylik	Yil/chorak	
			o'rtacha	davr oxiriga		o'rtacha	davr oxiriga
	$n-3$ -yil		20,0	4,2		10155,0	4734,9
	$n-2$ -yil		100,0	41,8		401,1	891,2
	Yanvar	23,8			19,2		
	Fevral	26,6			12,6		
1ch.	Mart	28,3	28,3	26,3	5,7	41,9	109,7
	Aprel	30,0			6,0		
	May	31,6			5,2		
2ch.	Iyun	32,8	32,8	31,5	3,9	15,9	19,6
	Iyul	33,5			2,1		
	Avgust	34,6			2,6		
3ch.	Sentabr	36,9	36,9	34,9	7,3	12,4	11,0
	Oktabr	45,2			22,6		
	Noyabr	77,9			72,3		
4ch.	Dekabr	100,0	100,0	74,4	28,4	171,2	113,0
	$n-1$ -yil		281,7	199,1		181,7	376,7
	Yanvar	121,2			21,2		
	Fevral	143,1			18,1		
1ch.	Mart	159,5	159,5	141,3	11,4	59,5	90,0
	Aprel	168,7			5,8		
	May	176,5			4,6		
2ch.	Iyun	184,9	184,9	176,7	4,8	16,0	25,1
	Iyul	194,6			5,2		
	Avgust	203,5			4,6		
3ch.	Sentabr	232,4	232,4	210,1	14,2	25,7	18,9
	Oktabr	253,5			9,1		
	Noyabr	269,3			6,2		
4ch.	Dekabr	281,7	?	268,2	4,6	21,2	27,6
	n -yil		393,5	358,8		39,7	?
	Yanvar	308,1			9,4		
	Fevral	330,9			7,4		
1ch.	Mart	340,9	340,9	326,6	3,0	?	21,8
	Aprel	349,0			2,4		
	May	351,5			0,7		
2ch.	Iyun	351,8	351,8	350,8	0,1	3,2	7,4
	Iyul	352,2			0,1		
	Avgust	372,3			5,7		
3ch.	Sentabr	379,7	?	368,0	2,0	7,9	?
	Oktabr	385,4			1,5		
	Noyabr	390,0			1,2		
4ch.	Dekabr	393,5	393,5	389,7	0,9	3,6	5,9

ShMda *n-3* – *n* - yillardagi bandlik va ishsizlik

	<i>n-3</i> -yil	<i>n-2</i> -yil	<i>n-1</i> -yil	<i>n</i> -yil
	(Ming kishi)			
Umumiy band aholi soni¹	23.427	22.179	21.962	20.868
Sanoat	7.017	6.249	5.761	5.335
Qishloq xo‘jaligi ²	4.874	4.750	5.258	5.006
Qurilish	1.771	1.640	1.485	1.366
Transport va aloqa	1.604	1.491	1.449	1.398
Savdo va moddiy xizmatlar ³	1.711	1.629	1.614	1.552
Sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar	1.532	1.508	1.516	1.481
Maorif va madaniyat	2.300	2.277	2.247	2.141
Boshqalar	2.618	2.635	2.632	2.589
	(Umumiy bandlarga nisbatan foizlarda)			
Umumiy band aholi soni²	100,0	100,0	100,0	100,0
Sanoat	30,0	28,2	26,2	25,6
Qishloq xo‘jaligi ²	20,8	21,4	23,9	24,0
Qurilish	7,6	7,4	6,8	6,5
Transport va aloqa	6,8	6,7	6,6	6,7
Savdo va moddiy xizmatlar³	7,3	7,3	7,3	7,4
Sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar	6,5	6,8	6,9	7,1
Maorif va madaniyat	9,8	10,3	10,2	10,3
Boshqalar	11,2	11,9	12,0	12,4
Ishsizlik				
qayd qilinganlar soni (yil oxiriga, ming kishi)	84	82	127	351
ulardan nafaqa oladiganlari	50	48	74	215
Ishsizlik darajasi ⁴ , %	0,3	0,3	0,5	1,3

Izoh:

- ¹⁾ O‘rtacha yillik, yollanmagan xodimlar hisobga olinmagan.
²⁾ Xususiy fermalarda band bo‘lganlar ham qo‘shilgan.
³⁾ Umumiy ovqatlanish, texnika xarid qilish, sotish va saqlash ham qo‘shilgan.
⁴⁾ Yil oxirida mehnatga layoqatli aholi tarkibida qayd qilingan ishsizlar salmog‘i.

n-3 – n - yillarda ShMdagi nominal va real ish haqi

		Nominal ish haqi ¹		O'rtacha real ish haqi ²	
		Oyiga m/v	Indeks, dek <i>n-2</i> -y=100	Indeks, dek <i>n-2</i> -y=100	Foizlarda o'zgarish (12 oylik)
<i>n-3 -yil</i>	O'rtacha	1,6	4,7	117,5	-40,7
<i>n-2 -yil</i>	O'rtacha	13,8	41,5	97,9	-16,7
	Yanvar	7,6	23,0	96,9	-19,2
	Fevral	7,6	22,9	85,7	-11,6
1ch.	Mart	8,5	25,5	90,2	5,3
	Aprel	8,8	26,7	88,9	-1,5
	May	9,4	28,5	90,1	1,4
2ch.	Iyun	10,4	31,5	96,0	?
	Iyul	11,1	?	99,9	4,0
	Avgust	11,4	34,5	100,5	0,6
3ch.	Sentabr	12,2	36,9	100,1	-0,4
	Oktabr	18,9	57,1	126,3	26,2
	Noyabr	25,9	78,1	100,2	-20,6
4ch.	Dekabr	33,1	100,0	100,0	-0,2
<i>n-1 -yil</i>	O'rtacha	80,4	242,8	118,8	21,3
	Yanvar	35,4	107,0	88,3	-11,7
	Fevral	46,0	138,8	97,0	9,9
1ch.	Mart	55,5	167,6	105,1	8,4
	Aprel	59,8	180,5	107,0	1,8
	May	67,6	204,2	115,7	8,2
2ch.	Iyun	79,2	239,2	129,3	11,8
	Iyul	83,4	251,9	129,5	0,1
	Avgust	89,9	271,4	133,4	3,0
3ch.	Sentabr	97,9	295,6	127,2	-4,6
	Oktabr	104,5	315,5	124,4	-2,2
	Noyabr	111,2	335,7	124,7	0,2
4ch.	Dekabr	134,4	405,7	144,0	15,6
<i>n-yil</i>	O'rtacha	137,8	416,1	115,8	?
	Yanvar	114,5	345,8	112,2	-22,1
	Fevral	120,9	365,1	110,3	-1,7
1ch.	Mart	129,3	390,5	114,6	3,8
	Aprel	129,6	391,3	112,1	-2,1
	May	132,1	398,8	113,5	1,2
2ch.	Iyun	137,7	415,9	118,2	4,2
	Iyul	143,7	433,9	123,2	4,2
	Avgust	143,1	431,9	116,0	-5,8
3ch.	Sentabr	146,1	441,1	116,2	0,1
	Oktabr	148,2	447,5	116,1	0,0
	Noyabr	144,8	437,1	112,1	-3,5
4ch.	Dekabr	163,7	494,2	?	?

Izoh:

¹⁾ Davlat sektoridagi o'rtacha ish haqi.

²⁾ INI bo'yicha deflatsiyalangan.

III b o b . SOLIQ-BUDJET SEKTORI TAHLILI

Soliq-budjet sektoridagi o'zgarishlar

Kassa usulida hisoblangan budjet kamomadi *n-4* -yildagi YaIMga nisbatan 23,3 % dan *n-1* -yilda 4,9 % gacha o'zgardi. Ushbu natijaga erishishga asosan maqsadli kreditlar berish amaliyotini bekor qilish va ishlab chiqaruvchilarga beriladigan subsidiyalarning keskin qisqartirilishi ta'sir ko'rsatdi. *n*-yilda daromadlarning YaIMning ½ foiz punktiga kamayishiga qaramasdan, kassa usulida hisoblangan budjet kamomadi YaIMning 3,2 % ni tashkil qildi. *n*-yildagi budjet kamomadining qisqarishiga asosan ijtimoiy himoya, maorif va sog'liqni saqlash tizimlariga ajratiladigan mablag'larning qisqarishini ta'sir ko'rsatdi. Biroq ijtimoiy maqsadlar uchun xarajatlarning kamaytirilishi qisman to'lovlar bo'yicha katta miqdorda qarzdorlikning oshib ketishi sababli ham sodir bo'lganligi uchun asosiy kamomad *n-1* -yilga nisbatan unchalik o'zgarmadi. Qarzdorlikning sabablaridan biri budjetning daromad qismini bashoratlashda juda ham qulay variant tanlanganligi bo'ldi. Natijada haqiqatda yig'ilgan daromadlarga nisbatan xarajatlar oshib ketdi.

Qarzdorlik muammosi institutsional kamchiliklar sababli yanada chuqurlashib ketdi. Tarmoq vazirliklari daromadlar yetishmayotgan sharoitda o'z xarajatlarini qisqartirmadilar. Natijada ko'pincha xarajatlar yetarli mablag'lar bo'lmasa ham amalga oshiraverildi. Xarajatlar ustidan nazorat muammosi g'aznachilikning mavjud emasligi sababli yanada keskinlashdi. Natijada tarmoq vazirliklari g'aznachilik tasdiqlamagan tovar va xizmatlarni xarid qilishlari mumkin edi.

Aholini ijtimoiy himoyalash tizimi juda ko'p o'zaro bog'lanmagan nafaqalardan iborat bo'lib, eski markazlashtirilgan rejalashtirish tizimidan meros qolgan edi. Bunday sharoitda hukumat va korxonalar ijtimoiy nafaqalarning ko'p turlarini taqdim qilganlari uchun, ba'zi boshqa nafaqalar, masalan, ishsizlik bo'yicha nafaqa joriy qilinmagan edi. *n*-yilning oxirlariga kelib bozor iqtisodiyoti sharoitlariga bir muncha moslashish sodir bo'lgan bo'lsada, ko'pchilik aholiga yetarli darajada yordam berilmadi, ijtimoiy himoyalash tizimining xarajatlari YaIMning 20 %ni tashkil qilishiga qaramasdan kambag'allik darajasi oshib bordi. Nafaqalarni haqiqatda unga muhtoj bo'lganlarga manzilli yo'naltirish borasida hali katta ishlar qilinishi talab qilinar edi.

1. Budjet kamomadi

Mamlakat iqtisodiyotini barqarorlashtirish borasida hukumatning asosiy e'tibori budjet kamomadini ushlab turishga qaratilishi lozim edi. Uni *n-4* -yildagi YaIMga nisbatan 23 % dan 2001 yilda 8,8 % ga, *n-1* -yilda 4,4 % ga va *n*-yilda 3,2 % gacha qisqartirish (kassa asosida, 3.1-jadval) asosan xarajatlarni jilovlash hisobiga amalga oshirildi, chunki daromadlar bu davrda keskin pasayib ketgan edi (bunday holat bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan ko'pchilik mamlakatlarda kuzatilgan). Biroq, yuqorida ko'rilganidek, *n*-yildagi kassa asosida hisoblangan kamomad ish haqi, pensiya va ijtimoiy nafaqalar bo'yicha haddan tashqari qarzlarning to'rejaib qolganligi sababli asosiy kamomad sun'iy tarzda pasaytirilgan edi. Ushbu qarzlarning YaIMning 2,9 % ni tashkil qilgan edi. *n-1* -yildagi qarzlarning esa YaIMning 1,2 % ni

tashkil qilgan. Shunday qilib, n -yildagi asosiy kamomad $n-1$ -yildagi kamomadga nisbatan o'zgaradi va YaIMning 6,1 % ni (3,2+2,9) tashkil qildi.

Budjet xarajatlarining qisqarishi $n-4$ – n -yillar davomida sezilarli darajada bo'ldi va bozor iqtisodiyotini qo'llab-quvvatlash maqsadida soliq-budjet tizimini isloh qilish bilan birgalikda olib borildi. Davlatning xo'jalik yuritishidagi roli va vazifalari qisqarib bordi. Islohotlar keng miqyosda olib borilib, u daromadlar, xarajatlar, soliqqa tortish va xarajatlarni boshqarish tizimlarini qamrab oldi.

1.1. Daromadlar

Daromadlar YaIMga nisbatan $n-2$ – n -yillarda 5 % ga kamaygan bo'lsada, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan boshqa davlatlarga nisbatan yuqoriroq darajada bo'ldi va 37,2 % ni tashkil etdi. Eng katta qisqarish foyda solig'i bo'yicha sodir bo'ldi. Bunga sabab real ish faolligining pasayishi va korxonalarni soliqqa tortish tartibidagi o'zgarishlar bo'ldi. Biroq korxonalarining foyda solig'i va QQS ning qisqarishi qisman ish haqi fondiga soliqlar, jismoniy shaxslar daromadlariga soliqlar va boshqa turdagi soliq yig'imlarining ko'payishi bilan qorejadi. YaIMga nisbatan yuqoridagi soliqlar unchalik oshmagan bo'lsada, ko'payish nominal ish haqining o'sishiga nisbatan ancha kam bo'ldi. Oradagi farq ish haqi bo'yicha katta miqdordagi qarzdorlikning mavjudligi bilan tushuntirilishi mumkin. Hisob-kitoblarga ko'ra n -yilda ish haqi bo'yicha qarzdorlik YaIMning 5 % miqdoriga teng bo'lgan. Undan tashqari, qishloq xo'jaligiga ajratilgan ssudalar va maqsadli kreditlarning qaytimi kutilganiga nisbatan ancha past bo'ldi. Boshqa soliq turlari bo'yicha keskin oshish $n-1$ -yildan boshlab amaliyotga neft va gaz uchun litsenziya va qo'shimcha yig'imlarning kiritilishi munosabati bilan sodir bo'ldi. Ushbu yangilik sanoat gazi ichki narxlarini dunyo narxlari darajasiga ko'tarish maqsadida kiritildi.

1.2. Xarajatlar

$n-2$ – n -yillar mobaynida xarajatlar YaIMning 11 % ga qisqartirildi. Mablag'larning eng katta iqtisodi ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalarning kamaytirilishi va maqsadli kreditlarni bekor qilishi hisobiga erishildi. Undan tashqari iste'molchilarga subsidiyalar qisqartirildi, lekin olingan jamg'arma qisman eng kam ta'minlangan aholi qatlamlarini ijtimoiy himoyalash dasturlariga ishlatildi. Yuqorida ko'rsatilganidek, n -yildagi xarajatlar qisqarishining katta qismi ish haqi, pensiya va ijtimoiy nafaqalar bo'yicha qarzdorlikning oshib ketishi hissasiga to'g'ri keldi. n -yilning 4-choragidan boshlab ba'zi ijtimoiy dasturlar aholining moddiy ahvolini tekshirish natijalariga qarab belgilanadigan bo'ldi. Lekin bu yangilik ancha kechikib joriy qilinganligi sababli n -yildagi yillik xarajatlar summasiga sezilarli ta'sir ko'rsata olmadi.

2. Institutsional muammolar

Institutsional muammolar, kamchiliklar daromadlar va xarajatlar tizimini bozor iqtisodiyoti tamoyillariga mos keladigan tarzda shakllantirishga to'sqinlik qilib, xarajatlar bo'yicha qarzdorlikning ko'payib ketishining asosiy omili bo'ldi.

2.1. Xarajatlar ustidan nazorat

G'aznachilik tizimini yaratish borasida ishlar borar ekan, Moliya vazirligi eski kassa tizimi boshqaruvi asosida faoliyat olib borishga majbur edi. Xarajatlar ustidan nazorat umuman olganda har yili daromadlar va ularni taqsimlashdagi mas'uliyat to'g'risidagi qonunchilik tizimiga o'zgartirishlar kiritilishi natijasida murakkablashib ketgan edi. Shular bilan bir qatorda xarajatlar ustidan markazlashtirilgan nazoratga shuningdek soliqlarni yig'ish va vazirliklarga berilgan huquqlarning huquqiy va amaliy qirralari ham halaqit berar edi. Va nihoyat, siyosatni amaliyotga tatbiq etishni hukumatning 80 ta vazirlik va 30 ta budjet tashkilotlaridan iborat juda katta va murakkab tashkiliy tarkibi ham qiyinlashtirar edi.

2.2. Budjet federalizmi

Budjet to'g'risidagi umumiy qonunda mahalliy hukumat idoralariga ajratiladigan daromadlarning faqat minimal chegaralari belgilanganligi sababli, davlat boshqaruv idoralari orasida soliq tushumlarining taqsimoti me'yorlari faqat yillik budjet qabul qilingandan so'ngina belgilanar edi. Shu sababli viloyat va mahalliy darajada rejalashtirish juda mavhum xarakterda bo'lib, bu holat yillik budjetni tasdiqlashdagi kechikishlarga ham bog'liq bo'lgan. Lekin yillik budjet qabul qilingandan so'ng ham qo'shimcha institutsional cheklovlar bor ediki, ular mablag'lar sarflashga tuzatishlar kiritishga to'sqinlik qilar edi. Vazirliklar budjetda belgilangan mablag'lardan ortiqcha sarf qilganliklari yoki budjet doirasida mablag'lardan oqilona foydalanmaganliklari uchun yuridik jihatdan javobgar emas edilar. Markaziy hukumat mahalliy budjetlar xarajatlari ustidan samarali nazorat vositasiga ega emas edi va natijada xarajatlar bo'yicha budjet talablarining bajarilishini ta'minlay olmas edi. Undan tashqari, mahalliy budjetlar budjetning ustuvor yo'nalishlariga javob bermaydigan xarajatlar qilgan taqdirda resurslarni ushlab qolish usullari ham mavjud emas edi. Natijada mavjud institutsional tizim qarzlarning ko'payib ketishiga imkoniyat yaratar edi.

2.3. Soliq nazorati

Davlat soliq ma'muriyati (DSM) *n-3* -yilda kompyuterlar bilan jihozlangan soliq tizimini yaratishga kirishdi. Soliq faoliyatining barcha yo'nalishlari uchun resurslar yetishmas edi: huquqiy tizim yetarli darajada ta'minlanmadi (masalan, qonunda soliq to'lovchilar va DSM ning huquqlari aniq belgilanmagan); jarimalar nihoyat darajada katta edi; hisobga olish uslubi xalqaro andozalarga mos kelmas edi; sud tizimi soliqlar masalalari bilan shug'ullanish uchun imkoniyatga ega bo'lmaganligi sababli ijrochilik darajasi nihoyatda past edi; DSM inspektorlarining ish tajribalari va bilimi yetarli emas edi.

3. Aholini ijtimoiy himoyalash tizimi

Shartli mamlakatda 2003-yilning oxiriga kelib ijtimoiy yordam nafaqalari haddan tashqari ko'p edi. Eng katta dasturlardan biri pensiya ta'minoti tizimi edi (3.2-jadval). Joriy tushumlardan olinadigan badallarga asoslangan pensiya tizimi doirasida *n*-yil davomida ish haqi fondiga soliq stavkasi 33,6 % ga teng bo'lgan. Uning hammasi, 1 % dan tashqari, ish beruvchi tomonidan to'langan. Ushbu soliq 22

mln. ishchi va xizmatchilarning maoshlaridan undirilib, ulardan olingan tushum 14 mln. pensionerga (umumiy aholi 50 mln. kishi) nafaqa to'lash uchun foydalanilgan. O'tish davrining boshlang'ich paytlarida inflatsiya darajasi yuqori bo'lishi individual pensiyalar real qiymatining keskin pasayib ketishiga olib keldi.

Ko'pchilik imtiyozga ega bo'lmagan pensionerlar minimal pensiya olib, u kambag'allik chegarasidan past darajada bo'lgan. Biroq, pensiya tizimining demografik xususiyatlari va nobarqaror budjet tizimiga ko'ra minimal pensiyani inflatsiya sur'atlaridan yuqori sur'atlarda oshirish imkoniyati bo'lmagan, maksimal pensiyani esa qonunda belgilangan darajadan ham pastroq belgilashga to'g'ri keldi. Buning natijasida pensiyalarning shkalalari torayib, ish staji va pensiya fondiga qancha mablag' o'tkazilganligi bilan bog'liqlik yo'qoldi. Pensiya tizimi imtiyozga ega bo'lmagan guruhlar oladigan pensiya miqdori bilan imtiyozli pensiya oladigan (harbiy xizmatchilar, davlat xizmatchilari, sud idoralari xodimlari va parlament a'zolari) pensiya miqdori orasidagi farqning uzilishi natijasida nooqilona holatga kelib qoldi.

Ish haqiga soliqlar Pensiya fondidan tashqari boshqa maxsus fondlarni moliyalashtirish uchun ham foydalanilgan. Ish beruvchilar tomonidan ijtimoiy sug'urta fondiga 4,4 % stavkada to'lanadigan badallar kasaba uyushmalari tomonidan nazorat qilingan va asosan korxonalar qoshidagi sog'liqni saqlash muassasalarini moliyalashtirish va kasallik varaqalarini to'lash, hamda ba'zi boshqa turdagi nafaqalarni (masalan, homiladorlik va farzand ko'rganlik uchun nafaqalar) to'lashga yo'naltirilgan. Bandlik fondi ish beruvchilar tomonidan ish haqi fondidan 2 % ajratmalar hisobiga moliyalashtirilgan. Bu fondning umumiy xarajatlari summasi rasmiy ishsizlik ko'rsatkichining pastligi sababli nisbatan katta emas. Biroq, bu xarajatlar haddan tashqari pensonal va ma'muriy maqsadlar uchun katta miqdorda yo'naltirilganligi sababli oqilona foydalanilmagan.

Oilalarga nafaqa berishning murakkab tizimi mavjud edi. Ularning ba'zilari *n*-yil oxiriga kelib moddiy ahvolni tekshirish natijalariga ko'ra to'lanadigan bo'ldi. Ular sirasiga ko'mish marosimlari uchun nafaqalar, homiladorlik va tug'ishga nafaqalar, 3 yoshgacha bolalar uchun nafaqalar, nogiron bolalar uchun nafaqalar, 3 va undan ko'p bolalari bo'lgan oilalar uchun nafaqalar, kambag'allik chizig'idan past daromad oladigan oilalardagi bolalarga nafaqalar, yakka onalarga nafaqalar, haqiqiy harbiy xizmat o'tayotganlarning bolalari uchun maxsus nafaqalar kiradi.

n-1 -yildan boshlab aholining energiya (ko'mir, gaz va elektr energiya) va kommunal xizmatlar uchun to'lovlariga budjet subsidiyalarining bekor qilinishi va tariflarni tannarx darajasigacha ko'tarish munosabati bilan eng kam ta'minlangan aholi guruhlarini manzilli himoyalashning yangi dasturi kuchga kirdi. Amalda *n-1* -yilda ushbu dastur bo'yicha xarajatlar murakkab ma'muriy protseduralar va tariflarni oshirishdagi kechikishlar tufayli, unchalik katta bo'lmadi. Biroq, *n*-yilning oxiriga kelib tariflarni tannarxning 80 % gacha oshirilgandan so'ng dasturning ma'muriy ta'minlanishi va manzilligi yaxshilandi va u bilan barcha oilalarning taxminan 25 % ta'minlandi.

Mashqlar, muhokama uchun savol va javdallar

Davlat moliya statistikasida (DMS) hisobga olish tizimi

1. Quyidagi moddalarni daromad, xarajat yoki moliyalashtirish guruhlariga mansubligini belgilang:

- a) davlat korxonalariga budjet transfertlari;
- b) ichki qarz bo'yicha foizlar to'lovi;
- v) banklardan olingan qarz mablag'lari;
- g) obligatsiyalar va boshqa davlat qimmatbaho qog'ozlarini sotishdan tushumlar;
- d) Markaziy bankdan olingan qarzlarni to'lash;
- e) to'lash muddat kelgan obligatsiyalar bo'yicha jismoniy shaxslarga to'lovlar;
- j) korxonalarining budjet orqali taqdim qilingan ssudalar bo'yicha foiz to'lovlari;
- z) xorijdan tekinga kelib tushgan mablag'lar;
- i) fermerlar va kichik korxonalariga imtiyozli foiz stavkalarida berilgan davlat ssudalari.

2. Hukumat tomonidan davlat korxonalariga beriladigan qarzlarni Davlat moliya statistikasida (DMS) chiziq tepasida "sof kreditlash" moddasi bo'yicha ifodalash uchun mantiqiy asoslash masalasini muhokama qiling.

3. DMSda xususiylashtirishdan tushgan mablag'lar qaysi moddada aks ettiriladi? ShM budjet tasnifida-chi?

4. ShM singari muddati o'tgan ichki debitorlik va kreditorlik qarzlari oshib borayotgan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda DMSda «kassa usul»dan foydalanish qanday oqibatlariga olib kelishi mumkin? Hisobga olish (начесление) usulida hisoblangan davlat budjeti kamomadini aniqlash kassa usuliga nisbatan qanday ustunlikka ega?

Soliq-budjet sohasidagi ahvol tahlili

3.1.-jadvalda davlat budjeti, maqsadli kreditlar va asosiy budjetdan tashqari fondlar bo'yicha $n-2 - n$ -yillar uchun ma'lumotlar keltirilgan.

5. n -yilda davlat boshqaruv sektori budjetining Saldosi YaIMga nisbatan qanchani tashkil qilgan? $n-1$ -yilga nisbatan davlat budjeti, maqsadli kreditlar va budjetdan tashqari fonlarda ijobiy o'zgarishlarning manbalari nimalarda bo'lgan?

6. n -yilda kamomad qanday moliyalashtirildi? $n-1$ -yilga nisbatan nimalar o'zgardi? Markaziy bankning kreditlar miqdoriga sharh bering? Nima uchun bunday moliyalashtirishni ba'zan "inflatsion soliq" deb atashadi? Budjet kamomadini Markaziy bank ssudalari hisobiga moliyalashtirish qanday xavflar bilan bog'langan?

7. 3.1.-jadvaldagi davlat qimmatbaho qog'ozlari miqdorining oshishiga e'tibor bering. Davlat budjeti kamomadini bankdan tashqari mablag'lar hisobiga moliyalashtirish bank tizimi qarzlarga nisbatan qay darajada maqsadga javob beradi? Bankdan tashqari manbalar hisobiga moliyalashtirishni rag'batlantirish uchun qanday choralar taklif qilasiz?

Davlat daromadlari tahlili

8. 3.2.-jadval ma'lumotlaridan foydalanib $n-2 - n$ -yillardagi soliq va soliq bo'lmagan tushumlar tendensiyalariga sharh bering. Qaysi asosiy omillar YaIMga

nisbatan soliq tushumlarining pasayishiga ta'sir qilgan? Soliqqa tortish tizimiga o'zgartirishlar kiritish zarur-mi? Soliqlarning og'ir yoki yengilligiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi? Iqtisodiy sharoit, soliqqa tortish tizimi va soliq ma'muriyatining ta'sirlarini alohida ko'rib chiqing.

9. $n-1 - n$ -yillar uchun soliq tushumlari dinamikasi koeffitsiyenti hisoblansin. Aniqlangan dinamikani sharhlang. Berilgan ma'lumotlarga asoslanib soliqlarning elastiklik darajasini hisoblash mumkin-mi? qaysi soliq turlari bo'yicha elastiklikning birga teng (birdan kam va birdan katta) bo'lish ehtimoli yuqori?

10. Nima uchun sizning fikringizcha soliq bo'yicha boqimandalik daromadlar to'g'risidagi ma'lumotlarga qo'shilmaydi? Kelgusi yildagi budjet uchun bu to'lanishi kutilayotgan soliq tushumlarini qo'shish kerak-mi?

Davlat xarajatlari tahlili.

11. Maqsadli kreditlar nima? DMS hisob tizimida bu modda qanday ko'rsatiladi?

12. Yig'ma davlat budjeti ma'lumotlariga (3.2-jadval) asoslanib maqsadli kreditlarni hisobga olgan holda davlat xarajatlarining o'zgarish dinamikasiga sharh bering. $n-1 - n$ -yillarda davlat xarajatlari real ko'rinishda oshdi-mi?

Davlat sektori bo'yicha qo'shilgan qiymat va narxlar deflyatori to'g'risida ma'lumotlar mavjud emas. Faraz qilaylik, davlat xizmatlari va transfertlarining o'rtacha "narxi" YaIM bo'yicha hisoblangan ko'rsatkichdek oshgan. Bunga asoslanib davlat xarajatlarining real ko'rinishdagi o'zgarishini aniqlash uchun quyidagi ikki metodlarning biridan foydalanish mumkin:

1) 3.1-jadvalda keltirilgan davlat xarajatlari umumiy summasini 2.1.-jadvalda hisoblangan YaIM deflyatori bo'yicha deflatsiyalash:

$$g = \left(\frac{1+G/100}{1+PGDP} - 1 \right) * 100,$$

bu yerda: G – nominal ko'rinishdagi davlat xarajatlari; g – real ko'rinishdagi davlat xarajatlari; $PGDP$ – YaIM deflyatori;

2) nominal va real YaIM nisbatlaridek nominal va real davlat xarajatlari nisbatini olish mumkin

$$\frac{G}{Y} = \frac{g}{y},$$

bu yerda G va g yuqoridagi nisbatni anglatib, Y – nominal YaIM, y – real YaIM sifatida qaralsa, bir qancha o'zgartirishlardan so'ng:

$$g = \frac{G}{Y} + y.$$

Yuqoridagi formulalarda g foiz punktlarida real davlat xarajatlarining o'zgarishini ifodalaydi.

13. 3.2-jadval ma'lumotlariga asoslanib, $n-1 - n$ -yillar uchun davlat xarajatlari (maqsadli kreditlardan tashqari) va YaIMdagi subsidiyalarning salmog'ini hisoblang. Iste'molchilar va ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar darajalaridagi o'zgarishlarni sharhlang. Makroiqtisodiyot va resurslarning taqsimlanishi nuqtai nazaridan ayrim sektorlarga Markaziy bank yoki budjet hisobidan ssudalar ajratilishi qanday ahamiyatga molik?

14. Xarajatlarni sekvestrlash (qisqartirish) joriy tushumlar hisobiga to‘lanadigan summa bo‘lib, u moliyalashtirish manbalariga ega bo‘lgan pul xarajatlari bilan chegaralangan bo‘ladi. Xarajatlarni sekvestrlash qisqa muddatda ularni boshqarishning samarali vositasi hisoblanadi-mi? Bunday amaliyot qandaydir uzoq muddatli oqibatlarga ega bo‘ladimi?

15. Xarajatlarni sekvestrlash bilan xarajatlar bo‘yicha qarzdolikning yig‘ilib qolishi o‘rtasida qanday bog‘liqlik mavjud? qarzdorlikning yig‘ilib qolishi xarajatlarni moliyalashtirish uchun mos keladigan vosita-mi?

16. ShM dagi ijtimoiy transfertlar tizimi kam ta‘minlangan oilalarni himoya qilishga qaratilgan-mi?

3.1-jadval

ShM Davlat boshqaruv sektorining operatsiyalari¹⁾

Kassa asosida

	<i>n-2- yil</i>	<i>n-1 -yil</i>	<i>n-yil</i>	<i>n-2- yil</i>	<i>n-1 -yil</i>	<i>n-yil</i>
	(mln. m/v)			(YAIMga nisbatan foizlarda)		
A. Davlat budjeti Saldosi ²⁾	-750	-2570	?	-6,2	-4,7	?
Davlat budjetining yalpi daromadlari	5.040	20.618	?	41,9	37,8	?
Soliq tushumlari	4.485	17.794	25.930	37,3	32,6	32,2
Soliq bo‘lmagan tushumlar	555	2.824	4.013	4,6	5,2	5,0
Davlat budjetining yalpi xarajatlari	5.790	23.188	?	48,1	42,5	?
Joriy xarajatlar	5.360	21.805	31.456	44,5	40,0	39,1
Kapital xarajatlar	430	1.383	1.058	3,6	2,5	1,3
B. Maqsadli kreditlar ³⁾	301	92	0	2,5	0,2	0,0
V. Budjetdan tashqari fondlar saldosi	117	0	0	1,0	0,0	0,0
Yalpi daromadlar	217	709	0	1,8	1,3	0,0
Yalpi xarajatlar	100	709	0	0,8	1,3	0,0
G. Davlat boshqaruv sektorining saldosi (A+B+V)	-934	-2.662	?	-7,8	-4,9	?
Yalpi daromadlar	5.257	21.327	?	43,7	39,1	?
Yalpi xarajatlar	6.191	23.898	?	51,4	44,0	?
D. Moliyalashtirish	934	2.662	?	7,8	4,9	?
Tashqi	80	-478	-92	0,7	-0,9	-0,1
Ichki	825	3.068	2500	6,9	5,6	3,1
Bank tizimi orqali	825	3.000	1793	6,9	5,5	2,2
Bank bo‘lmagan tizim orqali	4	68	671	0,0	0,1	0,8
Xususiylashtirishdan tushumlar	25	72	200	0,2	0,1	0,2
<i>qo‘shimcha ma‘lumotlar:</i>						
Yalpi ichki mahsulot	12.038	54.516	80.510			

Izoh:

¹⁾ Barcha ma‘lumotlar kassa asosida keltirilgan.

²⁾ *n-2 -yilgacha* davlat budjetiga Pensiya fondi qo‘shilmagan.

³⁾ Maqsadli kreditlar Markaziy bank tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri asosan korxonalar va qishloq xo‘jaligiga past foiz stavkalari bo‘yicha beriladigan ssudalar.

3.2.-jadval

ShM. Yig'ma budjetning daromadlari va xarajatlar¹⁾

	<i>n-2- yil</i>	<i>n-1 -yil</i>	<i>n-yil</i>	<i>n-2- yil</i>	<i>n-1 -yil</i>	<i>n-yil</i>
	(mln. m/v)			(YaIMga nisbatan foizlarda)		
<i>Yalpi daromadlar</i>	5.040	20.618	29.943	41,9	37,8	37,2
Soliq tushumlari	4.485	17.794	25.930	37,3	32,6	32,2
QQS	1.300	4.530	6.293	10,8	8,3	7,8
Aksizlar	169	406	652	1,4	0,7	0,8
Korxonalariga soliqlar	1.426	4.861	5.451	11,8	8,9	6,8
Shaxsiy daromadga soliqlar	340	1.595	2.639	2,8	2,9	3,3
Maxsus fondga tushumlar	241	1.026	1.488	2,0	1,9	1,8
Pensiya fondiga tushumlar	922	4.189	6.988	7,7	7,7	8,7
Tashqi savdoga soliqlar	87	429	444	0,7	0,8	0,6
Boshqa soliq tushumlari	0	758	1.975	0,0	1,4	2,5
Soliq bo'lmagan tushumlar	555	2.824	4.013	4,6	5,2	5,0
<i>Yalpi xarajatlar</i>	5.790	23.188	32.514	48,1	52,5	40,4
Joriy xarajatlar	5.360	21.805	31.458	?	?	?
Iste'mol subsidiyalari	502	687	1.426	?	?	?
Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar	1.449	1.890	3.453	?	?	?
Maorif, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy maqsadlarda ²⁾	1.289	6.021	7.718	10,7	11,0	9,6
Foizlarni to'lash	131	830	1.281	1,1	1,5	1,6
Mudofaa, ma'muriy xarajatlar va huquq	504	2.450	3.644	4,2	4,5	4,5
Pensiya fondi xarajatlari	897	4.119	7.025	7,5	7,6	8,7
Boshqa xarajatlar ³⁾	588	5.808	9.910	4,9	10,7	8,6
Kapital mablag'lar	430	1.383	1.058	3,6	2,5	1,3
<i>Davlat budjetining saldosi</i>	-750	-2.570	-2.572	-6,2	-4,7	-3,2
<i>Yig'ma budjetining Saldosi</i>	-1.806	-3.325	-4.911	-15,0	-6,1	-6,1
<i>Maqsadli kreditlar</i>	301	92	0	2,5	0,2	0,0
<i>Maqsadli kreditlarni qo'shib hisoblagandagi davlat budjetining Saldosi</i>	-1.051	-2.662	-2.572	-8,7	-4,9	-3,2
<i>qo'shimcha ma'lumotlar:</i>						
Yalpi ichki mahsulot	12.038	54.516	80.510			

Izoh:

1) 1998-2000 yillarda Pensiya fondi hisobga olinmagan.

2) Shu jumladan fan va boshqa ijtimoiy va madaniy xarajatlar.

3) Maxsus fond xarajatlari ham hisobga olingan.

ShM. Ijtimoiy nafaqalar

	<i>n-2- yil</i>	<i>n-1 -yil</i>	<i>n-yil</i>
	(mln. m/v)		
<i>Jami ijtimoiy himoyadaromadlari</i>	<i>1.978</i>	<i>9.520</i>	<i>13.760</i>
Pensiya fondi xarajatlari	892	4.312	7.025
Ijtimoiy himoya tizimi	704	3.500	4.066
Maxsus fond	227	949	1.524
Bandlik fondi xarajatlari	34	148	89
Ijtimoiy sug'urta xarajatlari	122	611	1.056
	(YaIMga nisbatan foizlarda)		
<i>Jami ijtimoiy himoya xarajatlari</i>	<i>16,4</i>	<i>17,5</i>	<i>17,1</i>
Pensiya fondi xarajatlari	7,4	7,9	8,7
Ijtimoiy himoya tizimi	5,8	6,4	5,1
Maxsus fond	1,9	1,7	1,9
Bandlik fondi xarajatlari	0,3	0,3	0,1
Ijtimoiy sug'urta xarajatlari	1,0	1,1	1,3

IV b o b . TO'LOV BALANSI TAHLILI

To'lov balansidagi o'zgarishlar

ShM ning to'lov balansi (TB) mustaqillikka erishgan dastlabki yillarda katta bosimga uchradi va mamlakatning tashqi qarzi, ayniqsa gaz importi bo'yicha, sezilarli darajada oshib ketdi. *n-2* -yilning oxiriga kelib TB ning SAV bo'yicha kamomad kamayishi va *n-1* -yilda to'lanishi lozim bo'lgan qarzlarni restrukturizatsiya qilinishini nazarda tutgan moliyaviy barqarorlashtirish dasturining amalga oshirilishi natijasida TBning holati birmuncha yaxshilandi.

TB ning SAV bo'yicha kamomad YAIM ga nisbatan *n-2*- yilda 5,4 %, *n-1* -yilda 4,4 % va *n*-yilda 2,7 % ni tashkil qildi (5.1.-jadval). Noan'anaviy savdo sheriklari bilan aloqalarda eksport hajmi 44 % ga oshdi. *n*-yilda gaz importiga narxlarning oshishi natijasida savdo balansi holatining yomonlashuvi gaz tranziti xizmatlariga to'lovlarni oshishi hisobiga qorejadi.

Lekin yuqoridagilarga qaramasdan umuman olganda ShMning gaz eksportchilari va boshqa eksportchilar oldidagi muddati o'tib ketgan anchagina tashqi qarzlar to'rejaib qoldi. *n-1* -yilda *n-2* -yilga nisbatan muddati o'tib ketgan qarzlarning o'sish sur'atlari kamaydi va shundan so'ng katta miqdordagi tashqi qarzlar restrukturizatsiya qilindi. *n*- yilda ShMga ishonchni mustahkamlanishi natijasida mamlakatga qisqa muddatli kapital oqimi kuchaydi. Ikki yoqlama va ko'p tomonlama kelishuvlar bo'yicha kreditlar hajmining ko'payishi va bevosita xorijiy investitsiyalarning ikki barobar ortishi *n*-yilda TB umumiy saldosi mustahkamladi. XVJdan qattiq valutada favqulotda kredit va ikki yoqlama kelishuv asosida yordam olingandan so'ng yil davomida yalpi zaxiralar 860 mln. AQSh dollari miqdorida ortdi. Lekin shunga qaramasdan rasmiy zaxiralar hanuz oylar emas, balki faqat haftalar darajasidagi importni qoplashga yetar edi. *n*-yilning oxirida tashqi qarz yuki YaIMning 20 % darajasida bo'lib, nazoratdan chiqib ulgurmagan edi. Lekin bu qarz budjetga ortiqcha yuk bo'lib tushdi.

1. To'lov balansi

1.1. Joriy operatsiyalar hisobi

Tovarlilar bilan savdo

n-2 -yilning ikkinchi yarim yilligida savdo va to'lov tizimini erkinlashtirilishi natijasida *n-1* -yildan boshlab eksport va import hajmi tezda o'sib bordi (4.1-jadval). *n*-yilda dollar ko'rinishida eksport 13 % ga, *n*-yilda yana 14 % ga oshdi. Shunisi e'tiborga loyiqki, eksport hajmi oshishining asosiy qismi ilgari ShM bilan aloqada bo'lmagan mamlakatlar hissasiga to'g'ri keldi. Mustaqillikka erushgunga qadar asosiy savdo sherigi Rossiya bo'lib, uning hissasiga ShMning 38 % eksporti to'g'ri kelgan edi (4.2-jadval). ShM eksportini asosan Xitoy, Turkiya, Germaniya va AQShga yuboradi. ShM eksportining asosiy moddalari qora va rangli metallar, oziq-ovqat tovarlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, foydali qazilmalar, kimyo sanoati mahsulotlari hisoblangan (4.3-jadval). ShM qishloq xo'jaligi salohiyati katta bo'lishiga qaramay *n-1* – *n* -yillarda noqulay ob-havo sharoitlari natijasida kam hosil olinib, eksport ko'rsatkichlari pasayib ketdi. Bundan tashqari ushbu mahsulotlar eksportiga mahalliy davlat boshqaruv idoralari cheklovlar belgiladilar. *n-2* -yil

oxirlarida valuta bozorini unifikatsiya qilinishi va tashqi operatsiyalarning erkinlashtirilishi natijasida barter savdo salmog‘i muttasil qisqarib bordi va tovar eksportining 20 % ni tashkil qildi.

Qiymat ko‘rinishida import hajmi ham tez sur‘atlarda o‘sdi: $n-1$ -yilda 10 % ga va n -yilda 24 % ga. Bu holat qisman tabiiy gazga narxlarning oshishi hisobiga sodir bo‘ldi. n -yilda energoresurslar umumiy import hajmining 41% ni tashkil qilgan bo‘lsa, uning 29% tabiiy gaz hissasiga to‘g‘ri keldi (4.3-jadval). Import qilinayotgan gaz narxlarining oshishi umumiy import hajmini oshirgani bilan, ortiqcha qilingan xarajatlar gaz tanziti xizmatlari uchun olinayotgan tariflar hisobiga to‘laligicha qorejadi. Gaz narxining dunyo narxlari tomon harakatiga qaramasdan, undan foydalanish samaradorligi pastligicha saqlanib qoldi. $n-5$ – n -yillar mobaynida real YaIM 50 % dan oshiq kamayib ketganligiga qaramasdan gazga bo‘lgan talab faqat 20 % gagina pasaydi.

$n-2$ -yil oxirida savdo va to‘lov tizimining erkinlashtirilishi natijasida $n-1$ – n -yillarda milliy valutaning real almashuv kursi oshib ketdi, boshqa tovarlar importi (energoresurslardan tashqari) $n-2$ – n -yillarda taxminan 35 % ga oshdi. Ushbu tovarlar importi salmog‘ining oshishi birinchi navbatda Germaniya, Polsha va AQSh bilan savdo aloqalarining kuchayishi natijasida sodir bo‘ldi (4.2-jadval). Energoresurslardan tashqari importning asosiy moddolari texnika, uskunalar, metall, kimyo sanoati mahsulotlari va ba‘zi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hisoblanardi (4.3-jadval).

Noomil xizmatlar.

Xizmat hisobida asosiy o‘rinni butunlay davlat tasarrufida bo‘lgan «SHMgazsanoat» egallagan. U sharqdan g‘arb mamlakatlariga qo‘shni davlat gazini transportirovka qilish maqsadida foydalaniladigan 4.500 km. gaz quvurlarini nazorat va ekspluatatsiya qiladi. Gaz narxining dunyo narxlari tomon harakati gaz tranziti narxlari bilan hamohang bo‘ldi. Natijada noomil xizmatlar bo‘yicha sof tushumlar asosan gaz tranziti narxlarining oshishi sababli ijobiy bo‘ldi. $n-1$ – n -yillarda boshqa yuklarni tranzit qilish uchun tushumlar ham anchagina ko‘paydi. Ushbu holat qisman statistik metodologiyani takomillashtirish hisobiga ham sodir bo‘ldi.

Investitsiyalardan daromadlar.

ShMning eng katta kreditori Rossiya (shu jumladan uning gaz yetkazib beruvchi tashkiloti) hisoblanadi. Rossiyaga $n-1$ -yildagi avval olingan qarzlarni resturukturizatsiyalash shartnomasiga ko‘ra to‘langan foizlar n -yilda 283 mln. AQSh dollarini tashkil qildi. $n-1$ -yilga nisbatan n -yilda to‘lovlar AQSh dollaridagi kredit foiz stavkalarining pasayishi natijasida bir muncha qisqardi va to‘lanmagan majburiyatlar 13 % ga qisqardi. Boshqa yirik gaz yetkazib beruvchi mamlakat bo‘lmish Turkmanistonga n -yilda 44 mln. AQSh dollarilik foizlar to‘landi. Boshqa asosiy kreditorlarga to‘lovlar $n-1$ -yildagi 147 mln. AQSh dollaridan 2003 mln. AQSh dollarigacha o‘sdi.

Joriy rasmiy transfertlar.

n -yilda rasmiy transfertlar asosan texnik yordam va harbiy sanoatni konservatsiya qilish sohalari bilan bog‘liqlikda bo‘ldi. n -yilda 4.1-jadvaldagi ko‘rsatkichning sezilarli darajada oshishi rasmiy transfertlar bilan bir qatorda boshqa

mustahkamroq manbalar, shu jumladan xalqaro donორlar hisobiga sodir bo‘ldi. Bundan tashqari ushbu ko‘rsatkichga ba‘zi xususiy transfertlar ham kiritildi.

1.2. Kapital bilan operatsiyalar hisobi

Bevosita investitsiyalar.

Makroiqtisodiy barqarorlik va tashqi to‘lovlar tizimining erkinlashtirilishi *n-1*-yilda bevosita xorijiy investitsiyalarning *n-1*-yilda 266 mln. AQSh dollarigacha va *n*-yilda 526 mln. AQSh dollarigacha oshishiga turtki bo‘ldi. *n-5*-yilda mamlakat mustaqillikka erishgan davrdan boshlab mamlakatga kiritilgan bevosita xorijiy investitsiyalar hajmi 1,1 mlrd. AQSh dollari miqdorida qayd qilindi. Ushbu investitsiyalarning 22 % i - AQSh 17 % i – Germaniya, 11 % i – Niderlandiya va 10 % i – Rossiya hissasiga to‘g‘ri keldi. Bevosita xorijiy investitsiyalarning asosiy qismi ulgurji va chakana savdo, yengil sanoat, mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoatiga yo‘naltirildi.

Shunga qaramay hanuzgacha ShM qo‘shni bozor iqtisodiyotiga o‘tish jarayonini oldinroq boshlagan mamlakatlardan xorijiy investitsiyalarni jalb qilish masalasida ancha orqada qolib ketgan. Buning asosiy sababi ShMdagi siyosiy va makroiqtisodiy nobarqarorlik bo‘ldi. Bundan tashqari, huquqiy-me‘yoriy asoslarning ochiq emasligi, boshqaruv va rag‘batlashdagi samarasizlik va rivojlangan bozor infratuzilmasining mavjud emasligi ham xorijiy sheriklarni biroz cho‘chitar edi.

O‘rta va uzoq muddatli kreditlar.

Moliyalashtirish moddasida hisobga olingan favqulotda yordamni hisobga olmaganda, *n-2 - n*-yillarda haqiqatda olingan o‘rta va uzoq muddatli kreditlar asosan savdo kreditlari sifatida Boltiqbo‘yi, Rossiya va boshqa MDH davlatlaridan kelib tushgan. Tashqi moliyalashtirishda (chiziq ostida) XVJ bilan kredit shartnomasi asosida sotib olingan mablag‘lar *n*-yilda 778 mln. AQSh dollarigacha biroz kamaygan bo‘lsada, hamon eng yirik manba hisoblanar edi. TB ehtiyojlari uchun favqulotda moliyalashtirishni qo‘llash *n-2 - n*-yillarda bozor iqtisodiyoti tomon iqtisodiy siyosat choralari olib borishni qo‘llab-quvvatlash uchun Jahon banki, Yevropa Ittifoqi va boshqa donორlardan kelib tushgan kreditlarni qamrab oldi. Favqulotda moliyalashtirish, ayniqsa *n-1*-yilda katta miqdorda amalga oshirildi. Rossiya oldidagi qarzlarni to‘lash 10 yilga bo‘lgan muddatda to‘lanishi, qolganlari esa 5 yil muddatda to‘lanishi belgilandi. Ikkala kelishuvda ham to‘lovlar 2 yildan so‘ng boshlanishi belgilab olindi.

Rossiya oldidagi asosiy qarzlarni to‘lash summasi barcha tashqi qarzlarni *n-1 - n*-yillardagi umumiy summasining 80 % ni tashkil etar edi. Ushbu qarzarlar asosan mamlakat mustaqillikka erishgan dastlab yillarda gaz importi natijasida sodir bo‘ldi. Ikki yoqlama kelishuvlar, shu jumladan davlat kafolati bilan olingan tovar kreditlari unchalik katta emas edi. Bu qarzlarning yarmi hukumat tomonidan emas, balki bevosita qarz olgan korxonalar tomonidan to‘lanishi mo‘ljallangan edi. Ammo amalda korxonalar qarzining 90 % hukumat tomonidan to‘landi.

Qisqa muddatli kapital oqimi.

n-1-yilda, ayniqsa uning ikkinchi yarim yilligida, katta miqdordagi qisqa muddatli kapitalning mamlakatdan chiqib ketishi TBga kuchli ta’sir o‘tkazdi.

Biroq, *n*-yilda pul-kredit va soliq-budjet siyosatida qat'i choralar ko'rilishi natijasida mablag'larning *n*-yilning sentabr-noyabr oylaridagi mavsumiy chiqib ketishini chegaralandi va buning oqibatida qisqa muddatli kapital oqimi musbat saldoga ega bo'ldi. Ko'rinishicha, shu davrda AQSh dollarida ifodalangan qimmatbaho qog'ozlardan olinadigan daromadlarga nisbatan g'aznachilik veksellari ko'proq daromad keltirgani uchun bu mablag'lar bevosita yoki bilvosita ularni moliyalashtirishga sarflangan bo'lishi mumkin. Hukumat bu imkoniyatdan rasmiy zaxiralarni mustahkamlash uchun foydalandi.

2. Tashqi qarz

ShMning tashqi qarzi mustaqillik e'lon qilingan davrdan boshlab tez o'sib bordi, va *n*-yil oxirlarida 9,2 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi, lekin hukumat uni boshqarish va nazorat qilish imkoniyatiga ega edi (4.2-jadval). *n*-yilda tashqi qarz summasi YaIMning 20 % darajasida bo'lib, qarzlarga xizmat ko'rsatish esa tovar va xizmatlar eksportiga nisbatan atigi 6 % ni tashkil etdi.

Tashqi qarz masalasi nazoratdan chiqib ketmagan bo'lsada, SAVning oxirgi yillarda manfiy bo'lishi qarzlarni yanada oshirib yuborish havfini tug'dirishi mumkin.

3. Almashuv kursi va raqobatbardoshlik

n-2-yilning oxirida barqarorlashtirish dasturini amalga oshirishga kirishilishi natijasida almashuv kursi valuta auksionlarida belgilanadigan bo'ldi. Biroq, keyinchalik hukumat almashuv kursi siyosatini olib borishda sobitqadamlik qilmadi. Ba'zan Markaziy bank bozor bosimiga javoban almashuv kursida tebranishlarga yo'l qo'ysa, boshqa paytlarda nominal almashuv kursini ushlab turish uchun katta miqdorda intervensiyani amalga oshirdi. *n*-yilda norasmiy almashuv kursi koridori kiritildi.

n-2-yilning oxirida narxlarning erkinlashtirilishi va valuta bozorining birlashtirilishi natijasida milliy valutaning real kursi sezilarli darajada oshib ketdi. *n*-2-yil dekabridan *n*-yilning mayigacha real almashuv kursi (INI bo'yiga deflatsiyalangan) AQSh dollariga nisbatan 100 % ga, Rossiya rubliga nisbatan esa 33 % ga oshdi (4.6-jadval). Ushbu trendni mahsulot birligiga ishchi kuchi sarfi orqali tushuntirib berish juda mushkul. ShMdagi ish haqi raqobat mamlakatlardagi ish haqiga nisbatan AQSh dollariga kelitirib hisoblanganda juda past darajada saqlanib qoldi. Biroq, bandlik statistikasidagi muammolar mehnat unumdorligi va mahsulot birligiga ishchi kuchi sarflarini aniqlash ishlarida qiyinchiliklar tug'dirar edi.

Raqobatbardoshlikka baho berishda bazis davrini belgilash, bunda bir muncha erkinlikka yo'l qo'yilsada, katta ahamiyatga ega. *n*-2-yilning oxiridan boshlab real almashuv kursining o'sib borishi ShMning raqobatbardoshligini pasaytirib yuborishi uchun xavf tug'dirsada, *n*-2-yil oxirida yagona kurs belgilangan paytda nominal almashuv kursi yaqqol past darajada edi. ShM ilmiy-tekshirish markazi tomonidan 290 ta tashqi savdo tovarlariga ichki va xaqaro narxlarning taqqoslanishi (sifatiga tuzatishlarni hisobga olgan holda) milliy valuta xalqaro bozorlarda ushbu tovarlarning raqobatbardoshligiga putur yetmasli uchun milliy valutaning yanada devalvatsiya qilishi lozimligi aniqlangan.

Mashqlar, muhokama uchun savollar va jadvallar.

To'lov balansi

4.1.-jadvalda ShM TB doirasidagi operatsiyalar keltirilgan.

1. n -yil uchun SAV (rasmiy joriy transfertlarni hisobga olgan va olmagan holda), savdo balansi, kapital harakati hisobi saldosi, xato va tushirib qoldirishlar, hamda umumiy saldoni hisoblang. Umumiy saldo moliyalashtirish moddasiga qo'shilsa nolni berishi lozim.

2. SAV transfertlarni hisobga olganda yoki hisobga olmaganida tashqi disbalansini yaqqol ifodalaydi? Nima uchun?

3. $n-2$ - n -yillarda SAV dinamikasi qanday bo'ldi? tahlilni osonlashtirish uchun 4.4.-jadvaldan foydalanib SAV bilan YaIM nisbatini hisoblang. Davlat budjetining kamomadi SAVga qanday ta'sir ko'rsatgan?

4. n -yilda SAV kamomadi qanday moliyalashtirilgan? n -yilda $n-1$ -yilga nisbatan kapital harakati hisobida qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?

5. 4.1.-jadvaldagi yalpi rasmiy zaxiralarning o'zgarishi ma'lumotlaridan foydalanib 4.4.-jadvalda n -yil oxiriga yalpi rasmiy zaxiralar darajasini hisoblang. Ular (FOB narxlarida) necha haftalik importni qoplashi mumkin? Yalpi rasmiy zaxiralar (banklarning mablag'larini ham qo'shib hisoblaganda) n -yilning oxirida yetarli darajada bo'lganmi? Sof xorijiy aktivlarchi?

Tashqi qarz

6. 4.2.-jadvalda n -yil uchun davlat qarzlariga xizmat ko'rsatish umumiy summasi (asosiy qarz summasi va foizlar) va qarzlarga xizmat ko'rsatish bilan tovar va noomil xizmatlar nisbatini hisoblang. Shuningdek, umumiy qarz hajmini tovar va noomil xizmatlar eksportiga nisbatini hisoblang. Tashqi qarzning qanchalik darajada barqaror ekanligiga sharh bering. Tashqi qarzni qisqartirish uchun qanday qadamlar qo'yish lozim?

7. 4.2.-jadvalda n -yil oxiri holatiga muddati o'tib ketgan tashqi qarz hajmi keltirilgan. Muddati o'tib ketgan to'lovlar qanday sodir bo'ladi? Ularni qisqartirish uchun nimalar qilish lozim?

8. TB va tashqi qarz to'g'risidagi statistik ma'lumotlar manbalari nimalardan iborat? 4.1.-jadvalda keltirilgan yig'ma Tbdagi ma'lumotlarning asosiy kamchiliklari nimalardan iborat?

Almashuv kursi

4.5.-jadvalda almashuv kursi, ShMdagi INI, xorijdagi INI va real almashuv kursi to'g'risida ma'lumotlar berilgan. 4.6.-jadvalda Rossiya rubliga nisbatan nominal va real almashuv kurslari keltirilgan.

9. $n-2$ va n -yillarning dekabr oylari uchun AQSh dollariga nisbatan nominal va real almashuv kurslari indenksini hisoblang. $n-2$ -yilning dekabr oyi 100 ga tenglashtirilganiga e'tibor bering.

10. $n-2$ – n -yillardagi AQSh dollariga nisbatan real almashuv kursi dinamikasiga sharh bering. Nima uchun real almashuv kursi o'sib ketdi? Bunday o'sish eksport, import va kapital oqimiga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkin?

11. 4.6-jadvaldagi AQSh dollari va Rossiya rubliga nisbatan milliy valutaning real kursi o‘shirlarini taqqoslang. Qaysi valutaga nisbatan milliy valuta kursi ko‘proq o‘sdi? 4.2-jadvaldan foydalanib AQSh va Rossiya bilan tashqi savdo vaznlarini ko‘rib chiqing. Almashuv kursining qaysi ko‘rsatkichi ShM raqobatbardoshligi to‘g‘risida ko‘proq axborot berishi mumkinligiga sharh bering.

4.1-jadval

Shartli mamlakatning to‘lov balansi

	<i>n-2</i> -yil	<i>n-1</i> -yil	<i>n</i> -yil
	(mln. AQSh dollarida)		
Joriy operatsiyalar hisobi saldosi,			
transfertlar qo‘shilgan (SAV)	-1 396	-1 515	?
Joriy operatsiyalar hisobi saldosi,			
transfertlar qo‘shilmagan (SAV)	-1 596	-1 715	?
Savdo balansi saldosi	-2 360	-2 298	?
eksport (fob)- X	12 111	13 647	15 547
import (fob)- M	-14 471	-15 945	-19 843
shu jumladan energiya	-6 305	-6 707	-8 067
Noomil xizmatlar- Uf	1 028	1 091	3 174
Tushum	2 602	2 789	4 799
To‘lovlar	-1 573	-1 698	-1 625
Investitsiyalardan daromadlar	-264	-508	-571
Tushum	7	27	84
To‘lovlar	-271	-535	-655
shu jumladan foizlar	-271	-535	-505
Rasmiy transfertlar (sof)- TRf	200	200	509
Kapital harakti hisobi	59	-2 042	?
bevosita xorijiy investitsiyalar	91	266	526
o‘rta va uzoq muddatlt qarzlari			
Sof	-1 065	-347	-482
shu jumladan qarzlarni to‘lashga	-1 516	-996	-716
qisqa muddatlt kapital, sof ¹⁾	1 033	-1 961	238
Statistik xatolar	0	0	?
Umumiy saldo	-1 337	-3 557	-902
Moliyalashtirish	1 337	3 557	638
yalpi rasmiy zaxiralar			
(- = qo‘shimcha o‘shir)	-513	-488	-860
resurslardan sof foydalanish			
XVJ	373	1 217	778
favqulotda moliyalashtirish ²⁾	1 477	2 828	720

Izoh:

¹⁾ Muddati o‘tib ketgan to‘lovlarni ham hisoblaganda.

²⁾ *n-2* – *n-1* -yillarda restrukturizatsiya qiilingan kreditlarni ham hisoblaganda.

Shartli mamlakatning savdo yoʻnalishlari

	(jami savdoga nisbatan %)		
Eksport - jami	100,0	100,0	100,0
<i>MDH mamlakatlari</i>	<i>57,7</i>	<i>54,6</i>	<i>54,1</i>
shu jumladan:			
Rossiya	37,7	42,1	38,1
Belarus	4,9	4,1	5,0
Moldova	1,5	1,1	1,6
Oʻzbekiston	0,8	0,8	1,2
<i>Dunyoning boshqa mamlakatlari</i>	<i>42,3</i>	<i>45,4</i>	<i>45,9</i>
shu jumladan :			
Xitoy	7,4	2,3	5,3
Turkiya	2,5	3,4	2,8
Germaniya	2,0	2,5	2,8
AQSh	1,7	2,0	2,5
Polsha	1,6	2,0	2,3
Import – jami	100,0	100,0	100,0
<i>MDH mamlakatlari</i>	<i>74,8</i>	<i>68,0</i>	<i>67,4</i>
shu jumladan :			
Rossiya	54,7	49,3	47,0
Turkmaniston	6,3	6,4	8,8
Belarus	3,7	3,3	2,1
Qozogʻiston	1,6	2,7	0,9
Litva	0,9	0,8	0,8
<i>Dunyoning boshqa mamlakatlari</i>	<i>25,2</i>	<i>32,0</i>	<i>32,6</i>
shu jumladan :			
Germaniya	4,9	5,9	5,5
Polsha	1,3	3,0	2,7
AQSh	1,6	2,6	3,0
Italiya	1,3	1,7	1,8
Fransiya	0,8	1,2	1,3

ShM: Savdoning tovar moddalari bo'yicha taqsimlanishi, n-yil

	Mln. AQSh doll.	Jamiga nisbatan, %
Eksport – jami	15 547	100,0
Energiya-yoqilg'i tovarlari	1 330	8,6
Mashina va uskunalar	2 239	14,4
Yog'och va yog'och mahsulotlari	207	1,3
Sanoat mahsulotlari	667	4,3
Kimyo sanoati mahsulotlari	2 388	15,4
Oziq-ovqat tovarlari va homashyo	3 310	21,3
Qora va rangli metallar	5 064	32,6
Boshqalar	342	2,2
Import – jami	19 843	100,0
Energiya-yoqilg'i tovarlari	10 263	51,7
shu jumladan:		
Neft homashyo	975	4,9
Neft mahsulotlari	1 396	7,0
Tabiiy gaz	5 696	28,7
Mashina va uskunalar	3 259	16,4
Yog'och va yog'och mahsulotlari	577	2,9
Sanoat mahsulotlari	800	4,0
Kimyo sanoati mahsulotlari	2 130	10,7
Oziq-ovqat tovarlari va homashyo	1 577	7,9
Qora va rangli metallar	828	4,2
Boshqalar	408	2,1

Shartli mamlakat: to'lov balansi ko'rsatkichlari

	<i>n-2-yil</i>	<i>n-1-yil</i>	<i>n-yil</i>
	(mln. AQSh dollarida)		
Yalpi rasmiy zaxiralar	646	1134	?
Sof xorijiy aktivlar			
banklarniki ham qo'shilganda (yil oxirida)	431	-468	-499
Markaziy bankning sof xorijiy aktivlari (yil oxirida)	301	-420	-304
Tashqi qarzga xizmat ko'rsatish	1787	1532	?
asosiy summa	1516	996	716
foizlar	271	535	505
Yil oxiriga tashqi qarz	4445	8142	9170
Yil oxiriga muddati o'tgan tashqi qarz	2722	175	0
	(YAIMga nisbatan foizlarda)		
Joriy operatsiyalar hisobi saldosini, transfertlar ham qo'shilgan (SAV)	-5,8	-4,1	?
Yil oxiriga tashqi qarz	18,5	22,0	20,8
	(Tovarlar va noomil xizmatlarga nisbatan foizlarda)		
Tashqi qarzga xizmat ko'rsatish	12,1	9,3	?
Tashqi qarzga xizmat ko'rsatish	30,2	49,5	45,1
Muddati o'tgan tashqi qarz			
to'lovlar	48,7	50,6	45,1
	(Necha haftalik import, fob)		
Yalpi rasmiy zaxiralar	2,3	3,7	?
Sof xorijiy aktivlar			
banklarniki ham qo'shilganda	1,6	-1,5	-1,3
Markaziy bankning sof xorijiy aktivlari (yil oxirida)	1,1	-1,4	-0,8
qo'shimcha ma'lumotlar:			
YaIM, milliy valutada	12037	54516	80510
Almashuv kursi, m.v./ AQSh doll:			
davr uchun o'rtacha	0,5	1,47	1,83
yil oxiriga	1,04	1,8	1,88
YaIM mlrd. AQSh doll.	24,1	37,1	44,0
Tovar va noomil xizmatlar eksporti (mlrd. AQSh doll.)	14,7	16,4	20,3

**ShM: AQSh dollariga nisbatan almashuv kursi,
n-3 – n -yillar**

Yil	Oy	Nomininal almashuv kursi		ShMning INI Dek01=100	Xorijda INI dek01=100	Alm.kurs. real indeksi dek01=100
		m/v AQSh doll.	Dek01y= 100			
n-3	o'rtacha	0,10	9,3	4,2	95,3	47,6
	dekabr	0,25	23,1	20,0	96,5	89,5
n-2	o'rtacha	0,50	46,3	41,8	98,6	91,6
	Yanvar	0,25	23,1	23,8	97,3	105,6
	Fevral	0,30	27,8	26,8	97,7	98,7
	Mart	0,30	27,8	28,3	98,0	104,0
	Aprel	0,34	31,5	30,0	98,0	97,3
	May	0,40	37,0	31,6	98,2	86,8
	Iyun	0,40	37,0	32,8	98,2	90,2
	Iyul	0,40	37,0	33,5	98,6	91,7
	Avgust	0,40	37,0	34,4	99,0	93,7
	Sentabr	0,47	43,5	36,9	99,3	85,3
	Oktabr	0,73	67,6	45,2	99,6	67,1
	Noyabr	0,94	87,0	77,9	99,8	89,7
Dekabr	1,08	100,0	100,0	100,0	100,0	
n-1	o'rtacha	1,47	136,1	199,1	102,0	143,4
	Yanvar	1,08	100,0	121,2	100,8	120,2
	Fevral	1,21	112,0	143,1	100,7	126,9
	Mart	1,33	123,1	159,5	100,7	128,6
	Aprel	1,31	121,3	168,7	101,2	137,4
	May	1,30	120,4	176,5	101,6	144,3
	Iyun	1,42	131,5	184,9	102,1	137,8
	Iyul	1,44	133,3	194,6	102,5	142,4
	Avgust	1,61	149,1	203,5	102,7	132,9
	Sentabr	1,65	152,8	232,4	102,8	148,0
	Oktabr	1,74	161,1	253,5	103,0	152,8
	Noyabr	1,78	164,8	269,3	103,1	158,5
Dekabr	1,80	?	281,7	103,5	?	
n	o'rtacha	1,83	169,4	358,8	105,3	201,1
	Yanvar	1,83	169,4	308,1	104,3	174,3
	Fevral	1,88	174,1	330,9	104,7	181,6
	Mart	1,89	175,0	340,9	104,9	185,7
	Aprel	1,87	173,1	349,0	105,0	192,0
	May	1,84	170,4	351,5	105,0	196,5
	Iyun	1,82	168,5	351,8	105,1	198,6
	Iyul	1,78	164,8	352,2	105,2	203,1
	Avgust	1,76	163,0	372,3	105,4	216,7
	Sentabr	1,76	163,0	379,7	105,7	220,4
	Oktabr	1,77	163,9	385,4	106,0	221,8
	Noyabr	1,86	172,2	390,0	105,9	213,8
Dekabr	1,88	?	393,5	105,8	?	

4.6-jadval

ShM: Rossiya rubliga nisbatan almashuv kursi,

Yil	Oy	Nominal almashuv kursi		ShMning INI dek01=100	Rossiyada INI dek01=100	Almashuv kursining real indeksi dek01=100
		m/v 10.000 rossiya rubli	dek01y= 100			
n-3	o'rtacha	0,45	13,9	4,2	14,8	204,3
	Dekabr	1,00	30,9	20,0	31,7	204,4
n-2	o'rtacha	1,26	38,9	41,8	60,2	178,5
	Yanvar	0,92	28,4	23,8	37,5	223,4
	Fevral	0,81	25,0	26,8	41,6	257,5
	Mart	0,71	21,9	28,3	44,4	291,0
	Aprel	0,70	21,6	30,0	48,3	287,6
	May	0,71	21,9	31,6	51,7	278,7
	Iyun	0,85	26,2	32,8	54,6	229,0
	Iyul	0,96	29,6	33,5	57,8	195,6
	Avgust	0,96	29,6	34,4	60,3	192,3
	Sentabr	1,08	33,3	36,9	65,1	169,9
	Oktabr	1,35	41,7	45,2	74,9	144,8
	Noyabr	2,79	86,1	77,9	85,7	105,5
	Dekabr	3,24	100,0	100,0	100,0	100,0
n-1	o'rtacha	3,24	100,0	199,1	178,9	111,3
	Yanvar	2,86	88,3	121,2	118,0	116,4
	Fevral	2,87	88,6	143,1	131,0	123,4
	Mart	2,82	87,0	159,5	142,0	129,0
	Aprel	2,63	81,2	168,7	154,0	135,0
	May	2,57	79,3	176,5	167,0	133,2
	Iyun	2,98	92,0	184,9	178,0	113,0
	Iyul	3,18	98,1	194,6	187,0	106,0
	Avgust	3,65	112,7	203,5	195,0	92,6
	Sentabr	3,71	114,5	232,4	205,0	99,0
	Oktabr	3,87	119,4	253,5	214,0	99,2
	Noyabr	3,92	121,0	269,3	224,0	99,4
	Dekabr	3,89	?	281,7	231,0	?
n	o'rtacha	3,59	110,8	358,8	254,0	127,5
	Yanvar	3,91	120,7	308,1	240,5	106,2
	Fevral	3,95	121,9	330,9	247,2	109,8
	Mart	3,91	120,7	340,9	254,1	111,2
	Aprel	3,82	117,9	349,0	258,7	114,4
	May	3,71	114,5	351,5	263,8	116,4
	Iyun	3,60	111,1	351,8	266,8	118,7
	Iyul	3,46	106,8	352,2	268,9	122,6
	Avgust	3,33	102,8	372,3	268,2	135,0
	Sentabr	3,28	101,2	379,7	269,1	139,4
	Oktabr	3,27	100,9	385,4	272,3	140,2
	Noyabr	3,39	104,6	390,0	277,4	134,4
	Dekabr	3,40	?	393,5	281,4	?

V b o b . PUL-KREDIT SEKTORI TAHLILI

Pul-kredit sohasidagi o'zgarishlar

ShM mustaqillikka erishgandan so'ng budjetning katta hajmdagi moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyojlari Markaziy bank hisobiga ta'minlanganligi sababli pul-kredit siyosati davlat moliyasining o'zgarishlarini aks ettirgan. *n-4 – n-1*-yillar davomida pul-kredit siyosati "to'xtash-olg'a" dinamikasi bilan xarakterlangan, chunki pul-kredit siyosati inflatsiyani pasaytirish uchun goh qattiq, budjet kamomadini qoplash va davlat korxonalariga maqsadli kreditlar berish maqsadida tijorat banklariga Markaziy bank tomonidan mablag'lar berib turilganligi sababli goh yumshoq tarzda olib borilgan.

Ammo *n*-yilda ushbu dinamika soliq-budjet sohasi barqarorlashishi va ichki bozorda g'aznachilik veksellarning faolligini oshib borishi natijasida Markaziy bank hukumatga kredit berish sur'atini pasaytirishga erishdi. Avvalgi yillarga nisbatan *n*-yilda hukumat siyosatining yo'nalishini o'zgarishiga boshqa omillar ham ta'sir ko'rsatdi. *n*-yilning birinchi yarim yilligida hukumat vaqtincha chiqarilgan valutani doimiy valutaga almashtirish ishlarini amalga oshirishni boshlab yubordi. Yangi milliy valutaga o'tishning siyosiy ahamiyatini inobatga olib hukumat bu ishga qattiq kirishdi. Xususan, yangi valutaga o'tishga yaqin vaqt qolganda almashuv kursining barqarorligiga katta ahamiyat berildi. Bu esa Markaziy bankka *n*-yil davomida qattiq moliyaviy siyosat yuritishiga imkon berdi.

Yil davomida almashuv kursi umuman olganda barqaror holda saqlanib turdi va sentabr oyidan boshlab yangi milliy valuta muomalaga kiritildi. Qattiq siyosat olib borish uchun berilgan siyosiy vakolat tarmoq (asosan qishloq xo'jaligi va yonilg'i-energetika kompleksi) doiralarning moliyaviy o'zgarishlarga ta'siri natijasida biroz bo'shashdi. Lekin tijorat banklari maqsadli kreditlar soni va hajmining kamayganligi to'g'risida xabar berar edilar. Bundan tashqari, Markaziy bankning bunday operatsiyalarni qayta moliyalash operatsiyalari ham oldingi yillarga nisbatan mo'tadil bo'ldi.

Bu o'zgarishlar pozitiv xarakterga ega bo'lgan, ammo tizimiy islohotlar sur'tining, xususan bank sektorida pastligi *n*-yilda erishilgan ozgina bo'lsa ham moliyaviy barqarorlikning barbod bo'lishiga havf solardi. Ushbu holat, ayniqsa, mamlakat iqtisodi remonetizatsiya ko'rsatkichining sekinlik bilan o'zgarishida namoyon bo'di. Monetizatsiya ko'rsatkichi orqali makroiqtisodiy siyosat va moliya tizimiga bo'lgan ishonch darajasi ushbu ShMda hali yetarli emasligiga baho berish mumkin.

1. Pul, kredit va foiz stavkalari

1.1. Pul va kredit.

Katta hajmdagi kamomadlarni Markaziy bank tomonidan moliyalashtirishga bog'liqlik 5.1-jadvalda ko'rsatilgan. Unga ko'ra, davlat boshqaruv sektoriga berilgan kreditlar *n-1*-yilda zaxira pullarining oshib ketishida asosiy manba bo'lib hisoblangan. Xuddi shunday vaziyat butun bank tizimida ham kuzatildi. Bu holat qisqacha ko'rinishda 5.3-jadvalda aks ettirilgan. Nomoliyaviy korporatsiyalar sektoriga berilgan umumiy kredit (asosan davlat korxonalariga) hajmi davlat

boshqaruv sektoriga berilgan sof kreditga nisbatan katta bo'lgan (5.4-jadval) va keng ma'nodagi pul massasining (M2) o'sishida $n-2$ -yilda asosiy manba bo'lgan (5.5-jadval). Biroq, $n-1$ -yilga kelib davlat boshqaruv idoralari va korxonalariga berilgan kredit hissasi keng ma'nodagi pul massasining qo'shimcha o'sishida taxminan 90-100 % ni tashkil qilgan va qisman sof xorijiy aktivlar xarajatining sezilarli darajada oshishi hisobiga moliyalashtirilgan.

n -yilda pul-kredit sohasidagi asosiy voqea sentabr oyidan boshlab milliy valutaning muomalaga kiritilishi bo'ldi. Davlat boshqaruvining barcha pog'onalarida ushbu masalaga katta e'tibor berilganligi sababli Markaziy va tijorat banklariga maqsadli kreditlar berish bo'yicha talablar ham sezilarli darajada pasaydi. Bundan tashqari, tijorat banklari nodavlat sektoriga kredit berishda ancha ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishlari va qisman tijorat banklari holatining unchalik baquvvat bo'lmaganligi sababli n -yilda qayta moliyalangan kreditga talab ancha mo'tadil bo'ldi. Buning o'rniga banklar daromadlik darajasi pasayib borgan bo'lsada, qaytim va oz bo'lsada daromad olish imkoniyatini bergani uchun g'aznachilik veksellarini ushlab turishga ustunlik berishdi. Banklarning ehtiyotkorligi foiz to'lanmaydigan ortiqcha zaxiralari mavjudligida ham namoyon bo'ldi.

Kassa budjetining qoniqarli holati va g'aznachilik veksellari bozorining tez rivojlanishi natijasida n -yilning katta qismida Markaziy bankning pul-kredit siyosati qattiq bo'ldi. Siyosat n -yilning boshida tijorat banklaridagi ortiqcha zaxiralarni tezda qisqartirish maqsadida milliy va xorijiy valutadagi depozitlar uchun majburiy zaxira normalarining oshirilishi natijasida qattiqlashdi. Bundan so'ng Markaziy bank qayta moliyalash auksionlari sonini chegaralash, o'z lombard mexanizmidan foydalanish va vaqti-vaqti bilan valuta bozorida o'z sof oldi-sotdilarini sterilizatsiya qilish operatsiyalari orqali kredit siyosati yanada qattiqlashtirdi. Biroq dekbara kelib ushbu siyosatda o'zgarishlar sodir bo'ldi. Korxonalarni moliyalashtirish borasida siyosiy bosimga javoban kreditlar olish yengillashtirildi va bu maqsadda katta hajmda qayta moliyalash krediti berildi. Shu oyda tijorat banklarining nodavlat sektoriga kreditlari keskin oshib ketdi. Bundan tashqari, dekabr oyi davomida Markaziy bank norezidentlarning g'aznachilik veksellariga oshib borayotgan talabini qondirish bilan bog'liq bo'lgan kapital oqimini barqarorlashtirish uchun valuta intervensiyasi qilishga majbur bo'ldi va natijada bu operatsiyalarni to'la sterilizatsiya qila olmadi. Ushbu omillar ta'sirida pul bazasi va keng ma'nodagi pul massasi dekabr oyida taxminan 14 % ga (o'tgan 11 oydagi mos ravishda 20 % va 18 % ga nisbatan) oshib ketdi.

n -yilning oxiridagi pul-kredit siyosatining yumshatilishiga qaramasdan keng ma'nodagi pul massasi $n-1$ -yildagi 117 % va $n-2$ -yildagi 465 % ga nisbatan n -yilda 35 % ga oshdi. Inflatsiya sur'atlarining keskin pasayishini olib borilgan qattiq moliya siyosati bilan tushuntirish mumkin.

1.2. Foiz stavkalari

n -yilning oxirlarida real foiz stavkalari SHMda yuqori bo'lganligiga qaramasdan, davr mobaynida ko'pchilik nominal foiz stavkalari pasaydi. Ba'zilar n -yilning birinchi yarim yilligida inflatsiya sur'atlari pasaygandan so'ng tezda pasaydi (5.6-jadval). Markaziy bankning rasmiy qayta moliyalash stavkasi bir necha marta

pasayganidan so'ng ssuda va depozitlar bo'yicha tijorat banklarining o'rtacha stavkalar ham pasaydi. $n-1 - n$ - yillarda o'rtacha foiz bank depozitlari bo'yicha stavkalar ssuda stavkalariga nisbatan pastroq sur'atda pasaydi. Bu esa stavkalar orasidagi spreadning 2003-yil boshidagi deyarli 100 foiz punktidan yil oxirida 50 foiz punktigacha farqlanishiga olib keldi. Biroq tijorat banklarining ehtiyotkorlik bilan kredit siyosatini yuritishlari natijasida foiz stavkalarining pasayishiga javoban nodavlat sektorining kredit olish hajmi oshmadi. Bundan tashqari, uch oylik g'aznachilik vekselarining yuqori darajadagi foydaligi saqlanib turgani tufayli banklar kreditga muqobil tarzda ushbu vekselar bilan operatsiyalar olib borishni ma'qul ko'rdilar. Shu bilan birga ushbu holat nodavlat sektoridan kreditlarni siqib chiqarganligi noma'lum bo'lib qolmoqda, chunki tijorat banklari ilgari katta miqdorda foiz hisoblanmaydigan ortiqcha zaxiralarni saqlab turar edilar. G'aznachilik vekselarining sotilgan hajmi yil davomida norezident investorlar qatnashuvining, ayniqsa n -yilning ikkinchi yarim yilligida, tez o'sib borishi natijasida muttasil oshib bordi. Buning asosiy sababi real va dollar ko'rinishda ular hamon foyda keltirish jihatidan o'ziga tortar edi.

2. Pulga talab

$n-3 - n-2$ - yillarda mamlakat iqtisodining sezilarli darajada demonetizatsiyalashgandan so'ng pulga real talab juda past darajada saqlanib qoldi. Juda bo'lmaganda pulga oylik talab ko'rsatkichlari, ko'rinishicha, hozirgi yoki kelgusida kutilayotgan (ratsional asosda) inflatsiya darajasiga emas, balki, asosan o'tgan oylardagi inflatsiya ko'rsatkichiga uzviy bog'liqlikda bo'lgan. Real pul massasi o'zgaruvchi bog'liq belgi, ishlab chiqarish va kechikayotgan inflatsiya bog'liq bo'lmagan o'zgaruvchi deb olingan regressiya hisob-kitoblarida quyidagi natijalar olingan:

$$\frac{m}{p} = 1,2q - 0,8\pi(-1) + v \quad R^2 = 0,34$$

(3,8**) (1,8*)

bu yerda, m/r - keng ma'nodagi pul massasini INIga nisbati natijasining logarifmi; q - sanoat ishlab chiqarishining oylik real hajmi (iqtisodiy faoliyatning shartli ko'rsatkichi); π - INI ning oylik darajasi.

Qavs ichida mos ravishda t - statistika, 10 va 1 foizlik darajalardagi statistik ahamiyatlilik darajalari mos ravishda (*) va (**) ko'rinishda berilgan.

5.1-jadvalda m/r ning haqiqiy va uzoq muddatli taxminiy nisbatlari berilgan. Regressiya natijalariga iqtisodiyotda sodir bo'layotgan tizimiy islohotlarning miqyoslari va qisqa davrlik davriy qator bo'yicha hisoblanganligi uchun ehtiyotkorlik bilan qarash lozim bo'lsada, ba'zi holatlarga e'tibor berish lozimdir. $n-1$ -yilning yoz oylarida pulga real talab uzoq muddatli nisbatga nisbatan ancha yuqori bo'ldi. Bu esa narxlarning norasmiy nazorati mavjudligidan dalolat beradi. $n-1$ -yilning oxirlarida narxlar erkinlashtirilishi natijasida real pul massasi keskin pastga, $n-1$ -yil boshidagi uzoq muddatli darajasidan ham pastga tushib ketdi. Real pul massasi qo'shimcha $n-1$ -yilning ikkinchi yarmida yana pasaydi. Buning sababi konfiskatsiya qiladigan pul islohoti o'tkazilishining ehtimoli va Markaziy bank pul-kredit siyosatini yumshatishi to'g'risidagi mish-mishlarning tarqalishi bo'ldi. n -yilning katta qismi mobaynida

pulga real talab taxminiy uzoq muddatli tendensiya darajasidan past bo‘lib turdi va keyinchalik asta-sekin ortib bordi. *n*-yilda umumiy pul aylanish tezligi, ayrim hollarda xorijiy valuta milliy valutaning o‘rnini bosish jarayonlari kuzatilsada, deyarli o‘zgarmadi (5.3-jadval).

Pulga real talabning sustligini saqlanib qolishi *n*-yilda moliyaviy barqarorlikka erishilganiga qaramasdan, makroiqtisodiy siyosat va moliya tizimi aholining hamon to‘liq ishonchiga erishmaganligidan dalolat beradi. Bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan ko‘pchilik mamlakatlarning tajribasi bunday ishonch mustahkam emas va unga faqat muttasil ehtiyotkorlik bilan olib boriladigan moliya siyosati va bank tizimini mustahkamlash orqaligina erishish mumkinligini ko‘rsatadi.

3. ShMning bank sektori

n-yil oxiriga kelib, ShMda taxminan 230ta tijorat banklari ro‘yhatdan o‘tgan edi. Ularning 2/3 qismi filial shahobchalariga ega bo‘lmay, faqat ular ro‘yhatdan o‘tgan hududdagina faoliyat yuritishgan. Shunday qilib, bank faoliyati hamon katta darajadagi konsentrasiyaga ega bo‘lib qolgan. Beshta eng yirik bank (*n*-yilning 1 yanvar holatidagi ustav kapitaliga ko‘ra) iqtisodiyotga berilgan barcha kreditlarning 60 % ga ega edilar. Keyingi o‘nta yirik bank umumiy ssudalar hajmining 20 % ga ega edilar. Bank tizimi miqdori ishlab chiqarishga nisbatan kichikligicha saqlanib qolgan bo‘lib, *n*-yil oxiriga kelib bank tizimining umumiy aktivlari YaIMning atigi 12 % tashkil qilgan.

Eksimbank va Jamg‘armabank hamon davlatga tegishliigicha qolgan. Boshqa eng yirik ilgari davlatga tegishli bo‘lgan uchta bank birinchi marotaba *n-4*-yilda aksionerlashgan, keyinchalik *n-3* – *n-1*-yillarda o‘z aksiyalarini boshqa qatnashuvchilar, asosan o‘z xodimlari orasida taqsimlashgan. Bu uchta bankda qarorlarni qabul qilish hamon hukumat bilan uzviy bog‘langan katta rahbarlarda mujassamlashgan. Natijada *n-1*-yilga kelib bu banklar ko‘pincha maqsadli kreditlar operatsiyalarini bajarish uchun tanlab olingan. Ushbu beshta bankdan tashqari ShMda yana 25 ta xususiy o‘rta va yirik banklar mavjud edi. Ularning umumiy kapitali 50 mln. AQSh dollarida ortiq edi. Biroq, bu xususiy banklarning katta qismi muayyan sanoat konglomeratlarining, masalan, metallurgiya va neft va gaz tarmoqlarining, “cho‘ntak” banklaridan boshqa narsa emas edi. Ba’zi boshqa banklar budjet bilan uzviy bog‘langan shartnomalar bo‘yicha ayrim hisob-kitoblarni bajarishgan. 14 ta xususiy bank norezidentlarga tegishli bo‘lgan.

ShMdagi bank tizimida sog‘lom muhitning mavjudligi to‘g‘risida ma’lumotlarni banklarning muhim iqtisodiy me’yorlarni bajara olish qobiliyatiga qarab aniqlash mumkin. *n*-yil mobaynida 15 yirik bankdan 4 tasida belgilangan majburiy zaxiralar me’yorlari bajarilmagan. Bir qancha yirik banklar, shuningdek ko‘pincha kredit pozitsiyasi va xavf-xatar (risk) me’yorlarini buzib turishgan. Bundan tashqari, ko‘pgina mayda banklar minimal kapital me’yorlari talablariga javob berishmagan.

Banklarning moliyaviy holatiga baho beradigan yana bir boshqa muhim ko‘rsatkich foyda bilan umumiy aktivlar summasining nisbati hisoblanadi. Tanlab tekshirilgan 104 banklar (ular tarkibida yirik 15 ta bankdan 12 tasi bor edi) bo‘yicha ma’lumotlar *n-1*-yilning oxirgi choragidan *n*-yilning iyuligacha bo‘lgan davr mobaynida bu nisbat keskin pasayib ketganligini ko‘rsatdi. Ushu holat ShMda

ko'rilayotgan davrda real foiz stavkalarining yanada keskin pasayib ketganligi va $n-1$ -yilda berilgan maqsadli kreditlar sababli kredit portfelining yanada yomonlashib ketganligini ifodalaydi. N -yilning ikkinchi yarim yilligida bir nechta yirik banklarning holati ShMda noqulay ob-havo sharoitlari tufayli past hosil yetishtirilganligi sababli yanada yomonlashdi.

n -yilda Markaziy bank bank tizimidagi muammolarni aniqlash va ularni hal qilish borasida bir qancha chora-tadbirlarni amalga oshirdi. Birinchidan, bank nazorati qo'mitasiga tijorat banklariga litsenziya berish masalalarini to'raligicha o'tkazilish natijasida litsenziyalash tizimi takomillashtirildi. Yangi tizim n -yilda qayd qilingan barcha banklarning litsenziyalarini tekshirish jarayonida qo'llanildi. Yil oxiriga kelib barcha banklarning 2/3 qismi yangi litsenziyalar oldi, qolgan 1/3 qismiga taalluqli kichikroq banklar esa o'z kapitaliga bo'lgan 500 ming AQSH dollari miqdoridagi minimal talablarga javob bera olmadi.

Ikkinchidan, n -yilning oxirida Markaziy bank tarkibida muammoli banklar bilan ishlaydigan maxsus bo'lim tuzilib, unga bunday banklarni aniqlash va ularni majburiy tarzda qayta tashkil qilish kelishuvlarini ishlab chiqish vazifasi yuklandi. Dastlabki qadam sifatida ushbu bo'lim ShMdagi 30 ta yirik banklar uchun SAMEL (kapital, aktivlar, boshqaruv va passivlar) reyting tizimini tuzdi. Bu baholashlar asosida bo'lim tomonidan dastlabki ikki kelishuv majburiyatlariga mos kelmaydigan ikkita xususiy banklar aniqlandi. Ulardan biri qayta tashkil qilingan bo'lsa, ikkinchisi tugatildi.

Yuqoridagi choralardan tashqari Markaziy bank prudensial hisobot va tijorat banklari ssudalari tasnifining takomillashgan va $n+1$ -yildan kuchga kiradigan qoidalarini ishlab chiqdi. Shuningdek, Jamg'arma bankni xalqaro auditdan o'tkazish ishlari ham boshlab yuborildi.

Yuqoridagi muhim qadamlarga qaramasdan bank nazorati va boshqaruvi faoliyatlariga bir nechta omillar to'sqinlik qilay edi. Markaziy bankning joylarda tekshiruv o'tkazish imkoniyatlari yetarli emas edi. Lekin undan ham muhimroq to'siq – Markaziy bankning qoidalarga rioya qilinishni ta'minlash faoliyatiga siyosiy rahbariyatning aralashuvi masalasiga hamon barham berilmagan edi. Bu esa aniqlangan ko'pchilik muammoli banklarning holatini muttasil pasayishiga olib keldi.

Mashqlar, muhokama uchun savollar va jadvallar.

Pul-kredit hisoblari tahlili

5.1 va 5.2-jadvallarda ShM Markaziy bank va tijorat banklarining hisoblari keltirilgan. 5.3-jadval ikkala hisobni yig'ma ravishda ifodalaydigan pul-kredit sharhini (PKSh) ifodalaydi. 5.4-jadvada PKShning tarkibi, 5.5-jadvalda pul massasining qo'shimcha o'sishiga ta'sir ko'rsatgan omillar keltirilgan.

1. n -yil dekabrining oxiri holatiga 5.1 va 5.2-jadvaldagi aktiv va passivlarning tengligini tekshiring. Buning uchun n -yil dekabr ustunida mos dastlabki (промежуточный) natijalarni jamlang. 5.3 jadvalda Markaziy bank va tijorat banklarining hisoblarini n -yil oxiriga bo'lgan holatiga PKShni tuzish uchun konsolidatsiya qiling (jamlang).

2. 5.1-jadvalda n -yil dekabr holatiga pul multiplikatorini hisoblang. Pul multiplikatori (mm) 5.3-jadvalda keltirilgan pul massasini ($M2$) zaxira pullarga (RM)

bo'lib topiladi. Multiplikator miqdoriga qaysi omillar ta'sir ko'rsatgan? n -yilda milliy valutadagi keng ma'nodagi pul massasi uchun bu nisbat nima sababdan kattalashgan?

3. $n-1$ -yil dekabridan n -yil dekabrigacha umumiy pul massasi ($M2$) 35 % ga oshgan. 4.5-jadval ma'lumotlaridan foydalanib bu oshishga sof xorijiy aktivlar (NFA), sof ichki kreditlar (NDC) va boshqa moddalar (OIN) qanday hissa qo'shganliklarini aniqlang. Bunda quyidagi tenglamadan foydalaning:

$$\frac{\Delta M2}{M2_{t-1}} = \frac{NFA}{M2_{t-1}} + \frac{NDC}{M2_{t-1}} - \frac{OIN}{M2_{t-1}}$$

bu herda Δ qiymatning ushbu davrdagi miqdorini oldingi davrga nisbatan qanchaga o'zgarganligini ifodalaydi:

$$\Delta A = A_t - A_{t-1}.$$

4. Pul aylanish tezligini aniqlash uchun nominal YaIMni shu davrdagi pul massasiga bo'lish kerak. 5.3-jadvalning oxirida YaIM bo'yicha keltirilgan ma'lumotlardan foydalanib keng ma'nodagi umumiy pul massasi va milliy valutadagi keng ma'nodagi pul massasi (xorijiy valutadagi depozitlardan tashqari keng ma'nodagi pul massasi) bo'yicha pul aylanish tezligini hisoblang. Ushbu pul aylanish tezligi ko'rsatkichlarini sharhlang. Xususan, $n-1$ -yilda bu ko'rsatkich $n-2$ -yilga nisbatan qanchaga oshgan? $n+1$ -yilda n -yilga nisbatan bu ko'rsatkich qanday o'zgaradi deb o'ylaysiz?

5. 5.3-jadvalda davlat boshqaruv idoralarining depozitlari qanday hisobga olingan? Nima uchun bu depozitlar pul massasiga xususiy sektorning depozitlariga o'xshab qo'shilmaydi?

6. n -yilda sof xorijiy aktivlar AQSh dollarida qanchaga o'zgargan? Bu o'zgarish TB jadvalida keltirilgan sof xorijiy aktivlarning o'zgarishi ko'rsatkichiga qanchalik mos keladi? Nima uchun ular farqlanadi?

Foiz stavkalari, valutani qoplash va moliyaviy vositachilik.

5.6-jadvalda nominal va real ko'rinishdagi muhim foiz stavkalari keltirilgan.

7. $n-1$ -yil oxiriga real ko'rinishda Markaziy bankning o'rtacha qayta moliyalash stavkasini hisoblang. Real ko'rinishda u pozitiv yoki negativ bo'lgan? Ahvol n -yilning oxirida qanday bo'lgan?

8. Ba'zi muhim sektorlar (masalan, qishloq xo'jaligi yoki eksportga yo'naltirilgan tarmoqlar) uchun foiz stavkalarini bozorda talab va taklif asosida aniqlanadigan stavkalarga nisbatan past darajada ushlab turish maqsadga muvofiqmi?

9. 2002 va 2003-yil oxirlariga xorijiy valutadagi depozitlarning umumiy pul massasidagi salmog'ini aniqlang (5.4-jadval). Ushu nisbatni katta deb hisoblaysizmi? $n-1$ va n -yillarning oxiri uchun depozitlar bo'yicha real foiz stavkalarini hisoblang? Bu xorijiy valutadagi depozitlar salmog'iga qanday ta'sir ko'rsatdi deb hisoblaysiz?

10. Makroiqtisodiy siyosatning amal qilishi uchun milliy valuta o'rnini xorijiy valuta qoplashi qanday oqibatlarga olib keladi? Bu holatga javoban, sizning fikringizcha, iqtisodiy siyosatda qanday choralar ko'rilishi lozim?

11. Makroiqtisodiy nazariyaga ko'ra kishilar hozirgi vaqtdagi qarorlarini kelgusi davrda nimalar kutayotganiga asoslanib qabul qiladilar (masalan, o'z jamg'armalarini

milliy yoki xorijiy valutada saqlash qarori). Kishilarni qaror qabul qilishlarida real foiz stavkalarini oxirgi 12 oydagi ko'rsatkichlariga asoslanish eng yaxshi usulmi? Kishilarning kelgusidagi kutishlari uchun bundanda yaxshiroq yondoshishlarni taklif qila olasizmi?

12. Sobiq sotsialistik davlatlar, shu jumladan ShM uchun korxonalar orasidagi o'zaro qarzdorlik katta muammo hisoblanadi. Korxonalar bir-birlari oldida majburiyatlarni bajara olmasliklarining qanday moliyaviy oqibatlari mavjud? U bank tizimiga qanday ta'sir o'tkazishi mumkin? Markaziy bank yoki hukumat ushbu qarzlarni to'lab yuborishi zarurmi?

5.1-jadval

ShM.: Markaziy bank hisoblari (Davr oxiriga, mln. milliy valutada)

	<i>n-2 yil,</i> dekabr	<i>n-1 -yil,</i> dekabr	<i>n-yil,</i> dekabr
Aktivlarning umumiy summasi	1.593	3.538	?
Sof xorijiy aktivlar	314	-755	-572
Sof ichki aktivlar	1.209	4.293	?
Sof ichki kreditlar	1.350	4.694	?
Davlat boshqaruv sektoriga sof kreditlar ¹⁾	1.244	4.295	5.995
Banklarga kreditlar	108	418	549
Iqtisodiyotning boshqa sektorlariga kreditlar (netto)	-2	-20	-178
Boshqa moddalar (netto)	-141	-401	-912
Passivlarning umumiy summasi= zaxira pullar	1.523	3.538	?
Muomalaga chiqarilgan naqd pullar	933	2.813	4.242
Markaziy bankdagi depozitlar	590	825	639
<i>qo'shimcha ma'lumotlar:</i>			
Pul multiplikatorlari ²⁾ :			
Yalpi pul massasi M2 bo'yicha (xorijiy valutilarni ham qo'shib hisoblaganda)	2,1	2,0	?
Milliy valyutdagi pul massasi bo'yicha	1,4	1,5	?

Izoh:

¹⁾ Davlat tomonidan berilgan maqsadli kreditlar ham hisobga olingan.

²⁾ Muomaladagi pul massasini pul bazasiga bo'lib topiladi.

ShM.: Tijorat banklari hisoblari
(Davr oxiriga, mln. milliy valutada)

	<i>n-2 yil,</i> dekabr	<i>n-1 -yil,</i> dekabr	<i>n-yil,</i> dekabr
Aktivlarning umumiy summasi	2.502	4.725	?
Sof xorijiy aktivlar	135	-88	-366
Sof ichki aktivlar	2.367	4.813	6.238
Bank zaxiralari	730	914	841
Omborlardagi naqd valutarlar	140	190	202
Markaziy bankdagi depozitlar	590	725	639
Sof ichki kreditlar	2.465	5.587	7.793
Davlat boshqaruv idoralariga sof talablar	-255	-307	-21
Iqtisodiyotning boshqa sektorlariga talablar	2.720	5.894	7.815
Milliy valutada	1.459	3.422	4.897
Xorijiy valutada	1.261	2.471	2.917
Boshqa moddalar (netto)			
Passivlarning umumiy summasi	2.502	4.725	?
Depozitlar	2.394	4.307	5.323
Milliy valutadagi depozitlar	1.373	2.730	3.606
Talab qilib olinguncha depozitlar	1.059	2.059	2.275
Muddatli depozitlar	314	671	1.331
Xorijiy valutadagi depozitlar	1.021	1.577	1.717
Markaziy bankdan olingan kreditlar	108	418	549

ShM.: Pul-kredit sharhi
(Davr oxiriga, mln. milliy valutada)

	<i>n-2 yil,</i> dekabr	<i>n-1 -yil,</i> dekabr	<i>n-yil,</i> dekabr
Aktivlarning umumiy summasi	3.188	6.930	?
Sof xorijiy aktivlar	449	-843	?
Markaziy bankning	314	-755	?
Tijorat banklarining	135	-88	?
Sof ichki aktivlar	2.739	7.773	?
Sof ichki kreditlar	3.707	9.863	?
Davlat boshqaruv sektoriga sof talablar ¹⁾	989	3.989	?
Iqtisodiyotning boshqa sektorlariga talablar	2.718	5.874	?
milliy valutada	1.457	3.402	?
xorijiy valutada	1.261	2.471	?
Boshqa moddalar (netto)	-968	-2.089	?
Passivlarning umumiy summasi = YAAlpi pul massasi (M2)	3.188	6.930	?
Milliy valutada keng ma'noda pul massasi	2.166	5.353	?
Muomaladagi naqd pullar	793	2.623	?
Milliy valutadagi depozitlar	2.137	5.324	?
Talab qilib olinguncha depozitlar	1.059	2.059	?
Muddatli depozitlar	1.079	3.265	?
Xorijiy valutadagi depozitlar	1.021	1.577	?
<i>qo'shimcha ma'lumotlar:</i>			
YaIM, mln.m.v ²⁾	23.208	85.576	115.780
Yil oxiriga pul aylanish tezligi ³⁾			
Keng ma'nodagi M2 pul massasi (xorijiy valutilarni ham hisobga olganda) bo'yicha	7,3	12,3	?
Keng ma'nodagi M2 pul massasi (milliy valutada) bo'yicha	10,7	16,0	?
Almashuv kursi (m.v./ AQSH doll., yil oxiriga)	1,08	1,79	1,89
Inflatsiya (dek/dek, foizlarda)	401,1	181,7	39,7

Izoh:

- ¹⁾ Maqsadli kreditlarni ham hisobga olganda.
²⁾ Oxirgi chorakdagi YAAM yil hisobida baholangan.
³⁾ Davr oxiridagi YAAM shu davr oxiridagi pul massasiga bo'lib aniqlangan.

5.4-jadval

ShM.: Pul-kredit sharhi

	<i>n-2 yil,</i> dekabr	<i>n-1 -yil,</i> dekabr	<i>n-yil,</i> dekabr
	(umumiy aktivlar summasiga nisbatan foizlarda)		
Aktivlarning umumiy summasi	100,0	100,0	100,0
Sof xorijiy aktivlar	14,1	-12,2	-10,0
Markaziy bankning	9,9	-10,9	-6,1
Tijorat banklarining	4,2	-1,3	-3,9
Sof ichki aktivlar	85,9	112,2	110,0
Sof ichki kreditlar	116,3	142,3	145,4
Davlat boshqaruv sektoriga sof talablar ¹⁾	31,0	57,6	63,8
Iqtisodiyotning boshqa sektorlariga talablar	85,3	84,8	81,6
milliy valutada	45,7	49,1	50,4
xorijiy valutada	39,6	35,7	31,2
Boshqa moddalar (netto)	-30,4	-30,1	-35,3
Passivlarning kmkmiy summasi = Yalpi pul massasi (M2)	100,0	100,0	100,0
Milliy valutada keng ma'noda pul massasi	68,0	77,2	81,7
Muomaladagi naqd pullar	24,9	37,9	43,2
Milliy valutadagi depozitlar	67,0	76,8	81,4
Talab qilib olinguncha depozitlar	33,2	29,7	24,3
Muddatli depozitlar	33,8	47,1	57,1
Xorijiy valutadagi Depozitlar	32,0	?	?

Izoh:

¹⁾ Maqsadli kreditlarni ham hisobga olganda.

ShM: pul massasining qo‘shimcha o‘shishiga hissalar

	<i>n-2</i> yil		<i>n-1</i> yil		<i>n</i> -yil	
	his- sa ¹⁾	M2 qo‘shimcha o‘shishiga nisbatan ²⁾ , %	hissa ¹⁾	M2 qo‘shimcha o‘shishiga nisbatan ²⁾ , %	hissa ¹⁾	M2 qo‘shimcha o‘shishiga nisbatan ²⁾ , %
Sof xorijiy aktivlar	72	15	-41	-35	?	-4
Sof ichki aktivlar	394	85	158	135	36	104
Sof ichki kreditlar	544	117	193	164	?	154
Davlat boshqaruv idoralariga	146	31	94	80	29	82
Xususiy sektorga	398	86	99	84	25	72
Boshqa moddalar (netto)	-151	-32	-35	-30	?	-50
Yalpi pul massasi (M2)	465	100	117	100	35	100
Milliy valutadagi keng ma’nodagi pul massasi	316	68	100	85	33	94
Xorijiy valutadagi depozitlar	149	32	17	15	2	6

Izoh:

¹⁾ Ta’rifga ko‘ra oldingi yil oxiridagi pul massasiga nisbatan har bir moddaning foizlarda qanchaga o‘zgarganligini ifodalaydi.

²⁾ M2 yalpi pul massasining yil davomida qo‘shimcha o‘shishidagi salmog‘i.

5.6.-jadval

ShM: foiz stavkalari, *n-1 – n - yillar*

	MB qayta moliyalash o'rtacha stavkasi ¹⁾		Tij.banklarining o'rtacha depozit stavkalari		Tij.banklarining o'rtacha ssuda stavkalari ²⁾		Marja ³⁾	3 oylik g'aznachilik veksellari stavkasi ⁴⁾		INI 12 oyda % o'zg
	no-minal	real ⁵⁾	no-minal	real ⁵⁾	no-minal	real ⁵⁾		No-minal	real ⁵⁾	
2002	224	-32	101	-58	206	-36	105	377
Yanvar	281	-25	423	3	142	410
Fevral	785	66	206	-43	403	-6	197	434
Mart	628	29	183	-50	351	-20	158	463
Aprel	185	-49	136	-58	222	-43	86	462
May	136	-58	87	-66	179	-50	92	459
Iyun	69	-70	53	-73	118	-61	65	464
Iyul	69	-71	42	-75	106	-65	63	75	-70	481
Avgust	78	-70	34	-77	97	-67	64	89	-68	492
Sentabr	78	-72	35	-79	104	-68	69	91	-70	530
Oktabr	156	-54	37	-76	131	-59	93	136	-589	461
Noyabr	123	-35	49	-57	177	-20	128	148	-28	246
Dekabr	152	?	62	?	156	-9	94	164	-6	182
2003	81	1	38	-23	109	16	71	100	11	80
Yanvar	154	0	70	-33	164	4	94	163	4	154
Fevral	154	10	53	-34	166	15	113	156	11	131
Mart	140	12	52	-29	148	16	96	136	10	114
Aprel	101	-3	36	-34	127	10	91	102	-3	107
May	87	-6	41	-29	120	10	79	145	23	99
Iyun	64	-13	36	-28	96	3	59	110	11	90
Iyul	49	-18	27	-30	84	2	57	71	-6	81
Avgust	46	-20	30	-29	81	-1	51	71	-7	83
Sentabr	48	-9	29	-21	80	10	51	71	5	63
Oktabr	46	-4	31	-14	81	19	50	70	12	52
Noyabr	40	-4	29	-11	84	27	56	49	3	45
Dekabr	46	?	26	?	76	26	50	62	15	40

Izoh:

- 1) Rasmiy va imtiyozli berilgan qayta moliyalash stavkalarining o'rtacha foiz stavkasi.
- 2) Eng yirik banklarning ssuda portfelli miqdoriga ko'ra vaznlangan o'rtacha.
- 3) Tijorat banklari nominal ssuda stavkalaridan depozitlar bo'yicha foiz stavklarining ayirmasi.
- 4) O'zining oxirida bo'lgan auksiondagi haqiqiy daromadlilik.
- 5) Nominal foiz stavkasi 12 oylik inflatsiya darajasiga bo'lingan.

VI b o b . MAKROIQTISODIY BOG‘LIQLIKLAR

1. 6.1-6.5-jadvallarda ShMning milliy valutadagi asosiy hisoblari keltirilgan. Ushbu jadvallarda keltirilgan ma'lumotlardan foydalanib $n-1$ yil uchun moliyaviy resurslarning oqimi 6.5-jadvalda hisoblab chiqilgan. Namuna sifatida 6.5-jadvalidan foydalanib 6.6-jadvalda moliyaviy resurslar oqimini n -yil uchun hisoblang.

Bunda quyidagilarga e'tibor berish zarur:

a) davlat boshqaruv sektorining ixtiyoridagi daromadlar = davlat boshqaruv sektorining umumiy daromadlari – subsidiyalar – Pensiya fondi xarajatlari – qarzlarni bo'yicha foiz to'lovlari;

b) odatda, davlat boshqaruv idoralarning iste'moli = davlat boshqaruv idoralarning ish haqi va tovar va xizmatlarni (taxminan, maorif, sog'liqni saqlash, boshqa ijtimoiy xizmatlar, davlat boshqaruvi, huquq idoralari va budjetdan tashqari fondlarning joriy xarajatlari) xarid qilish xarajatlariga teng.

2. $n-1 - n$ - yillar uchun ichki nomoliyaviy operatsiyalar qoldiqlarini (YAIMga nisbatan foizlarda) taqqoslang. Ular tashqi nomoliyaviy operatsiyalar bilan qanday bog'langan?

3. 6.5-jadvaldagi ma'lumotlar, agar n -yilda davlat boshqaruvi sektorining investitsion xarajatlari 500 mln. milliy valutadan ko'proq bo'lsa, qanday o'zgarishi mumkinligini aniqlang. Ushbu savolga javob topish vaqtida davlat boshqaruv sektorining qo'shimcha xarajatlarini moliyalashtirishning turli variantlarini ko'rib chiqing (masalan, soliqlarni oshirish, boshqa xarajatlarni qisqartirish, bank va nobank sektorlardan qarz olish, xorijdan moliyalashtirish).

4. Faraz qilaylik, jamg'arish va kapital mablag'lar nodavlat sektorida $n+1$ -yilda n -yilga nisbatan o'zgarmaydi, ammo keng ma'nodagi davlat boshqaruv sektorining kamomadi n -yilga nisbatan katta bo'ladi. $n+1$ -yildagi SAV bo'yicha qanday xulosa chiqarish mumkin?

Faraz qilaylik, $n+1$ -yilda SAV holati yaxshilansin. U holda $n+1$ -yilda davlat budjetining holati xususiy sektorda jamg'arish bilan kapital mablag'lari nisbati o'zgarmay qoladi degan taxminga asoslangan avvalgi variantga nisbatan qanday o'zgarishi mumkin?

6.1-jadval

YaIM va YaMD

	<i>n-2</i> yil	<i>n-1</i> yil	<i>n</i> -yil
	(Imillion milliy valutada)		
EYaMD (GNDI = GDP+Yf+TRf)	12 006	54 063	80 397
YaIM (GDP = A + (X-M))	12 038	54 516	?
Xorijdan sof omil daromadlar (Yf)	-132	-747	-1 045
Xorijdan sof transfertlar (TRf)	100	294	931
Absorsiya (A = C + I)	12 704	56 290	82 563
Iste'mol (C)	8 166	41 651	64 032
Xususiy iste'mol (Cp)	6 273	32 471	52 670
Davlat iste'moli ¹ (Cg)	1 893	9 180	11 362
Investitsiyalar (I)	4 538	14 640	18 531
Xususiy investitsiya (Ip)	4 108	13 257	17 473
Davlat investitsiyasi (Ig) ¹	430	1 383	1 058
Tovar va noomil xizmatlarning sof eksporti (X-M)	-666	-1 774	-2 053
YaIM tarkibi	(YaIMga nisbatan foizlarda)		
Iste'mol (C)	67,8	76,4	79,5
Xususiy iste'mol (Cp)	52,1	59,6	65,4
Davlat iste'moli ¹ (Cg)	15,7	16,8	14,1
Investitsiyalar (I)	37,7	26,9	23,0
Xususiy investitsiya (Ip)	34,1	24,3	21,7
Davlat investitsiyasi (Ig) ¹	3,6	2,5	1,3
Tovar va noomil xizmatlarning sof eksporti (X-M)	-5,5	-3,3	-2,6
Yalmi milliy jamg'arish (S = GNDI-C)	31,9	22,8	?

6.2-jadval

Shartli mamlakatning to'lov balansi¹⁾

	<i>n-2</i> yil	<i>n-1</i> yil	<i>n</i> -yil
	(mln.milliy valutada)		
Joriy operatsiyalar hisobi saldosini,			
transfertlar qo'shilgan (SAV)	-698	-2 227	?
Joriy operatsiyalar hisobi saldosini,			
transfertlar qo'shilmagan (SAV)	-798	-2 521	?
Savdo balansi saldosini	-1 180	-3 378	?
eksport (fob)- X	6 056	20 061	28 451
import (fob)- M	-7 236	-23 439	-36 313
Noomil xizmatlar- Uf	514	1 604	5 808
Tushum	1 301	4 100	8 782
to'lovlar	-787	-2 496	-2 974
Investitsiyalardan daromadlar	-132	-747	-1 045
Tushum	4	40	154
to'lovlar	-136	-786	-1 199
Rasmiy transfertlar ²⁾			
(sof)- TRf	100	294	931
Kapital bilan operatsiyalar hisobi	768	1 155	?
bevosita xorijiy investitsiyalar	46	391	963
sof tashqi qarz olish ³⁾	723	764	871
Statistik xatolar	0	0	?
Umumiy saldo	70	-1 072	-333
Moliyalashtirish	-70	1 072	-150
sof rasmiy zaxiralarning o'zgarishi ⁴⁾			
(-qo'shimcha o'sish)	-70	1 072	-150
qo'shimcha ma'lumotlar:			
O'rtacha yillik almashuv kursi, mv/\$	0,50	1,47	1,83

Izoh:

- 1) 4.1.-jadvaldagi AQSh dollaridan hisoblangan operatsiyalarni o'rtacha yillik almashuv kursiga ko'paytirib aniqlangan
- 2) Ba'zi xususiy transfertlar ham bo'lishi mumkin
- 3) Hisob-kitoblardagi qarzdorlik va favqulotda moliyalashtirish sababli o'zgarishlar inobatga olingan
- 4) Yalpi rasmiy zaxiralarning o'zgarishi + XVf resurslaridan sof foydalanish

Davlat boshqaruv sektori operatsiyalari¹
(kassa asosida)

	n-2 yil	n-1 yil	n-yil	n-2 yil	n-1 yil	n-yil
	(mln. milliy valuta)			(YaIMga nisbatan, %)		
A. Yalpi yig'ma daromadlar ¹⁾	5 257	21 327	29 943	43,7	39,1	37,2
<i>Soliq tushumlari</i> ²⁾	4 702	18 503	25 930	39,1	33,9	32,2
Daromad va foyda solig'i	1 766	6 456	8 090	14,7	11,8	10,0
Tovar va xizmatlarga soliqlar	1 469	4 936	6 945	12,2	9,1	8,6
Pensiya fondining daromadlari	922	4 189	6 988	7,7	7,7	8,7
Boshqa soliq tushumlari	328	2 213	3 907	2,7	4,1	4,9
Budjetdan tashqari fondlar	217	709	0	1,8	1,3	0,0
<i>Nosoliq tushumlar</i>	555	2 824	4 013	4,6	5,2	5,0
B. Yalpi yig'ma xarajatlar ¹⁾	6 191	23 989	32 515	51,4	44,0	40,4
<i>Joriy xarajatlar</i> ²⁾	5 460	22 514	31 457	45,4	41,3	39,1
Subsidiyalar	1951	2577	4879	16,2	4,7	6,1
Pensiya fondining xarajatlari	897	4 119	7 025	7,5	7,6	8,7
Foiz to'lovlari	131	830	1 281	1,1	1,5	1,6
Boshqa joriy xarajatlar ³⁾	2 381	14 279	18 272	19,8	26,2	22,7
Budjetdan tashqari fondlar	100	709	0	0,8	1,3	0,0
<i>Kapital xarajatlar va sof kreditlash</i>	731	1 475	1 058	6,1	2,7	1,3
Kapital xarajatlar	430	1 383	1 058	3,6	2,5	1,3
Sof kreditlash (maqsadli kreditlar) ⁴⁾	301	92	0	2,5	0,2	0,0
V. Davlat boshqaruv sektorining saldosi	-934	-2 662	?	-7,8	-4,9	?
(A-B)						
G. Moliyalashtirish	934	2 662	?	7,8	4,9	?
<i>Tashqi</i>	80	-478	-92	0,7	-0,9	-0,1
<i>Ichki</i>	834	3 037	2 484	6,9	5,6	3,1
Bank	825	3 000	1 793	6,9	5,5	2,2
Bank bo'lmagan	9	37	691	0,1	0,1	0,9
<i>Xususiy lashtirish</i>	25	72	200	0,2	0,1	0,2
<i>Statistik xatoliklar</i>	-5	31	-20	0,0	0,1	0,0
<i>qo'shimcha ma'lumotlar:</i>						
Davlat boshqaruv idoralari ixtiyorida daromad	1 690	7 993	9 848	14,0	14,7	12,2
<i>Yalpi daromad</i>	5 257	21 327	29 943	43,7	39,1	37,2
(-) Subsidiyalar	-1 951	-2 577	-4 879	-16,2	-4,7	-6,1
(-) Pensiya fondining xarajatlari	-897	-4 119	-7 025	-7,5	-7,6	-8,7
(-) qarzlilar bo'yicha foizlar	-131	-830	-1 281	-1,1	-1,5	-1,6
(-) Boshqa joriy xarajatlar	-588	-5 808	-6 910	-4,9	-10,7	-8,6
Davlat iste'moli ⁵⁾	1 893	9 180	11 362	15,7	16,8	14,1
YaIM	12 038	54 516	80 510	100,0	100,0	100,0

Manba: 3.1 va 3.2-jadvallar.

Izoh:

¹⁾ Davlat budjeti, maqsadli kreditlar (xarajatlar sifatida qaraladigan), Pensiya fondi va boshqa 3.1 va 3.2-jadvallarda ko'rsatilgan ma'lumotlarning konsolidatsiyalash natijasi.

²⁾ 3.1 va 3.2-jadvalardan farqli o'laroq, ushbu jadvalda budjetdan tashqari fondlar soliqlarda (daromad sifatida) va joriy xarajatlarda (xarajatlar sifatida) hisobga olingan.

³⁾ Maorif, sog'liqni saqlash, boshqa ijtimoiy maqsadlar, mudofaa, boshqaruv va huquqiy xarajatlar.

⁴⁾ Siyosiy sabablarga ko'ra kreditlash - ushbu holatda parlament tomonidan imzolangan va Markaziy bank moliyalashtirgan budjet operatsiyalari.

⁵⁾ Taxminiy ko'rsatkich sifatida 3.1-jadvaldagi maorif, sog'liqni saqlash, ijtimoiy maqsadlar, mudofa, boshqaruv va huquqiy sohalarga yo'naltirilgan joriy xarajatlar hamda 3.1-jadvaldagi budjetdan tashqari fondlarning xarajatlari asosan ish haqi va tovar va xizmatlar xaridiga sarflanadi deb faraz qilingan.

6.4-jadval

PSh, $n-2 - n$ -yillar (mln.milliy valutada)

	<i>n-2</i> -yil dekabr	<i>n-1</i> -yil dekabr	<i>n</i> -yil dekabr
	(davr oxiriga zaxiralar)		
Umumiy aktivlar	3 188	6 929	
<i>Sof xorijiy aktivlar (NFA)</i>	449	-843	
Markaziy bankning	314	-755	
Pul depozit banklarining	135	-88	
<i>Cof ichki aktivlar</i>	2 739	7 772	
Sof ichki kreditlar	3 707	9 861	
Davlat boshqaruv sektoriga ¹⁾	989	3 988	
Iqtisodiyotning boshqa sektorlariga	2 718	5 873	
Milliy valutada	1 457	3 402	
Xorijiy valutada	1 261	2 471	
Boshqa moddalar (netto)	-968	-2 089	
Yalpi pul massasi, M2	3 187	6 930	
Milliy valutada keng ma'nodagi pul massasi	2 166	5 353	
Xorijiy valutadagi depozitlar	1 021	1 577	
	(yil davomidagi oqimlar)		
Umumiy aktivlar			
<i>Sof xorijiy aktivlar (NFA)</i>		-1 292	-95
Markaziy bankning		-1 069	184
Pul depozit banklarining		-223	-278
<i>Cof ichki aktivlar</i>		5 033	2 528
Sof ichki kreditlar		6 154	3 748
Davlat boshqaruv sektoriga ¹⁾		2 999	1 986
Iqtisodiyotning boshqa sektorlariga		3 155	1 763
Milliy valutada		1 945	1 317
Xorijiy valutada		1 210	446
Boshqa moddalar (netto)		-1 121	-1 220
Yalpi pul massasi, M2		3 743	2 433
Milliy valutada keng ma'nodagi pul massasi		3 187	2 293
Xorijiy valutadagi depozitlar		556	140
qo'shimcha ma'lumotlar:			
Sof xorijiy aktivlar (NFA), AQSh doll.	416	-471	-499
Davr oxiriga almashuv kursi, m.v./AQSh doll.	1,08	1,79	1,88

**Moliyaviy oqimlar matritsasi, n-1 -yil
(million milliy valutada)**

	Jami iqtisodiyot bo'yicha	Davlat boshqaruv sektori	Nodavlat sektor ¹⁾	Bank tizimi	Tashqi dunyo	Gori- zontal tekshi-ruv
(-) Egalikdagi yalpi milliy daromad (EYAMD yoki GNDI)	-54 063	7 993	46 070			0
Iste'mol	41 651	-9 180	-32 471			0
Investitsiyalar	14 640	-1 383	-13 257			0
Tovar va xizmatlar eksporti minus importi	-1 774				1 774	0
Sof omil daromadlar	-747				747	0
Xorijdan sof transfertlar	294				-294	0
Nomoliyaviy operatsiyalar bo'yicha qoldiqlar	0	-2 570	343	0	2 227	0
Sof kreditlash		-92	92			0
Bevosita xorijiy investitsiyalar			391		-391	0
Sof tashqi tarzlar ²⁾		-478	1 242		-764	0
Sof rasmiy xorijiy aktivlarning o'zgarishi ²⁾				1 072	-1 072	0
Ichki bank kreditlarining o'zgarishi		3 000	3 155	-6 155		0
Yalpi pul massasining o'zgarishi			-3 743	3 743		0
Nobank kreditlarining o'zgarishi		37	-37			0
Boshqa moddalarning o'zgarishi (netto)		103	-1 443	1 340	0	1
Vertikal tekshiruv	0	0	0	0	1	

Izoh:

¹⁾ qoldiq sifatida aniqlangan.

²⁾ 6.2-jadvalidan olingan.

³⁾ qoldiq sifatida aniqlangan.

**Moliyaviy oqimlar matrisasi, *n*-yil
(million milliy valutada)**

	Jami iqtisodiyot bo'yicha	Davlat boshqaruv sektori	Nodavlat sektor ¹⁾	Bank tizimi	Tashqi dunyo	Gori- zontal tekshi-ruv
(-) Egalikdagi yalpi milliy daromad (EYaMD yoki GNDI)						
Iste'mol						
Investitsiyalar						
Tovar va xizmatlar eksporti minus importi						
Sof omil daromadlar						
Xorijdan sof transfertlar						
Nomoliyaviy operatsiyalar bo'yicha qoldiqlar						
Sof kreditlash						
Bevosita xorijiy investitsiyalar						
Sof tashqi tarzlar ²⁾						
Sof rasmiy xorijiy aktivlarning o'zgarishi ²⁾						
Ichki bank kreditlarining o'zgarishi						
Yalpi pul massasining o'zgarishi						
Nobank kreditlarining o'zgarishi						
Boshqa moddalarning o'zgarishi (netto)						
Vertikal tekshiruv						

VII b o b . MOLIYAVIY DASTURLASH BO‘YICHA AMALIYOT

1. Kirish

Ushbu amaliy mashg‘ulot maqsadlarida Siz o‘zingizni Shartli mamlakat hukumatining iqtisodiy maslahatchisi deb faraz qiling. n -yilning boshida Sizga $n+1$ -yil uchun makroiqtisodiy dastur tayyorlash vazifasini topshirishdi. Sizning eng birinchi vazifangiz 2004-yil uchun barcha makroiqtisodiy prognozlarni qamrab oluvchi ”asosiy” bashoratni tuzishdan iborat bo‘ladi. U ShMda 2003-yilning oxiridagi real holatga asoslangan bo‘lishi lozim. Shu bilan birga ShMda soliq-budjet, pul-kredit va boshqa sohalarda davlat siyosati o‘zgarmay qoladi degan farazga alohida e’tibor berish kerak. Bu ishning asosiy bosqichlari quyida keltirilgan.

Asosiy prognozlash ishlari tugallanishi bilan, Siz ShMning oldiga $n+1$ -yilda qo‘yilgan iqtisodiy vazifalarga ushbu asosiy bashorat qanchalik javob berishiga baho berishingiz lozim. Bu esa ShM uchun barqarorlashtirish dasturini ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega.

Asosiy prognozlar va barqarorlashtirish dasturi ko‘rsatkichlari 7.1-7.7-jadvallarga kiritilishi lozim. Har bir guruh tomonidan avval asosiy prognoz, keyin barqarorlashtirish dasturi bo‘yicha tayyorlangan alohida iqtisodiy ko‘rsatkichlar (7.1-jadval) umumiy mashg‘ulot paytida tinglovchilarga tarqatiladi va muhokama qilinadi. Bu mashg‘ulotlar paytida har bir guruh o‘zining asosiy ko‘zlagan maqsadlari va xulosalarini bayon qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. SHuni e’tiborga olish lozimki, asosiy ssenariy “siyosat o‘zgarmaydi” degan farazga asoslangan bo‘lsada, bu asoslanish katta subyektivlik elementlaridan holi emas. Shuning uchun turli guruhlar tomonidan tayyorlangan asosiy ssenariylar bir-biridan sezilarli tarzda farqlanishi mumkin. Bu farqlanishlar barqarorlashtirish dasturida undan ham kattaroq bo‘lishi mumkin.

Ikki xil variantda (asosiy va barqarorlashtirish) prognozlar tayyorlash davrida Sizga turli vazirliklarning ekspertlari va tashqi konsultantlardan ba’zi qo‘shimcha axborotlar kelib turadi. Ularning axborotlaridan mamlakat bo‘yicha umumiy iqtisodiy dasturni tayyorlash jarayonida ba’zi asosiy muammolarni hal qilishda foydalanish mumkin. Ularning takliflarini ShM rasmiy hukumatining iqtisodiy siyosatdagi harakatlari sifatida talqin qilinmasligi lozim.

2. Asosiy bashorat

2.1. Real sektor

Birinchi qadam pul-kredit va soliq-budjet siyosatida umuman olganda o‘zgarishlar sodir bo‘lmagan taqdirda real YaIMning o‘sishi va inflatsiya darajasini prognozlashdan boshlanadi.

Real YaIM prognozlari ishlab chiqarish va xarajatlardagi oxirgi tendensiyalarga asoslanishi lozim.

Iste’mol narxlari indeksi bo‘yicha hisoblanadigan inflatsiya prognozlari n -yilning oxirlarida kiritilgan valuta koridorining (1 AQSh dollariga 1,7-1,9 milliy valuta) saqlanib qolishiga asoslanishi lozim. Bu holat $n+1$ -yil oxirida pul massasining oshishiga qaramasdan inflatsiya bosimini bir muncha so‘ndirishi mumkin. Iqtisodiy siyosat o‘zgarmay qoladi degan taxmin $n+1$ -yil davomida

narxlarni erkinlashtirish sohasida yangi keskin qadamlar qo'yilmasligini anglatasa kerak degan farazga asoslanadi. YaIM deflyatorining prognozi INI, import va eksport narxlari indekslarining prognozlariga asoslanadi.

Nihoyat, YaIMning milliy valuta va AQSh dollaridagi nominal qiymatlari hisoblab chiqiladi.

2.2. To'lov balans

Sizni TBdagi SAVning prognozi real YaIM prognozi va ShMning tashqi savdo sheriklari holati va raqobatbardoshligiga asoslanishi lozim. Global inflatsiya va dunyo narxlari to'g'risidagi ma'lumotlar manbalaridan biri sifatida XVJ tomonidan yiliga ikki marta chop etiladigan "World Economic Outlook" (Dunyo iqtisodi rivojining istiqbollari) nashrlari qaralishi mumkin. Unda $n+1$ -yilda ShMga taalluqli quyidagi axborotlar keltirilgan:

- bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda (ShM eksport va importining 2/3 qismi ushbu mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi) $n+1$ -yilda real YaIM 1,8 % oshib, inflatsiya darajasi ($n+1$ -yil n -yilga nisbatan) o'rtacha 32 % bo'lishi kutilmoqda.

- boshqa savdo sheriklarida 2004-yilda real YAIM 3,0 %ga oshib o'rtacha inflatsiya darajasi 2,2 % bo'lishi mumkin.

- shM import va eksport mahsulotlariga narxlar quyidagicha o'zgarishi mumkin:

	Import	Eksport
Barcha tovarlar	-1,0	1,0
Energoresurslar (40%)	-5,1	...
Boshqa tovarlar (60%)	1,7	...

Savdo vazirligining ekspertlari import va eksport bo'yicha narxlarning elastiklik darajasini quyidagicha baholadilar:

- qisqa muddatli davrda talabning neft va gaz narxlari bo'yicha (ularning salmog'i 40 %) elastiklik darajasi 0,4ga, tovarlar ishlab chiqaruvchilar narxlariga (salmog'i 30 %) – 0,75 ga va iste'mol tovarlariga (salmog'i 30 %) elastiklik 1,3 ga teng bo'lishi kutilmoqda.

- yirik miqdorda xufyona iqtisodi mavjud mamlakatlarda yoki kapital jamg'arish ehtiyoji bo'lgan mamlakatlarda importning daromadlar bilan elastikligi 1,0 va unday yuqori bo'lishi mumkin.

- isloh qilinmagan ishlab chiqaruvchilar uchun eksport taklifi bilan narxlar elastikligi nolga, narxlar signaliga e'tibor beradigan korxonalar uchun esa – 2,0 ga teng. Ekspertlarning taxminlariga ko'ra tovar eksportiga o'rtacha elastiklik 0,2 ga teng bo'lishi kutilmoqda. Bu holat esa hanuz eksport jarayonlarida davlat korxonalarining roli kattaligidan dalolat beradi.

- valuta koridorining saqlanib qolishi bashorat qilinayotgan inflatsiyaning real almashuv kursiga ta'sirini hisoblashga imkon beradi. So'ngra real almashuv kursini har qanday mumkin bo'lgan o'zgarishini eksport-import operatsiyalari prognoziga ta'sirini aniqlashga imkon beradi.

- ekspertlarning fikricha noomil xizmatlarning eksport va importlari tovar savdosiga turlicha ta'sir o'tkazadi.

Markaziy bank va Moliya vazirligining ekspertlari tashqi qarzga xizmat ko'rsatish to'g'risida axborotlar berishi mumkin. $n+1$ -yilda 550 mln. AQSh dollari miqdorida qarzlarni bo'yicha foizlar to'lanishi lozim. Bunda to'lovlar asosan yalpi rasmiy zaxiralarni hisobiga amalga oshirilishi kutilmoqda. Zaxiralarning katta emasligi inobatga olinib, foizlarning o'racha stavkasi 5 % ni tashkil etdi. Mavjud majburiyatlarga ko'ra rasmiy joriy transfertlar 2004-yilda 20 % ga oshishi mumkin.

SAVning holatini prognozlash uchun Markaziy bank va Moliya vazirligidan yana qo'shimcha axborotlar olinadi:

- $n+2$ yilda 950 mln. AQSh dollariga teng bo'lgan o'rta va uzoq muddatli qarzlarni to'lash muddati keladi. n -yilga nisbatan ko'payishga sabab gaz uchun avval ikki yilga qarzlarni to'lanishi kechiktirilgan muddatning o'tib ketganligi bo'ldi.

- XVJdan Stend-bay liniyasi bo'yicha 62,2 mln. SDR miqdorida oxirgi marta tushumlar olinishi lozim. n -yil oxiri holatiga ko'ra AQSh dollarining SDRga almashuv kursi 1,438 ga teng bo'lgan.

Bevosita investitsiyalar va qisqa muddatli kapital oqimi prognozlarida n -yildagi tendensiya davom etadi degan taxminga asoslanish mumkin.

$n+1$ -yilda favqulotda moliyalashtirish n -yil darajasida saqlanib qolishi kutilmoqda. Hukumat energiya resurslari importi uchun muddati o'tib ketgan qarzlarni va kreditlarni hajmini oshirmaslik maqsadida qo'shimcha favqulotda moliyalashtirish masalalarini nazarda tutmagan. Siz Markaziy bank yalpi zaxiralarni hozirgi 5 haftalik importni ta'minlash darajasida saqlab qolish uchun harakat qilishi mumkinligini taxmin qilishingiz mumkin. Biroq sizning prognozingiz SAV bo'yicha kamomadni qoplash mavjud manbalarni ham hisobga olishi zarur.

Nihoyat, SAVning kamomadini moliyalashtirish va har qanday yalpi zaxiralarni ko'paytirishi uchun o'rta va uzoq muddatli yangi qarzlarga ehtiyoj masalalarini ham ko'rib chiqish lozim. Siz hukumatning tashqi moliyalashtirishga sof ehtiyojlari prognozini tayyorlamasdan TB prognozini yakunlay olmaysiz.

Sizning prognozlaringizga binoan 2004-yil oxirlariga kelib, o'rta va uzoq muddatli sof qarz miqdoriga asoslanib tashqi qarzning YaIMga nisbati qanday bo'ladi?

2.3. Soliq-budjet hisoblari

Soliq tushumlari bo'yicha prognoz tuzish uchun n -yildagi soliqlarning dinamiklik va elastiklik koeffitsiyentlaridan foydalanishingiz mumkin. Ideal holatda bu prognozlar har bir asosiy soliq turlari bo'yicha alohida tayyorlanishi lozim. Masalan, QQSdan tushumlar va foydadan soliqlar asosan YaIM o'sishiga bog'liq bo'lsa, bojxona tushumlari import va almashuv kursi prognozlariga bog'liq bo'ladi.

Xarajatlarni prognozlashda har bir xarajat turi hukumatning siyosati o'zgarmay qoladi degan farazga asoslanadi. Faraz qilaylik, Moliya vazirligining ekspertlari quyidagi holatlarni qayd qilishgan:

- narxlarga va ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar uchun qo'shimcha o'zgartirishlar kiritilmagan taqdirda ishlab chiqaruvchilarning xarajatlarni qoplash uchun xarajatlarni YaIM deflyatori va real ishlab chiqarish hajmlarining o'sish sur'atlari darajasida oshishini kutish mumkin.

- pensioner va fuqaro xizmatchilar soni n -yildagidek saqlanib qoladi. Hukumat pensiya va budjet xodimlari ish haqlarini real darajada saqlab qolish miqdorida o'zgartirish mumkin. Boshqa tovar va xizmatlar xaridi uchun xarajatlar real ko'rinishda oldingi yil darajasida saqlab qolinishi kutilmoqda.

- prognozashtirish ishlarida foiz to'lovlari eng murakkab masala hisoblanadi. Ularga hukumatning ham ichki, ham tashqi qarzlar bo'yicha foiz to'lovlari kiradi. Ularning miqdori ichki va tashqi foiz stavkalarining o'zgarishi, almashuv kursidagi tebranishlar, hamda yil davomida to'lanmay qolgan qarz miqdorining o'zgarishiga (hukumatning yangi qarzlar olishi va davlat kafolatlarini bajarishlarini ham hisobga olganda) bog'liq bo'ladi. Quyidagi usul dastlabki taxminiy prognoz tuzishga yordam berishi mumkin:

Ichki qarzlar bo'yicha foiz to'lovlarini hisoblash uchun g'aznachilik veksellari bo'yicha n -yil oxiridagi stavkalarni (5.6-jadval) $n+1$ -yilga prognoz qilinayotgan ichki qarzning o'rtacha summasiga qo'llash mumkin.

$$\begin{aligned} n+1 - yil uchun o'rtacha yillik ichki qarz summasi prognozi = \\ = n - yil oxiridagi hukumatga sof kredit summasi + \\ + (n+1 - yilda davlat budjeti kamomadini bank va nobank tizimlari orqali \\ molyalashtirish summasi)/2 \end{aligned}$$

Tashqi qarzlar bo'yicha foiz to'lovlarini hisoblash uchun 2003-yildagi o'rtacha LIBOR (5,8%) stavkasini 2004-yilga prognoz qilinayotgan tashqi qarzning o'rtacha summasiga qo'llash mumkin.

$$\begin{aligned} n+1 - yil uchun o'rtacha yillik tashqi qarz summasi prognozi = \\ = n - yil oxiridagi tashqi qarz summasi + \\ + (n+1 - yilda davlat budjeti kamomadini tashqi manbalar hisobiga \\ molyalashtirish summasi)/2 \end{aligned}$$

- Moliya vazirligining ekspertlari Sizga asosiy prognozni tuzishda n -yilda to'lanmay qolgan (masalan, ish haqi va pensiyalar bo'yicha) qarzlarga mablag'lar ajratilmasligini hisobga olish lozimligi to'g'risida axborot berdilar. Shuningdek, Moliya vazirligi 2004-yilda muddati o'tib ketgan yangi qarzlar paydo bo'lmasligini nazarda tutayotganliklarini xabar berdilar.

Nihoyat, Siz davlat budjeti kamomadini moliyalashtirish ishlariga kirishishingiz lozim. Soliq-budjet va pul-kredit siyosatining saqlanib qolishi hukumatga nobank moliyalashtirish operatsiyalari uchun imkoniyatlarni kengaytirishi mumkin. Lekin xususiylashtirish jarayonlaridan tushumlarni oshirish uchun imkoniyatlar ancha chegaralangan. Siz shuningdek, ichki va tashqi moliyalashtirishi orasidagi nisbatga alohida e'tibor berishingiz lozim. Bunda albatta TB prognozlari inobatga olinishi zarur. Tashqi qarz bo'yicha barcha to'lovlar davlat tomonidan kafolatlangiligini esdan chiqarmaslik talab qilinadi.

2.4. Pul-kredit hisoblari

Birinchi qadam pulga talabni baholashdan boshlanadi. Bunda pul aylanish tezligi va nominal YaIM prognozlaridan foydalaniladi. Pul aylanish tezligini

baholashda $n-1 - n$ -yillarda u amalda o'zgarmaganligini hisobga olishi kerak. Agar siyosat o'zgaray qolsa, $n+1$ -yilda uni o'zgarishi uchun biror-bir sabab mavjudligini ko'rib chiqish lozim. Masalan, real foiz stavkalarini ijobiy holda ushlab turishga qaratilgan tendensiya aholini katta miqdorda ichki aktivlarni o'zida saqlab turishiga turtki berishi mumkin va natijada pulga talab oshib ketadi va pul aylanish tezligi pasayadi. Lekin, agar Siz davlat budjetini nobank moliyalashtirishini kengayishini taxmin qilsangiz, aholi pulni emas, balki davlat qimmatbaho qog'ozlarini saqlashga harakat qiladi. Yil oxiridagi nominal YaIMni baholash uchun Sizdan real YaIM bilan YaIM deflyatoridan foydalanishingiz talab qilinadi.

Shundan so'ng $n+1$ -yil uchun PKShning aktiv tomonini to'ldirish mumkin. Unda boshqa sektorlar uchun tuzilgan prognozlardan foydalanish zarur.

- NFA moliyalashtirish va TB prognozlaridan kelib chiqadi. 2004-yilga uni prognozlash uchun n -yil oxiridagi Markaziy bankning AQSh dollarida hisoblangan sof xorijiy aktivlariga $n+1$ -yilga prognoz qilinayotgan sof moliyalashtirish qo'shiladi va summani $n+1$ -yil oxiridagi almashuv kursiga ko'ra milliy valutaga keltiriladi. Tijorat banklarining sof xorijiy aktivlari yil davomida o'zgaray qoladi deb taxmin qilinishi mumkin. O'zgarishga faqat almashuv kursidagi tebranishlar ta'sir ko'rsatishi mumkin.

- $NDA = M2 - NFA$. Markaziy bank ekspertlari tomonidan boshqa sof moddalarning o'zgarishlari to'g'risida axborotlar taqdim qilinmagan hollarda ushbu moddani prognozlashda almashuv kursidagi o'zgarishlar ta'sirida NFA, xorijiy valutada berilgan ichki kreditlar va bank tizimidagi xorijiy valutadagi depozitlarning o'zgarishi hisobga olinishi mumkin.

- $NDC = NDA -$ boshqa moddalar (netto). Hukumatni sof kreditlashning o'zgarishi Sizning davlat budjeti kamomadini moliyalashtirishda qanday prognoz qilganingizga bog'liq bo'ladi (nobank moliyalashtirish bundan istisno). Iqtisodiyotning boshqa sektorlariga kredit berish qoldiq (saldo) prinsipida aniqlanadi.

Pul massasi prognoziga o'tar ekansiz, Siz Markaziy bank uchun Sizning pulga talab prognozingizga mos keluvchi tezkor maqsadli ko'rsatkichlarini belgilashingiz lozim. Zaxira pullari bo'yicha maqsadli ko'rsatkichlarni ishlab chiqishda n -yil oxiridagi pul multiplikatoriga tayanish mumkin. Lekin shu bilan birga $n+1$ -yilda pul multiplikatoriga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan omillarni ham hisobga olish zarur. Agar Siz zaxira talablarining o'zgarishini taxmin qilib, pul multiplikatoriga tuzatishlar kiritmoqchi bo'lsangiz, pul massasi tarkibiga, masalan pullarning depozitlarga nisbatidagi tendensiyalarni hisobga olib, o'zgarishlar kiritishingiz mumkin.

2.5. O'zaro bog'liqliklar

Asosiy prognozni tayyorlashning oxirgi bosqichida har bir sektor bo'yicha tuzilgan prognozlarga yana qaytishingiz lozim. Birinchidan, Siz barcha sektorlar bo'yicha prognozlar tuzilganligini tekshirishingiz lozim. Ikkinchidan, ular o'zaro bog'langanligi tekshiriladi. Masalan:

- MHTdagi sof eksport TBdagi sof eksportga mos kelishi va unga asoslangan bo'lishi kerak;

- MHTdagi investitsiyalar prognozi DBdagi kapital mablag'lar sarfi va PKSHdagi boshqa sektorlarga mo'ljallangan kreditlar summasiga mos kelishi lozim;
- ichki va tashqi moliyalashtirish TB va PKSHga mos kelishi zarur;
- PKSh dagi NFA ning o'zgarishi almashuv kursi bo'yicha tuzatish kiritilgan TB dagi qiymatga mos kelishi talab qilinadi.

Va nihoyat, Siz 7.1-7.7-jadvallarga asosiy bashoratlarni kiritishingiz lozim.

Har bir kichik guruhda tayyorlangan "Ayrim iqtisodiy ko'rsatkichlar" nomli 7.1-jadval umumiy mashg'ulotda muhokama qilish uchun barcha tingovchilarga tarqatiladi. Amaliy mashg'ulot paytida har bir kichik guruh a'zolari o'zlarining taxmin va xulosalarini tushuntirib beradilar.

3. Muhokama uchun savollar

Asosiy bashoratni tugatib, unda sektorlararo bog'liqlik mavjud ekanligi aniqlangandan so'ng, Siz asosiy bashoratni hukumat $n+1$ - yilga o'z oldiga qo'ygan siyosat vazifalariga mos kelishiga baho berishingiz kerak. Asosiy savollar quyidagilardan iborat bo'ladi:

- 2004-yilda ShM oldida barqarorlashtirish va tizimiy islohotlar sohasida qanday asosiy muammolar mavjud?

- iqtisodiy siyosatda qanday ustuvorliklar mavjud?

Keyingi savollar Sizga sizning asosiy bashoratlaringiz iqtisodiy siyosatdagi ustuvor yo'nalishlarga qanchalik mos kelishi va aks holda barqarorlashtirish sohasida qanday tuzatishlar kiritilishi lozimligini aniqlashga yordam beradi.

Quyidagi savollar asosiy bashoratlarning iqtisodiy siyosat ustuvor yo'nalishlariga mos yoki mos emasligini va aks holda barqarorlashtirish dasturiga qanday o'zgartirishlar kiritilishi lozimligini aniqlash imkonini beradi:

1. Inflatsiya darajasi yetarli sur'atlarda pasaymoqdami? Maqsadli ko'rsatkichlarni kuchaytirish lozimmi? Narx-navolar xarajatlarni qoplash uchun qanday jadallikda oshirilishi kerak?

2. Ishlab chiqarishni jonlantirish uchun nimalar qilish zarur? Shu munosabat bilan inflatsiya sur'atini pasaytirish va umuman iqtisodiyotda yuqori ishlab chiqarish sur'atlariga erishish o'rtasida qanday bog'liqlik bo'lishi lozim?

3. Davlat investitsiyalari va xususiy investitsiyalarning bashorat qilinayotgan darajasi o'rta muddatli istiqbolda ishlab chiqarishning jadal o'sishini tiklashga ko'mak berish uchun yetarlimi? Chunki pirovardida bu hol aholining to'la bandligini ta'minlash va daromadni oshirish vositasidir. Qanday chora-tadbirlar investitsiyalarning ko'payishiga ko'mak berishi mumkin?

4. Qarzlilar bo'yicha TB va unga xizmat ko'rsatish bashoratlarning oqibatlari qanday bo'ladi? Joriy operatsiyalar hisobi bo'yicha kamomadni kamaytirish uchun qanday choralar ko'rish mumkin? Katta miqdordagi bevosita chet el investitsiyalarini jalb etish qanchalik zarur?

5. ShMning raqobatbardoshlik masalasida qanday o'zgarishlar bo'ldi? Hukumat valuta koridoridan foydalanishni davom ettirishi kerakmi? Bu holda Markaziy bankning almashuv kursiga tuzatishlar kiritish zarurmi? Hukumatga muqobil variant sifatida suzib boruvchi egiluvchan valuta tartibi bo'yicha ishlash uchun maslahat

bergan bo‘lar edingizmi? Joriy valuta siyosatini davom ettirish kerakmi? Uni davom ettirish mamlakat obro‘cini oshiradimi?

6. Davlat budjeti kamomadini ichki va tashqi manbalardan moliyalashning nisbati qanday bo‘lishi kerak? Daromad va xarajat maqbul darajadami?

7. Budget xarajatlari tuzilmasi mamlakat iqtisodiy siyosatini tegishli tarzda amalga oshirilishi, joriy xarajatlari va kapital qo‘yilmalarni mablag‘ bilan ta‘minlanishi uchun imkon yaratadimi? Resurslarning katta qismi foizlarni to‘lashga yo‘naltiriladimi? Subsidiyalar, ish haqi va boshqa xarajatlari toifalariga yo‘naltiriladigan mablag‘lar hajmi qay darajada maqbul?

8. Hukumat n -yildagi xarajatlari bo‘yicha qarzlarni to‘lashni boshlashi kerakmi? Nima uchun?

9. Hukumat bank tizimiga ishonchni oshirish va pul aylanish tezligini qisqartirish uchun qanday chora-tadbirlari ko‘rishi lozim?

10. Zaxira pullari eng maqbul pul-kredit ko‘rsatkichi bo‘la oladimi yoki uning o‘rniga bank tizimining sof ichki aktivlaridan, bank tizimining sof ichki kreditidan, Markaziy bankning sof ichki aktivlaridan foydalanishni tavsiya etish maqbulmi? Mazkur ko‘rsatkichlarning har biridan foydalanish pul-kredit nazorati vositalari uchun qanday ta‘sir etgan bo‘lardi?

11. Tizimiy islohotlardan qaysilarini o‘ta shoshilinch tarzda o‘tkazish darkor? Bu islohotlar makroiqtisodiy bashoratlarga qanday ta‘sir etgan bo‘lardi?

4. Barqarorlashtirish dasturi

Iqtisodiy siyosatning $n+1$ - yildagi vazifalari aniqlangandan va tasarrufdagi siyosiy vositalari ko‘rib chiqilgandan keyin mamlakat uchun tegishli barqarorlashtirish dasturini ishlab chiqishga kirishish lozim. Bunda siyosat o‘zgarmaydi degan farazga asoslanmasdan, siyosiy choralarni tegishli tarzda qo‘shib olib borishni belgilab olish zarur. Asosiy e‘tibor moliyaviy dastur ishlab chiqishga qaratilsada, tizimiy siyosatning maqsadlarga erishish uchun xizmat qiladigan eng asosiy tadbirlari belgilab olinishi kerak.

Sizga hukumatga yordam berish uchun yollangan tashqi maslahatchilarning takliflari taqdim qilinadi. Ba‘zi hollarda ular mamlakatda olib borilayotgan islohotlarning makroiqtisodiy oqibatlarga baho berishgan. Maslahatchilarning takliflari asosan inflatsiyani qisqartirish va islohotlarni engillashtirishga qaratilgan bo‘lib, ular iqtisodiyotni tezda barqaror rivojlanish yo‘liga o‘tib olishiga imkon berishi mumkin. Siz takliflarni to‘laligicha yoki qisman qabul qilishingiz yoxud bu takliflarga mutlaqo qo‘shilmasligingiz mumkin.

Siz shuningdek hukumatga XVJdan moliyaviy yordam olish shart yoki shart emasligini tavsiya qilishingiz mumkin: Kuchli barqarorlashtirish dasturi va chuqur tizimiy islohotlarni qo‘llash maqsadida XVJ uch yilga mo‘ljallangan kengaytirilgan moliyalashtirish mexanizmi orqali moliyaviy yordam ko‘rsatishi mumkin. Oxirgi paytlarda bunday mexanizm hajmi o‘rtacha yillik kvotaning 40 %ni tashkil etmoqda. ShMning XVJdagi kvotasi n -yilning oxirida 997,3 mln.SDRga teng bo‘lgan. Siz bundan tashqari qo‘shimcha Jahon bankidan favqulotda moliyalashtirish va ikki yoqlama yordam bo‘yicha 300 mln. AQSh doll. miqdorida mablag‘lar kelishini taxmin qilishingiz mumkin. Agar barqarorlashtirish va tizimiy islohotlarni kompleks

tarzda olib borishning iloji bo'lmasa XVJ, Jahon banki yoki boshqa manbalardan moliyaviy yordam olish imkoniyati bo'lish yoki bo'lmasligiga baho berish lozim.

4.1. Maslahatchilarning tavsiyalari

1. Inflatsiya kamayishining mo'ljaldagi ko'rsatkichi tadbirkorlik va investitsiya faoliyati uchun barqaror shart-sharoit yaratish, shuningdek milliy valutaga ishonchni tiklash uchun yetarli darajada yuqori bo'lishi lozim.

2. Aholi uchun sezilarli xarajatlar hisoblanmish energoresurslar va kommunal xizmatlarga narxlarning shakllanishi xarajatlarni qoplash darajasiga yetkazilishi lozim. Amaldagi tariflar xarajatlarning 80 %ni ta'minlayotgani uchun ularni 100% darajagacha ko'tarish zarur. Meditsina xizmati, uylarni istish, kvartira haqi, maorif va oziq-ovqat tovarlariga subsidiyalar faqat past daromadli aholi qatlamlariga manzilli tarzda yetkazilish lozim. Maslahatchilar aholining o'rta daromadli qatlamlariga arzon uy-joy va energiya berilishi shart emas deb hisoblaydilar. Bu subsidiyalar yuqoriroq darajadagi soliqlar yoki inflatsiya hisobiga moliyalanishi kerak. Hukumatning amaldagi narx siyosati subsidiyalangan tovar va xizmatlarning haddan tashqari ortiqcha sarflanishiga olib kelmoqda.

Xarajatlarning qorejaishini ta'minlaydigan narxlarning belgilanishi subsidiyalar uchun budjet xarajatlarini $n+1$ yilda YaIMning $\frac{1}{2}$ foiz punktiga qisqartirishi mumkin.

Maslahatchilar ijtimoiy imtiyozlarni faqat unga muhtoj aholiga berilishi ta'minlash kerak deb hisoblaydilar. Manzillik darajasining ko'tarilishi ijtimoiy ta'minot bo'yicha beriladigan imtiyozlarga nisbatan kam daromadli aholi qatlamlari ehtiyojlariga mos keladi va natijada xarajatlarni qoplaydigan narxlarning shakllanishiga erishiladi.

Ijtimoiy imtiyozlar aholining haqiqatan muhtoj qatlamiga yo'naltirilishi ijtimoiy ta'minot bo'yicha imtiyozlarning yanada yuqori darajada bo'lishini ta'minlashi mumkin.

3. Davlat har qanday eksport-import faoliyatidan butunlay cheklanishi lozim. Import uchun bojxona to'lovlari miqdori muvofiqlashtirilishi, barcha imtiyozlar esa bekor qilinishi lozim. Bu hol bojxona xizmati ishini osonlashtiradi va import bojaridan olinadigan umumiy tushumning ko'payishiga olib keladi.

4. Hukumat tashqi qarz bo'yicha barcha majburiyatlarini belgilangan muddatlarda bajarishi va muddati o'tgan qarzlarning paydo bo'lishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Hukumat tashqi qarzlarni uchun kafolat berishdan tiyilib turishi lozim.

5. Maslahatchilar almashuv kursi siyosatining $n+1$ -yilda qanday bo'lishi to'g'risida bir xil fikrga kela olmadilar va shuning uchun rasmiy tarzda tavsiya bermadilar. Ba'zi maslahatchilar valuta koridoridan foydalanishni davom ettirish kerak deb hisoblasalar, boshqalari egiluvchan tartibdan foydalanish kerak deb hisobladilar.

6. Tovar va xizmatlarga QQSdan har qanday darajada ozod qilishlar bekor qilinishi kerak. Natijada QQS bo'yicha tushumlar YAIMning 3 foiz punkti miqdorida oshadi.

7. Milliy valutaga ishonchni tiklash va iqtisodiyotni ta'mirlash maqsadida tijorat banklarida depozit stavkalari chegarasini real stavkalarining ijobiy bo'lishini

ta'minlaydigan darajaga ko'tarish. Yaqin o'rta muddatdagi maqsad - banklarning moliyaviy ahvoli yaxshilanib borgan va bank tizimida raqobat rivojlanib borgan sari foiz stavkalari ustidan nazoratni bekor qilishdir.

8. Markaziy bank o'zining nazoratchilik vazifasini bajarar ekan, korxonalariga kreditlarning o'z qarzlarini to'lash uchun emas, balki savdo operatsiyalari yoki investitsiyalar uchun berilishi lozimligini talab qilishi lozim.

9. Maslahatchilar shuningdek quyidagi tizimiy vazifalarning bajarish lozimligini e'tirof etadilar: korxonalarining ishlab chiqarish chiqimlarini qoplash uchun ancha yuqori narxlarda sotilishi mumkin bo'lgan tovarlar ishlab chiqarishga va xizmatlar ko'rsatishga rag'batlantirish uchun zarur chora-tadbirlar ko'rish. Bu quyidagilarni anglatadi: ko'pchilik hollarda subsidiyalarni qisqartirishni davom ettirish zarur; narx-navo erkinlashtirilishi (monopol ishlab chiqaruvchilardan tashqari) kerak; bank ssudalari tijorat shartlari asosida taqdim etilishi lozim.

Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalarning qisqartirilishi aholining ish bilan bandligiga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkin? Ishsizlarga nafaqa berish uchun davlat budjetining xarajatlari oshadimi?

Soliqlar tizimini yaxshilash kerak. Soliq tizimi odil va samarali bo'lishi hamda barcha soliqlar hukumat tomonidan o'z vaqtida yig'ib olinishi lozim. Bunda kimlargadir ma'muriy imtiyozlar, istisno yoki alohida qoidalar berilishiga yo'l qo'ymaydigan tizimni yaratish, shuningdek mehnat haqi ularning mas'uliyati darajasiga javob beradigan soliq xizmatchilarining yaxlit korpusining shakllantirishni nazarda tutadi.

Bu hol xizmatchi fuqarolar maoshiga qanday ta'sir ko'rsatadi? Alohida mavqedagi, masalan, soliq xodimlari, sudyalari, huquqni muhofaza qilish xodimlari boshqa toifadagi xizmatchilarga ko'ra ko'proq maosh olishlari kerakmi? Boshqa xodimlar ish haqi keskin oshirilgan holda xizmatchi fuqarolar sonini qanday shart-sharoitlar asosida qisqartirish mumkin?

Hukumatning korxonalarni xususiylashtirishdan haqiqiy daromad olishini ta'minlash, biroq bunda korxonalar balans qiymatini mantiqqa zid ravishda yuqori belgilanishi oqibatida xususiylashtirish jarayoni asossiz cho'zilib ketmasligi lozim.

Xususiylashtirishning turli usullarini qisqacha muhokama qiling. Bunda korxonalar rahbariyati yoki xodimlar tomonidan sotib olinishi, auksionda eng katta mablag' taklif qilgan xaridorga naqd pulga sotilishi, aksiyalarni erkin tarqatish orqali "ommaviy xususiylashtirish", aksiyalarni fond birjasida sotilishi variantlari ko'rilishi mumkin. Har bir variantning xususiylashtirishdan olinadigan daromadlarga ta'siri qanday bo'lishi mumkin?

4.2. Guruh tayyorlagan barqarorlashtirish dasturining taqdim etilishi

Barqarorlashtirish dasturi tuzishni tugallagandan so'ng, sektorlar bo'yicha bashoratlarning o'zaro mosligi tekshiriladi. Siz 7.1-7.7-jadvallarga o'z barqarorlashtirish dasturi bashoratlaringizni kiritishingiz lozim. Har bir kichik guruh alohida e'tiborni "Ayrim iqtisodiy ko'rsatkichlar" nomli 7.1-jadvalga qaratishi lozim. Ushbu jadval amaliy mashg'ulotda muhokama qilish uchun guruh qatnashchilariga tarqatiladi. Ushbu mashg'ulot paytida har bir kichik guruhga yana o'zining hal qiluvchi taxminlari va xulosalarini bayon qilishga imkon beriladi.

7.1-jadval

ShM. Ayrim iqtisodiy ko'rsatkichlar

	n-2 yil	n-1 yil	n yil	n +1 yil, bashorat	
				asosiy	
YaIM, mln. m/v	12.038	54.516	?		
Real YaIM (% o'zgarish)	-22,9	-12,2	-10,0		
	(YaIM tarkibi, %)				
YaIM	100,0	100,0	100,0		
EYaMD (GNDI=GDP+Yf+TRf)	99,7	99,2	99,9		
Iste'mol (S)	67,8	76,4	?		
Investitsiyalar (I)	37,7	26,9	23,0		
Tovar va noomil xizmatlarning sof eksporti (X-M)	-5,5	-3,3	-2,6		
Yalpi milliy jamg'arish (S=GNDI-C)	31,9	22,8	?		
Inflatsiya	(Foizlarda)				
YaIM deflatori (o'rtacha yillik)	895,3	415,8	?		
Iste'mol narxlari					
o'rtacha yillik	891,2	376,7	80,2		
dek/dek	401,1	181,7	39,7		
Davlat moliyasi (yig'ma)	(YaIMga nisbatan, %)				
Jami daromadlar	43,7	39,1	?		
Jami xarajatlar	51,4	44,0	?		
Joriy	44,5	40,0	39,1		
Kapital	3,6	2,5	1,3		
Umumiy kamomad	7,8	4,9	?		
Moliyalashtirish					
tashqi	0,7	-0,9	-0,1		
ichki	6,9	5,6	3,1		
banklar	6,9	5,5	2,2		
nobank muassasalar	0,0	0,1	0,8		
xususiylashtirish	0,2	0,1	0,2		
Pul va kredit	(O'sishdagi foiz salmog'i)				
Yalpi pul massasi (M2)	465,4	117,7	35,1		
NFA	71,8	-18,6	?		
NDA	393,5	157,9	36,5		
NDCg	145,9	94,1	28,7		
NDCp					
Pul aylanish tezligi (M2)	6,9	12,3	?		
Tashqi sektor	(Agar boshqa ko'rsatilmagan bo'lsa, AQSh doll.)				
SAV	-1396	-1515	?		
(YaIMga nisb., %)	-5,8	-4,1	?		
Yalpi rasmiy zaxiralar	646	1134	?		
(fob import haftalarida)	2,3	3,7	?		
Bank tizimining sof xorijiy aktivlari	431	-468	-499		
Tashqi qarz	4445	8142	9170		
Tashqi qarzga rejali xizmat ko'rsatish	1787	1532	?		
(eksport va noomil xizmatlarga nisbatan, %)	12,1	9,3	?		
Almashuv kursi (m.v./ AQSh doll.)					
O'rtacha yillik	0,5	1,47	1,83		
Yil oxiriga	1,04	1,80	1,88		

7.2a-jadval

ShM. YaMI, narxlar va hajmlar, n+1. Bazavay bashorat

	n yil		n+1 – yil, bashorat						YaIMga nisbatan, %
	Mln. m.v.	YaIMga nisbatan, %	% da o'zgarish			qiymat, mln. m.v.			
			AQSh doll. narxlar	M.v./AQSh doll.	M.v. narxlar	Fizik hajm	n – yil narxlarida	n+1 – yil narxlarida	
Is'temol	64,032	79,5							
Investsiyalar	18,531	23							
Eksport	37,233	46,2	1						
Import	39,286	48,8	-1						
YaMI	80,510	100							100

7.2b-jadval

ShM. YaMI, narxlar va hajmlar, n+1. Barqarorlashtirish dasturi

	n yil		n+1 – yil, bashorat						YaIMga nisbatan, %
	Mln. m.v.	YaIMga nisbatan, %	% da o'zgarish			qiymat, mln. m.v.			
			AQSh doll. narxlar	M.v./AQSh doll.	M.v. narxlar	Fizik hajm	n – yil narxlarida	n+1 – yil narxlarida	
Is'temol	64,032	79,5							
Investsiyalar	18,531	23							
Eksport	37,233	46,2	1						
Import	39,286	48,8	-1						
YaMI	80,510	100							100

ShM. YaIM va milliy daromad

	<i>n-2</i> yil	<i>n-1</i> yil	<i>n</i> yil	<i>n + 1</i> yil, bashorat	
				asosiy	
	(Mln. milliy valutada)				
YaMD	12.006	54.063	80.397		
YaIM	12.038	54.516	?		
Xorijdan sof omil daromadlar (Yf)	-132	-747	-1.045		
Xorijdan sof transfertlar (TRf)	100	294	931		
Iste'mol qilingan daromad (A=C+I)	12.704	56.290	?		
Iste'mol (S)	8.166	41.651	?		
Xususiy	5.835	30.055	?		
Davlat	2.331	11.595	17.472		
Investitsiyalar (I)	4.538	14.640	18.531		
Asosiy kapital	2.858	12.759	16.832		
Zaxiralar	1.680	1.881	1.699		
Tovar va xizmatlarning sof eksporti (X-M)	-666	-1.774	-2.053		
YaIM iste'moli	(YaIMga nisbatan, %)				
Iste'mol (S)	67,8	76,4	?		
Xususiy	48,5	55,1	?		
Davlat	19,4	21,3	21,7		
Investitsiyalar (I)	37,7	26,9	23,0		
Asosiy kapital	23,7	23,4	20,9		
Zaxiralar	14,0	3,4	2,1		
Tovar va xizmatlarning sof eksporti (X-M)	-5,5	-3,3	-2,6		
Yalpi jamg'arish (S=GNDI-C)	31,9	22,8	?		
Real YaIM o'zgarishi	(Foizlarda)				
YaIM	-22,9	-12,2	-10,0		
Iste'mol	-13,2	7,0	-100,0		
Asosiy kapital	-19,9	-6,4	-26,8		

**ShM.To'lov balansi,
(mln. AQSh dollarida)**

	n-2 yil	n-1 yil	n yil	n +1 yil, bashorat	
				asosiy	dastur
SAV (transfertlar bilan)	-1.396	-1.515	?		
SAV (transfertlari)	-1.596	-1.715	?		
Tovarlar bilan savdo saldosi	-2.360	-2.298	?		
Eksport, (fob)	12.111	13.647	15.547		
Import, (fob)	-14.471	-15.945	-19.843		
shu jumladan energoresurslar	-6.305	-6.707	-8.068		
Noomil xizmatlar	1.028	1.091	3.174		
Tushum	2.602	2.789	4.799		
To'lovlar	-1.573	-1.698	-1.625		
Investitsiyalardan daromadlar	-264	-508	-571		
Tushum	7	27	84		
To'lovlar	-271	-535	-655		
shu jumladan foizlar	-271	-535	-505		
Rasmiy transfertlar (netto)	200	200	509		
Kapital bilan operatsiyalar saldosi	59	-2.042	?		
Bevosita xorijiy investitsiyalar	91	266	526		
O'rta va qisqa muddatli qarzlari (netto)	-1.065	-347	-482		
shu jumladan qarz to'lovi	-1.516	-996	-716		
qisqa muddatli kapital, netto ¹⁾	1.033	-1.961	283		
Statistik xatolar	1	0	?		
Umumiy saldo	-1.337	-3.557	?		
Moliyalashtirish	1.337	3.557	?		
Yalpi rasmiy zaxiralar (-ko'payish)	-513	-488	-860		
XVJ resurslaridan sof foydalanish	373	1.217	778		
Boshqa pul majburiyatlari	235				
Favqulotda moliyalashtirish	1.477	2.828	720		

Izoh:

¹⁾ Muddati o'tgan to'lovlarni ham qo'shib hisoblaganda.

Sh.M. Davlat boshqaruvi sektorining operativ valari, kassa asosida

	n - 2 yil	n - 1 yil	n yil	n + 1 - yil		n - 2 yil	n - 1 yil	n yil	n + 1 - yil	
				Asosiy	qo'shimcha				Asosiy	qo'shimcha
A. Davlat byujet saldosii	-750	-2570	?			-62	-4,7	?		
Budjetga umumiy tushumlar	5040	20,618	?			41,9	37,8	?		
Soliq tushumlar	4,485	17,794	25,930			37,3	32,6	32,2		
Mosoliq tushumlar	555	2,824	4,013			4,6	5,2	5,0		
Budjet daromadlarining umumiy summasi	5,790	23,188	?			48,1	42,5	?		
Lotiy xarajotlar	5,360	21,805	31,456			44,5	40,0	39,1		
Iste'molchilarga subsidiyalari	502	687	1,426			4,2	1,3	1,8		
Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalari	1,449	1,890	3,453			12,0	3,5	4,3		
Mabotir, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy xarajotlar	1,289	6,021	7,718			10,7	11,0	9,6		
Qo'riqlar	131	830	1,218			1,1	1,5	1,6		
Mudofaa, boshqaruvi va boshqa	504	2,450	3,644			4,2	4,5	4,5		
Pensiya fondiy xarajotlari	897	4,119	7,025			7,5	7,6	8,7		
Boshqa xarajotlar	588	5,808	6,910			4,9	10,7	8,6		
Kapital xarajotlar	430	1,383	1,058			3,6	2,5	1,3		
B. Magsodli brejtlar	301	92	0			2,5	0,2	0,0		
C. Budjetdan tashqari fondlar saldosii	117	0	0			1,0	0,0	0,0		
Umumiy tushumlar summasi	217	709	0			1,8	1,3	0,0		
Umumiy xarajotlar summasi	100	709	0			0,8	1,3	0,0		
D. Davlat boshqaruvi sektori saldosii (A+B+C)	-934	-2,662	?			-7,8	-4,9	?		
Umumiy tushumlar summasi	5,257	21,327	?			43,7	39,1	?		
Umumiy xarajotlar summasi	6,191	23,989	?			51,4	44,0	?		
E. Moliyalastrinsh	934	2,662	?			7,8	4,9	?		
Tasbehi	80	-478	-92			0,7	-0,9	-0,1		
Ibtti	829	3,068	2,500			6,9	5,6	3,1		
Fondlar	825	3,000	1,793			6,9	5,5	2,2		
Noborak munitsasalar	4	68	671			0,0	0,1	0,8		
Xususiylashtirilgan tushumlar	25	72	200			0,2	0,1	0,2		
qo'shimcha ma'lumotlar:										
YADN	12,038	51,516	80,510							

ShM. Pul-kredit sohasi sharxi
(mln.milliy valutada, yil oxiriga)

	<i>n-2</i> - yil	<i>n-1</i> - yil	<i>n</i> - yil	<i>n + 1</i> -yil, bashorat	
				asosiy	dastur
Jami aktivlar	3.188	6.930	?		
NFA	449	-843	?		
Markaziy bankning	314	-755	?		
Depozit banklarning	135	-88	?		
NDA	2.739	7.773	?		
NDC	3.707	9.863	?		
NDCg	989	3989	?		
NDCp	2.718	5.874	?		
Milliy valutada	1.457	3.402	4.719		
Xorijiy valutada	1.261	2.471	2.917		
Boshqa moddalar, netto	-968	-2.089	?		
Barcha majburiyatlar=M2	3.188	6.930	9.363		
Milliy valutadagi keng pul massasi	2.166	5.353	7.646		
Muomaladagi naqd pullar	793	2.623	4.040		
Milliy valutadagi depozitlar	1.373	2.730	3.606		
Talab qilib olinguncha	1.059	2.059	2.275		
Muddatli	314	671	1.331		
Xorijiy valutadagi depozitlar	1.021	1.577	1.717		
<i>qo'shimcha ma'lumotlar:</i>					
YalM, davr oxiriga, mln. m.v. 2)	23.208	85.576	115.780		
Yil oxiriga pul aylanish tezligi 3)					
M2 (xorijiy valutadagi depozitlar bilan)	7,3	12,3	?		
Milliy valutadagi keng pul massasi	10,7	16,0	?		
Yil oxiriga almashuv kursi (m.v./ AQSh doll.)	1,08	1,79	1,89		
Inflyatsiya (dek/dek., %)	401,1	181,7	39,7		

Izoh:

1) Maqsadli kreditlar bilan.

2) Oxirgi chorak ma'lumotlariga ko'ra yilga keltirib baholangan.

3) Ushbu jadvaldagi YAlmni yil oxiridagi pul massasiga bo'lib aniqlangan.

**Shartli Mamlakat Markaziy bank hisoblari
(mln. milliy valutada, yil oxiriga)**

	<i>n-3</i> yil, dekabr	<i>n-2</i> yil, dekabr	<i>n-1</i> yil, dekabr	<i>n</i> yil, dekabr	<i>n+1</i> yil, bashorat	
					Baza- viy	dastur
Jami aktivlar	617	1.523	3.538	?		
NFA*	-716	314	-755	-572		
NDA*	1.333	1.209	4.293	?		
NDC*	2.420	1.350	4.694	?		
NDCg* ¹⁾	1.747	1.244	4.295	5.295		
Banklarga	678	108	418	549		
Xususiy sektorga	-5	-2	-20	-178		
Boshqa moddalar, netto	-1.087	-141	-401	-912		
Barcha majburiyatlar=RM	617	1.523	3.538	?		
Chiqarilgan naqd pullar	502	933	2.813	4.242		
Banklarning Markaziy bankdagi depozitlari	115	590	725	639		
<i>qo'shimcha ma'lumotlar:</i>						
Pul multiplikatorlari: ²⁾						
Jami pul massasi (xorijiy valutar bilan)	4,1	2,1	2,0	?		
Milliy valutadagi keng pul massasi	3,7	1,4	1,5	?		

Izoh:

¹⁾ Maqsadli kreditlar bilan.

²⁾ Pul massasini zaxira pullariga bo'lib aniqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

I. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон. 2010.

2. “Давлат статистикаси тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. – Т., 2002 йил 12 декабр, №441-П.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва қарорлари

3. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик” Давлат дастури. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. 07.02.2011 й. № ПҚ-1474.

4. “Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони.

5. “Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этилаётган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва унинг ноқонуний талаб этилиши устидан назоратни кучайтириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 июндаги қарори.

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Экспорт қилувчи корхоналарни молиявий ва кредит йўли билан қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 290-сонли қарори. –Т.: 31.12.2008й

7. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси фаолиятини ташкил этиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 8 январ 2003 йил 8-сонли қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси фаолиятини ташкил этиш ҳақида Низом, 8 январ 2003 йил 8-сонли Вазирлар Маҳкамасини қарори билан тасдиқланган.

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 22 январдаги 37 сонли “Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори.

10. “Давлат статистикаси тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қарори 12 декабр 2002 йил №442-П.

11. “Аҳолининг иш билан бандлигини ҳисобга олиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори. 31.01.2002.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 29 декабридаги 517 сонли “Вазирлар Маҳкамаси Умумиқтисодиёт мажмуаси фаолиятини яхшилаш чоралари тўғрисида”ги қарори.

IV. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

13. И.А.Каримов. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. Т.: Ўзбекистон, 2010. – 56 б.

14. И.А.Каримов. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда

мамалакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 48 б.

15. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

16. Каримов И.А. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. Халқ сўзи, 2006 йил 11 феврал.

17. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005, - 92 б.

18. Каримов И.А. Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида. – Т.: Ўзбекистон, 2005.

19. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. – Т.: Ўзбекистон, 2003.

V. Ўзбекистон Республикаси вазирликлари меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари

20. Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 6 ноябр 2004 йил. №230.

21. Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2 январ 2002 йил. №7.

VI. Дарсликлар

22. Soatov N.M., Nabiev X., Nabiev D., Tillaxo‘janeva G.N. Statistika. – Т.: TDIU, 2009.

23. Nabiev X., Nabiev D. Iqtisodiy statistika. – Т.:TDIU, 2009.

24. Набиев Ҳ.Ғ., Набиев Д.Ҳ. Иқтисодий статистика. Дарслик. – Т., 2008, 495 б.

25. Добренёв В.И., Кравченко А.И. Социальная антропология: Учебник.- М.:ИНФРА-М, 2008. – 688 с.

26. Харченко Н.М. Экономическая статистика: Учебник. – “Дашков –К”, 2008. 368 с.

27. Soatov N.M., Tillaxo‘janeva G.N. Statistika. Darslik. – Т.: Adabiyot, 2005, 288 б.

28. Национальное счетоводство: Учебник./ Под ред. Б.И. Башкатова. –М.: Финансы и статистика, 2005. 607 с.

29. Соатов Н. Статистика. Дарслик. – Т.: Абу Али ибн Сино, 2003.

30. Учебник по платежному балансу, МВФ, 1996.

31. Система национальных счетов. Комиссия ЕС, МВФ, ОЭСР, ООН, ВБ, 1993.

VII. Ўқув қўлланма

32. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги “Барча режа ва

дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади” мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2011. – 377 б.

33. Soatov N.M., Tillaхo‘janeva G.N. Vozor jarayonlarini indeks tahlili. – Т.: TDIU, 2009.

34. Муаллифлар гуруҳи. Ўзбекистонда бизнес кейслар: Ўзбекистон Республикасидаги бизнес таълимотида “Кейс – Стади” услубининг қўлланиши. Ўқув қўлланма. – Т.: Академия, 2006, – 645 б.

35. Мелкумов Я.С. Социально-экономическая статистика: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 236 с.

36. Бреева Е.Б. Основы демографии: Учебное пособие. - 2-е изд., перераб. доп. - М: “Дашков и К” 2007.-388 с.

37. Набихўжаев А.А., Маҳмудов Б.М., Насретдинова Ш.С., Молиявий дастурлаш, махсус курс бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Молия, 2005.

38. Башкатов Б.И., Рябушкин Б.Т. Практикум по национальному счетоводству. – М.: Финансы и статистика, 2004. 319 с.

39. Маҳмудов Б.М. Миллий ҳисобчилик асослари: Ўқув қўлланма. - Т.: Академия, 2003. 158 б.

40. Набиев Х., Набихўжаев А., Маҳмудов Б., Миллий ҳисоблар тизими, Т., 2002.

41. Набиходжаев А., Азизов М., Хужакулов Х. Система национальных счетов. – Т., 1998.

VIII. Илмий монографиялар ва мақолалар

42. Овсиенко В. Выбор формы средней и о некоторых ошибках, допускаемых в этом вопросе. // Вестник статистики, 1989, №2, 16-24 с.

43. Худойбердиев З. Дунё мамлакатларида демографик жараёнлар. // Ўзбекистон иқтисодиёти. №2, 2005. 69-70 б.

44. Образование и человеческое развитие: мировая практика и опыт Узбекистана Монография /авторский коллектив/ под ред. академика С.С.Гулямова -Т.: ТГЭУ, 2004.

45. Зубченко Л.А. Обзор зарубежных публикаций по социальной статистике: о роли и месте женщин в экономике и общественно-политической жизни разных стран // Вопр. статистики. - 2004. - N 3. - с.26-27.

46. Колесникова О.А. Современные проблемы сотрудничества органов государственной статистики со средствами массовой информации / О.А.Колесникова, А.А.Синюрин // Вопр. статистики. - 2004. - N 1. - с.73-77.

47. Роговая В.Я. Принципы организации региональной статистики в Германии // Вопр. статистики. - 2004. - N 5. - с.53-55.

48. Соколин В.Л. Система государственной статистики: тактика и стратегия развития // Вопр. статистика. - 2004. - N 1. - с.3-19.

IX. Докторлик ва номзодлик диссертациялари

49. Соатов Н.М. Методология измерения и анализа производительности труда в хлопководческих совхозах. – Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Т., 1962, 290 с.

50. Крылов В.Н. Выборочный метод в экономической статистике. - Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. – Т., 1953, 576 с.

Х. Илмий – амалий анжуманлар маърузалари тўпламлари

51. Семнадцатые международные плехановские чтения. Тезисы докладов. – М., 2004.

52. Восемнадцатые международные плехановские чтения. Тезисы докладов. – М., 2005.

53. Деятнадцатые международные плехановские чтения. Тезисы докладов. Часть I, II. – М.: 2006.

XI. Газета ва журналлар

54. Соатов Н.М. Статистика: вчера сегодня и завтра. // Экономическое обозрение №8 2005, 32-38 с.

XII. Статистик маълумотлар тўпламлари

55. Промышленность Республики Узбекистан 2009: Статистический сборник. – Т.: Гос комитет РУ по статистике, 2010, 115 с.

56. Узбекистан в цифрах 2009. Статистический сборник. – Т.: 2010, 195 с.

57. Статистический ежегодник регионов Узбекистана, 2009. Статистический сборник. – Т., 2010, 215 с.

XIII. Интернет сайтлари

58. www.rseu.ru/uef/RPDemStat.pdf

59. Society.askold.net/s/cogf.html

60. www.scafler.ru/story/stat.phtml

61. www.murm.ru/-stat/peveris/history.html

62. verstud.navod.ru/kurs.htm

MUNDARIJA

Kirish	3
I-bo‘lim. Moliyaviy dasturlashning nazariy asoslari	5
I-bob. Kursning maqsadi va zarurligi	5
1.1. Moliyaviy faoliyat to‘g‘risidagi statistik axborotlarning zarurligi.....	6
1.2. Statistik ma‘lumotlarni tashkil qilish va iqtisodiy siyosatni tahlil qilishning uslubiy asoslari.....	6
Asosiy atama va so‘z birikmalari.....	8
Muhokama uchun savol va topshiriqlar.....	8
Adabiyotlar.....	9
II-bob. Real sektor tahlili va bashorati	10
2.1 Milliy hisoblar tizimi.....	10
2.1.1. Milliy hisoblar tizimi (MHT). Iqtisodiyotning asosiy sektorlari. Asosiy agregatlar. Asosiy tushunchalar. Yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmini hisoblashning muqobil usullari. Boshqa standart agregatlar.....	10
2.1.2. Asosiy o‘zaro bog‘liqliklar. Yalpi daromad va talab bilan to‘lov balansining joriy operatsiyalar hisobi saldosi. Yalpi jamg‘arish va investitsiyalar bilan to‘lov balansining joriy operatsiyalar hisobi saldosi.....	18
2.1.3. Nominal va real YaIM.....	20
2.1.4. YaIM hajmini hisoblash masalalari. Umumiy masalalar. Bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlardagi xususiy masalalar.....	21
2.1.5. Inflatsiya.....	23
2.1.6. Daromadlar va bandlik. Real ish haqi. Bandlik va ishsizlik.....	25
2.2. <i>Ishlab chiqarish hajmi, xarajatlar va narxlar bashorati</i>	28
2.2.1. Ishlab chiqarish. Ishlab chiqarish hajmini belgilaydigan omillar: talab va taklif. Ishlab chiqarish hajmini bashoratlash.....	28
2.2.2. Xarajatlar tarkibi. Uy xo‘jaliklari iste‘molini belgilovchi omillar. Xususiy sektorda kapital qo‘yilmalarni belgilovchi omillar.....	30
2.2.3. Narxlar darajasini bashoratlash. Umumiy qoidalar. Amaliy yondoshish.....	32
Asosiy atama va so‘z birikmalari.....	34
Muhokama uchun savol va topshiriqlar.....	34
Adabiyotlar.....	35
III-bob. Soliq-budjet sektori tahlili va bashorati	36
3.1. Davlat sektori tushunchasi. Davlat operatsiyalarini o‘lchash. Davlat moliyasi statistikasi tizimi.....	36
3.2. Daromadlar va xarajatlar tasnifi. Budjet balansi tushunchasi.....	41

3.3.	Budjet tahlili. Budjet disbalansini hisoblash. Kamomadni moliyalashtirish.....	42
3.4.	Soliq-budjet siyosatining barqarorligi. Daromadlar va xarajatlar tahlili.....	47
3.5.	Davlat sektori operatsiyalarini bashoratlash. Daromadlar va transfertlarni bashoratlash. Davlat xarajatlari va sof kreditlashni bashoratlash. Moliyalashtirish manbalarini bashoratlash.....	58
	Asosiy atama va soʻz birikmalari.....	61
	Muhokama uchun savol va topshiriqlar.....	61
	Adabiyotlar.....	62
IV-bob.	Toʻlov balansi	63
4.1.	Toʻlov balansining qisqacha mohiyati va rivojlanish tarixi.....	63
4.2.	Toʻlov balansini tuzish tartibi.....	63
4.3.	Toʻlov balansininig koʻrsatkichlar tarkibi.....	65
4.4.	Toʻlov balansida operatsiyalarni baholash.....	68
4.5.	Toʻlov balansining axborot bazasi.....	70
4.6.	Toʻlov balansida operatsiyalarni qayd etish.....	71
4.7.	Toʻlov balansi va xalqaro investitsiya balansi.....	75
4.8.	Tashqi iqtisodiy faoliyatni bashoratlash.....	78
	Asosiy atama va soʻz birikmalari.....	83
	Muhokama uchun savol va topshiriqlar.....	83
	Adabiyotlar.....	84
V-bob.	Pul-kredit sektori tahlili va bashorati.....	85
5.1.	Pul-kredit sohasining hisoblarini yuritish. Moliya tizimining tarkibi. Pul-kredit tizimi statistikasi asosidagi hisobga olish tamoyillari. Pul-kredit tizimini boshqarish idoralari. Pul-depozit banklari. Pul-kredit sharhi.....	86
5.2.	Pul-kredit sohasini tahlil qilish. Boshqa sektorlar bilan aloqalar. Pul bozorida muvozanat. Pul multiplikatori konsepsiyasi. Pul-kredit tahlilining ayrim masalalari.....	98
5.3.	Bozor iqtisodiyotiga oʻtayotgan mamlakatlarning pul-kredit tahlili.....	109
5.4.	Pul agregatlarini bashoratlash. Pulga talabni bashoratlash. Pul taklifini bashoratlash.....	111
	Asosiy atama va soʻz birikmalari.....	115
	Muhokama uchun savol va topshiriqlar.....	115
	Adabiyotlar.....	116
VI-bob.	Moliyaviy dasturlash.....	117
6.1.	Moliyaviy dasturlashning umumiy xarakteristikasi va asoslari....	117
6.2.	Iqtisodiy siyosat va moliyalashtirishning turli variantlari. Talabni boshqarish metodlari. Xarajatlar xarakterini oʻzgartirish chora-tadbirlari. Tizimiy siyosat. Moliyalashtirishning turli variantlari. Iqtisodiy choralarning zaruriy ketma-ketligi va zaruriy kelishuvlar.....	119
6.3.	Iqtisodiy bashoratlash bosqichlari. Iqtisodiy muammolarni	

	baholash. Boshqaruv idoralarining nazoratidan tashqarida bo'lgan omillarni aniqlash. Ko'rsatkichlarning taxminiy maqsad darajalari va ularga erishish uchun chora-tadbirlarni ishlab chiqish.....	122
6.4.	Ayrim sektorlarning bashoratlarini tayyorlash.....	124
	Asosiy atama va so'z birikmalari.....	125
	Muhokama uchun savol va topshiriqlar.....	125
	Adabiyotlar.....	126
II -bo'lim.	MOLIYAVIY DASTURLASH KURSI	BO'YICHA
	AMALIY MASHG'ULOTLAR.....	128
I-bob.	Kirish.....	128
	<i>Masalaning tarixi.....</i>	<i>128</i>
	<i>Iqtisodiyotning n-yil oxirigacha rivoji.....</i>	<i>129</i>
	<i>Tizimiy islohotlar.....</i>	<i>131</i>
II-bob.	Real sektor tahlili va bashorati.	132
1.	Ishlab chiqarish hajmlaridagi o'zgarishlar.....	132
1.1.	Ishlab chiqarish.....	132
1.2.	Xarajatlar.....	133
2.	Narxlar darajasidagi o'zgarishlar.....	133
3.	Mehnat bozorida o'zgarishlar.....	134
	<i>Mashqlar, muhokama uchun savollar va jadvallar.....</i>	<i>134</i>
	Yalpi ichki mahsulot (YaIM) va milliy daromad (MD).....	134
	Narxlar.....	135
	Bandlik, ishsizlik va ish haqi.....	135
III-bob.	Soliq-budjet sektori tahlili va bashorati.....	141
1.	Budjet kamomadi.....	141
1.1.	Daromadlar.....	142
1.2.	Xarajatlar.....	142
2.	Institutsional muammolar.....	142
2.1.	Xarajatlar ustidan nazorat.....	143
2.2.	Budjet federalizmi.....	143
2.3.	Soliq nazorati.....	143
3.	Aholini ijtimoiy himoyalash tizimi.....	143
	<i>Mashqlar, muhokama uchun savollar va jadvallar.....</i>	<i>145</i>
	Davlat moliya statistikasida (DMS) hisobga olish tizimi.....	145
	Soliq-budjet sohasidagi ahvol tahlili.....	145
	Davlat daromadlari tahlili.....	145
	Davlat xarajatlari tahlili.....	146
IV-bob.	To'lov balansi tahlili.....	150
1.	To'lov balansi.....	150
1.1.	Joriy operatsiyalar hisobi.....	150
1.2.	Kapital bilan operatsiyalar hisobi.....	152
2.	Tashqi qarz.....	153
3.	Almashuv kursi va raqobatbardoshlik.....	153
	<i>Mashqlar, muhokama uchun savollar va jadvallar.....</i>	<i>154</i>

	To'lov balansi.....	154
	Tashqi qarz.....	154
	Almashuv kursi.....	154
V-bob.	Pul-kredit sektori tahlili.....	161
	1. Pul, kredit va foiz stavkalari.....	161
	1.1. Pul va kredit.....	161
	1.2. Foiz stavkalari.....	162
	2. Pulga talab.....	163
	3. ShMning bank sektori.....	164
	<i>Mashqlar, muhokama uchun savollar va jadvallar.....</i>	<i>165</i>
	Pul-kredit hisoblari tahlili.....	165
	Foiz stavkalari, valutani qoplash va moliyaviy vositachilik.....	166
VI-bob.	Makroiqtisodiy bog'liqliklar.....	173
VII-bob.	Moliyaviy dasturlash bo'yicha amaliyot	180
	1. Kirish.....	180
	2. Asosiy bashorat.....	180
	2.1. Real sektor.....	180
	2.2. To'lov balansi.....	181
	2.3. Soliq-budjet hisoblari.....	182
	2.4. Pul-kredit hisoblari.....	183
	2.5. O'zaro bog'liqliklar.....	184
	3. Muhokama uchun savollar.....	185
	4. Barqarorlashtirish dasturi.....	186
	4.1. Maslahatchilarning tavsiyalari.....	187
	4.2. Guruh tayyorlagan barqarorlashtirish dasturining taqdim qilinishi.....	188
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	196

СОДЕРЖАНИЕ

Введение.....	3
I Раздел. Теоретические основы финансового программирования.....	5
I Глава. Введение	5
Основные понятия и словосочитания.....	6
Вопросы и задания для обсуждения	8
Литература	8
II Глава. Анализ и прогнозирование реального сектора.....	10
2.1 Система национальных счетов.....	10
2.1.1. Система национальных счетов (СНС). Основные сектора экономики. Основные агрегаты. Основные понятия. Альтернативные способы расчета объема валового внутреннего продукта (ВВП). Другие стандартные агрегаты.....	10
2.1.2. Основные взаимосвязи. Сальдо: валового дохода и спроса; счета текущих операций платежного баланса. Сальдо: валовых сбережений и инвестиций; счета текущих операций платежного баланса.....	18
2.1.3. Номинальный и реальный ВВП.....	20
2.1.4. Вопросы расчета объема ВВП. Общие задачи. Специфические вопросы стран, переходящих к рыночной экономике.....	21
2.1.5. Инфляция.....	23
2.1.6. Доходы и занятость. Реальная заработная плата. Занятость и безработица.....	25
2.2. <i>Объем производства, прогнозирование расходов и цен.....</i>	<i>28</i>
2.2.1. Производство. Факторы, определяющие объем производства: спрос и предложение. Прогнозирование объема производства.....	28
2.2.2. Структура расходов. Факторы, определяющие потребление домашнего хозяйства. Факторы, определяющие объем капитальных вложений в частном секторе.....	30
2.2.3. Прогнозирование уровня цен. Общие правила. Практический подход.....	32
Основные понятия и словосочетания.....	34
Вопросы и задания для обсуждения	34
Литературы.....	35
III Глава. Анализ и прогнозирование налогово – бюджетного сектора.....	36
3.1. Понятие государственного сектора. Измерение государственных операций. Система статистики государственных финансов.....	36
3.2. Классификация доходов и расходов. Понятие баланса бюджета.....	41

3.3.	Анализ бюджета. Расчет дисбаланса бюджета. Финансирование дефицита.....	42
3.4.	Стабильность налогово-бюджетной политики. Анализ доходов и расходов.....	47
3.5.	Прогнозирование операций государственного сектора. Прогнозирование доходов и трансфертов. Прогнозирование государственных расходов и чистого кредитования. Прогнозирование источников финансирования.....	58
	Основные понятия и словосочитания.....	61
	Вопросы и задания для обсуждения	61
	Литература.....	62
IV Глава.	Платежный баланс	63
4.1.	Краткая характеристика и история развития платежного баланса.....	63
4.2.	Порядок составления платежного баланса.....	63
4.3.	Состав показателей платежного баланса.....	65
4.4.	Оценка операций платежного баланса.....	68
4.5.	Информационная база платежного баланса.....	70
4.6.	Учет операций в платежном балансе.....	71
4.7.	Платежный баланс и баланс международных инвестиций... ..	75
4.8.	Прогнозирование внешнеэкономической деятельности.....	78
	Основные понятия и словосочетания.....	83
	Вопросы и задания для обсуждения	83
	Литература.....	84
V Глава.	Анализ и прогнозирование денежно-кредитного сектора.....	85
5.1.	Ведение счетов денежно–кредитной системы. Состав финансовой системы. Принципы учета на основе статистики денежно–кредитной системы. Органы управления денежно–кредитной системы. Денежно–депозитные банки. Денежно–кредитный обзор.....	86
5.2.	Анализ денежно–кредитной сферы. Связь с другими секторами. Равновесие на денежном рынке. Концепция денежного мультипликатора. Некоторые задачи денежно–кредитного анализа.....	98
5.3.	Денежно–кредитный анализ стран переходящих к рыночной экономике.....	109
5.4.	Прогнозирование денежных агрегатов. Прогнозирование спроса на деньги. Прогнозирование предложения денег.	111
	Основные понятия и словосочетания.....	115
	Вопросы и задания для обсуждения.....	115
	Литература.....	116
VI Глава.	Финансовое программирование.....	117
6.1.	Общая характеристика и основы финансового	117

	программирования.	
6.2.	Различные варианты экономической политики и финансирования. Методы управления спросом. Меры, предпринимаемые для изменения характера расходов. Структурная политика. Различные варианты финансирования. Необходимая последовательность и согласование экономических мер.....	119
6.3.	Этапы экономического прогнозирования. Оценка экономических проблем. Определение факторов, находящихся вне контроля органов управления. Приблизительные уровни целевых показателей и разработка мер для достижения этих целей.....	122
6.4.	Подготовка прогнозов по отдельным секторам.....	124
	Основные понятия и словосочитания.....	125
	Вопросы и задания для обсуждения.....	125
	Литература.....	126
II Раздел.	ПРАКТИЧЕСКИЕ ЗАНЯТИЯ ПО КУРСУ ФИНАНСОВОЕ ПРОГРАММИРОВАНИЕ.....	128
I Глава.	Введение.....	128
	<i>Упражнения, вопросы для обсуждения.....</i>	<i>129</i>
II Глава.	Анализ и прогнозирование реального сектора.....	132
1.	Изменения в объемах производства.....	132
1.1.	Производство.....	132
1.2.	Расходы.....	133
2.	Изменения в уровнях цен.....	133
3.	Изменения на рынке труда.....	134
	<i>Упражнения, вопросы для обсуждения.....</i>	<i>134</i>
	Валовой внутренний продукт (ВВП) и национальный доход (НД).....	134
	Цены.....	135
	Занятость, безработица и заработная плата.....	135
III Глава.	Анализ и прогнозирование налогово–бюджетного сектора.....	141
1.	Дефицит бюджета.....	141
1.1.	Доходы.....	142
1.2.	Расходы.....	142
2.	Институциональные проблемы.....	142
2.1.	Контроль над расходами.....	143
2.2.	Бюджетный федерализм.....	143
2.3.	Налоговый контроль.....	143
3.	Система социальной защиты населения.....	143
	<i>Упражнения, вопросы для обсуждения.....</i>	<i>145</i>
	Система учета в государственной финансовой статистике (ГФС).....	145
	Анализ состояния налогово–бюджетной сферы.....	145

	Анализ государственных доходов.....	145
	Анализ государственных расходов.....	146
IV Глава.	Анализ платежного баланса.....	150
	1. Платежный баланс.....	150
	1.1. Счет текущих операций.....	150
	1.2. Счет операций с капиталом.....	152
	2. Внешний долг.....	153
	3. Обменный курс и конкурентоспособность.....	153
	<i>Упражнения, вопросы для обсуждения.....</i>	<i>154</i>
	Платежный баланс.....	154
	Внешний долг.....	154
	Обменный курс.....	154
V Глава.	Анализ денежно кредитной системы.....	161
	1. Деньги, кредит и процентные ставки.....	161
	1.1. Деньги и кредит.....	161
	1.2. Процентные ставки.....	162
	2. Спрос на деньги.....	163
	3. Банковский сектор условной страны.....	164
	<i>Упражнения, вопросы для обсуждения.....</i>	<i>165</i>
	Анализ денежно кредитных счетов.....	165
	Процентные ставки, валютная окупаемость и финансовое посредничество.....	166
VI Глава.	Макроэкономические связи.....	173
VII Глава.	Практика по финансовому программированию.....	180
	1. Введение.....	180
	2. Базовый прогноз.....	180
	2.1. Реальный сектор.....	180
	2.2. Платежный баланс.....	181
	2.3. Налогово-бюджетные счета.....	182
	2.4. Денежно-кредитные счета.....	183
	2.5. Взаимосвязи.....	184
	3. Вопросы для обсуждения.....	185
	4. Программа стабилизации.....	186
	4.1. Рекомендации советников.....	187
	4.2. Презентация программы стабилизации, подготовленной группой.....	188
	Список использованной литературы.....	196

CONTENTS

Preface	3
Part I. Theoretical base of financial programming	5
Chapter I. Introduction	5
Main concepts and word-combinations.....	6
Tasks and questions for discussion	8
Bibliography.....	8
Chapter II. Analysis and prognosing real sector	10
2.1 <i>The system of national accounts</i>	10
2.1.1. The system of national accounts (SNA). Basic sectors of economics. Basic aggregations. Main concepts. Muqobile methods of an accounting volume of gross domestic product (GDP). Other standard aggregates.....	10
2.1.2. Basic interrelations. Saldo of gross income and demand; of current operation accounts of payment balance. Saldo of gross saving and investments; and current operation accounts of payment balance.....	18
2.1.3. Nominal and real GDP	20
2.1.4. Problems of calculation of volume of GDP. General tasks. Specific problems of countries introducing market economy.....	21
2.1.5. Inflation.....	23
2.1.6. Incomes and employment. Real wages. Employment and unemployment.....	25
2.2. <i>Volume of production, prognosing of expenses and prices</i>	28
2.2.1. Production. Factors, defining volume of production: supply and demand. Volume of production prognosing.....	28
2.2.2. Structure of expenses. Factors defining consumption of house-economy. Factors defining the volume of capital investments in private sector.....	30
2.2.3. Prognosing of the level of prices. General rules. Practical approach.....	32
Main conceptions and word-combinations.....	34
Tasks and questions for discussion	34
Bibliography	35
Chapter III. Analysis and prognosing of the tax-budget sector	36
3.1. Conception of state sector. Measuring of state operations. The system of statistics of state's finance.....	36
3.2. Classification of income and expenses. The conception of budget balance.....	41
3.3. Analysis of the budget. Calculation of budget misbalance. Deficit financing.....	42
3.4. Stability of tax-budget policy. Analysis of income and expenses.	47

3.5.	Prognosing of operations of state sector. Prognosing of income and transferts. Prognosing of state expenses and pure crediting. Prognosing the sources of financing.....	58
	Main concepts and word-combinations.....	61
	Tasks and questions for discussion.....	61
	Bibliography.....	62
Chapter IV.	Payment balance.....	63
4.1.	Short characteristics and the history of development of payment balance.....	63
4.2.	Order of compiling of payment balance.....	63
4.3.	The system of indexes of payment balance.....	65
4.4.	Evaluation of operations of payment balance.	68
4.5.	Information basis of payment balance.	70
4.6.	Calculation of operation in payment balance.	71
4.7.	Payment balance and balance of international investments.....	75
4.8.	Prognosing of foreign economic activities.....	78
	Main concepts and word-combinations.....	83
	Tasks and questions for discussion.....	83
	Bibliography.	84
Chapter V.	Analysis and prognosing of money-credit sector.....	85
4.1.	Conducting of an account of money-credit system. Structure of financial system. Principles of accounting on the base of statistics of money-credit system. Bodies of management of money-credit system. Money-deposit banks. Money-credit survey.....	86
4.2.	Analysis of money-credit sphere. Interconnections with other sectors. Balance in money market. Conception of money multiplier. Some tasks of money-credit analysis.....	98
4.3.	Money-credit analysis of countries introducing market economy.....	109
4.4.	Prognosing of money aggregates. Prognosing of the money demand. Prognosing of money supply.....	111
	Main conceptions and word-combinations.....	115
	Tasks and questions for discussion.	115
	Bibliography.	116
Chapter VI.	Financial programming	117
4.1.	General characteristic and basis of financial programming.....	117
4.2.	Different versions of economic policy and financing. Methods of controlling the demand. Measures undertaken for changing the character of expenses. Structural policy. Different versions of financing. Necessary order and agreement of economic measures.....	119
4.3.	Stages of economic prognosing. Estimation of economic problems. Defining the factors out of control of government bodies. Approximate levels of purposive indexes and	

	development of measures for achieving purposes.	122
4.4.	Preparation of prognosis on separate sectors.	124
	Main concepts and word-combinations.	125
	Tasks and questions for discussion.....	125
	Bibliography.	126
Part II.	Practical course on financial programming.	128
Chapter I.	Introduction.	128
	<i>Exercises, questions for discussion</i>	129
Chapter II.	Analysis and prognosing of real sector.....	132
1.	Alterations in the volume of production.....	132
1.1.	Production	132
1.2.	Expenses.....	133
2.	Alterations in price levels	133
3.	Alterations in labour market.	134
	<i>Exercises, questions for discussion</i>	134
	Gross domestic product (GDP) and national income (NI).....	134
	Prices.....	135
	Employment, unemployment and wages.	135
Chapter III.	Analysis and prognosing of tax-budget sector.....	141
1.	Budget deficit.....	141
1.1.	Incomes.....	142
1.2.	Expenses.....	142
2.	Institutional problems.....	142
2.1.	Expenses control	143
2.2.	Budget federalism.....	143
2.3.	Tax control.....	143
3.	System of social protection of population.....	143
	<i>Exercises, questions for discussion</i>	145
	System of calculation in state financial statistics (SFS).....	145
	Analysis of state tax-budget sphere.....	145
	Analysis of state income.....	145
	Analysis of state expenses.....	146
Chapter IV.	Analysis of payment balance.....	150
1.	Payment balance.....	150
1.1.	Current operation accounts.....	150
1.2.	Capital operation account.....	152
2.	Foreign dept.....	153
3.	Exchange rate and competitiveness.....	153
	<i>Exercises, questions for discussion</i>	154
	Payment balance.	154
	Foreign debt.....	154
	Exchange rate.....	154
Chapter V.	Analysis of money credit system.....	161

1.	Money, credit and interest rates.....	161
1.1.	Money and credit.....	161
1.2.	Interest rates.....	162
2.	Money demand.....	163
3.	Banking sector of conventional country.....	164
	Exercises, questions for discussion.....	165
	Analysis of money credit accounts.....	165
	Interest rates, currency recoupment and financial intermediatorship.....	166
Chapter VI.	Macroeconomic relations.....	173
Chapter VII.	Financial programming practice.	180
1.	Introduction.....	180
2.	Basic prognoses.....	180
2.1.	Real sector.....	180
2.2.	Payment balance.....	181
2.3.	Tax-budget accounts.....	182
2.4.	Money-credit accounts.....	183
2.5.	Interrelations.....	184
3.	Questions for discussion.....	185
4.	Stabilization programme.....	186
4.1.	Supervisors' recommendations.....	187
4.2.	Stabilization programme presentation prepared by a group.....	188
	The List of used literature.....	196

Nabixo‘jayev Abbas Abdufattoxovich, Nasretdinova Shaxnoza Saidkamolovna,
Sayfullayev Siddiq Nosirovich, Umarova Muqaddas Abbosovna

Moliyaviy dasturlash

(O`quv qo`llanma)

“Iqtisodiyot” - 2011.

Muharrirlar: Mirboboyeva C.A., Mirhidoyatova D.M.

Musahhih Boboyeva N.S.

Bosishga ruxsat etildi 26.11.2010. Qog`oz bichimi 60x80 1/16.

Shartli bosma tabog`i 13,3. Adadi 100 nusxa.

– sonli buyurtma

Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining bosmaxonasida bosildi. 100003.

Toshkent. O`zbekiston shoh ko`chasi, 49-uy.